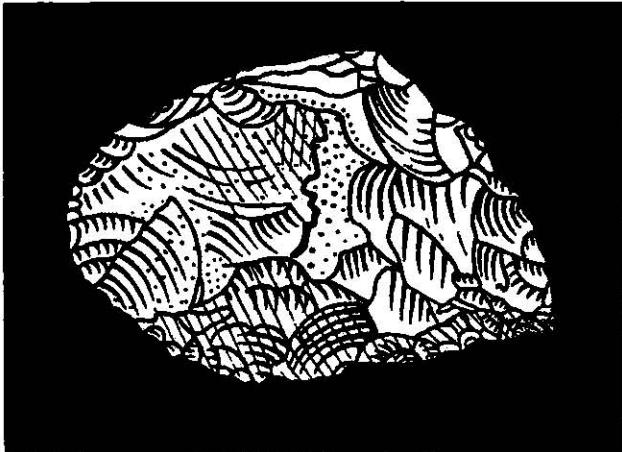

АРХЕОЛОГІЯ

25*1978

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІї

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК

Засновано в 1971 р.

25

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1976

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

Розрахована на археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Барськ*,
C. M. Бібиков, *Ю. М. Захарук*, *П. О. Кашишкоєвський*,
C. D. Крижицький, *M. P. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *H. С. Руденко* (відповідальний секретар), *O. L. Стеценко*, *O. I. Тереножкін*, *D. Я. Телегін*,
O. П. Черніш, *B. A. Шрамко*

Редакція історичної та археологічної літератури

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии

Украинское общество охраны памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник
Основан в 1971 г.

25

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР
Редактор Л. Л. Ващенко. Художній редактор С. П. Каліка. Технічний
редактор Г. Р. Баднер. Коректори Л. І. Вирова, З. П. Школоник

Інформ. бланк № 1196

Здано до набору 31.08.77. Підп. до друку 09.01.78. Формат
70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арх. № 15.
Обл. вид. арк. 10,57. Тираж 1000 пр. Зам. 7-828. Ціна 1 крб. 30 ком.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

О. А. КЛЮКІН

(Сімферополь)

Ю. Г. КОЛОСОВ

(Київ)

Палеогеографія мустєрського місцевезнаходження Червона балка в Криму

Для пізнання палеогеографічних умов мешкання давньої людини немаловажне значення має аналіз розвитку рельєфу місцевості не лише в епоху формування культурних шарів, а й в передуочий їм період. Такий аналіз було зроблено для району Червоної балки, де протягом п'яти років проводились розкопки мустєрських стоянок Заскальна V, VI та IX. Названі стоянки, як і всі інші ранньопалеолітичні місцевезнаходження району скелі Ак-Кая, в давнину розташовувалися у гротах або під навісами, що тоді й зруйнувалися. Тому в районі скелі Ак-Кая досі були відомі лише «закриті» стоянки, тобто розміщені в печерних утвореннях.

У 1974 р. вперше в Криму, в Червоній балці виявлено та частково досліджено нове мустєрське місцевезнаходження просто неба, яке й одержало назву «Червона балка»¹. Вона глибиною 40—50 м, ерозійної форми, довжиною 0,5 км, шириною близько 0,25 км. Розташована Червона балка поблизу с. Вишнене на правому схилі долини прориву р. Біюк-Карасу через внутрішнє та зовнішнє куестові пасма Криму, які тут максимально наближені та відокремлені одне від одного коротким структурним уступом (рис. 1). У наш час балка має обмежений водозбір, який затримує її розширення. Проте можна припустити, що інші геоморфологічні умови в минулому активно сприяли ерозійній діяльності. П. Д. Подгородецький та В. П. Душевський², відмітивши цю особливість ерозійної форми, зазначали, що в четвертинний час її водозбірна площа скоротилася внаслідок відступання урвища внутрішньої куести та переходження стоку сусідньою балкою, розташованою північніше. Однак причини та час цього переходження не були чітко встановлені.

Наведемо геологічний розріз в районі Червоної балки знизу доверху від тальвегу р. Біюк-Карасу і до верхньої поверхні зовнішньої куести поблизу гори Ак-Кая (рис. 2): 0—60 м — мергелі маастрихтського ярусу верхньої крейди; 60—61 м — піщано-глауконітові вапняки бахчисарайського ярусу нижнього еоцену; 61—70 м — нумулітові вапняки сімферопольського ярусу середнього еоцену; 70—140 м — глини олігоцену — нижнього міоцену (майкопська свита); 140—150 м — піщаники, піски та вапняки середнього міоцену (тортонський ярус), які північніше гори Ак-Кая перекриваються гравелитами та ракушечниками сарматського ярусу верхнього міоцену.

Нашарування наведеного розрізу падають на південний захід під кутом 2—5°. Вони досить подрібні субмеридіальними розривними порушеннями, які визначають розлом, по якому закладено долину р. Біюк-Карасу.

На згаданій ділянці внутрішня куеста складається з карбонатних порід верхньої крейди-еоцену та броньованої нумулітовим вапняком. Зовнішня куеста складається з глинисто-піщано-карбонатних порід олігоцену — міоцену, а броньована — з піщаників та вапняків тортону — сармату.

Червона балка розрізає вапняково-мергелисту товщу еоцен-маастрихту. Її водозбір з півночі обмежено вапняковими урвищами, а з півдня

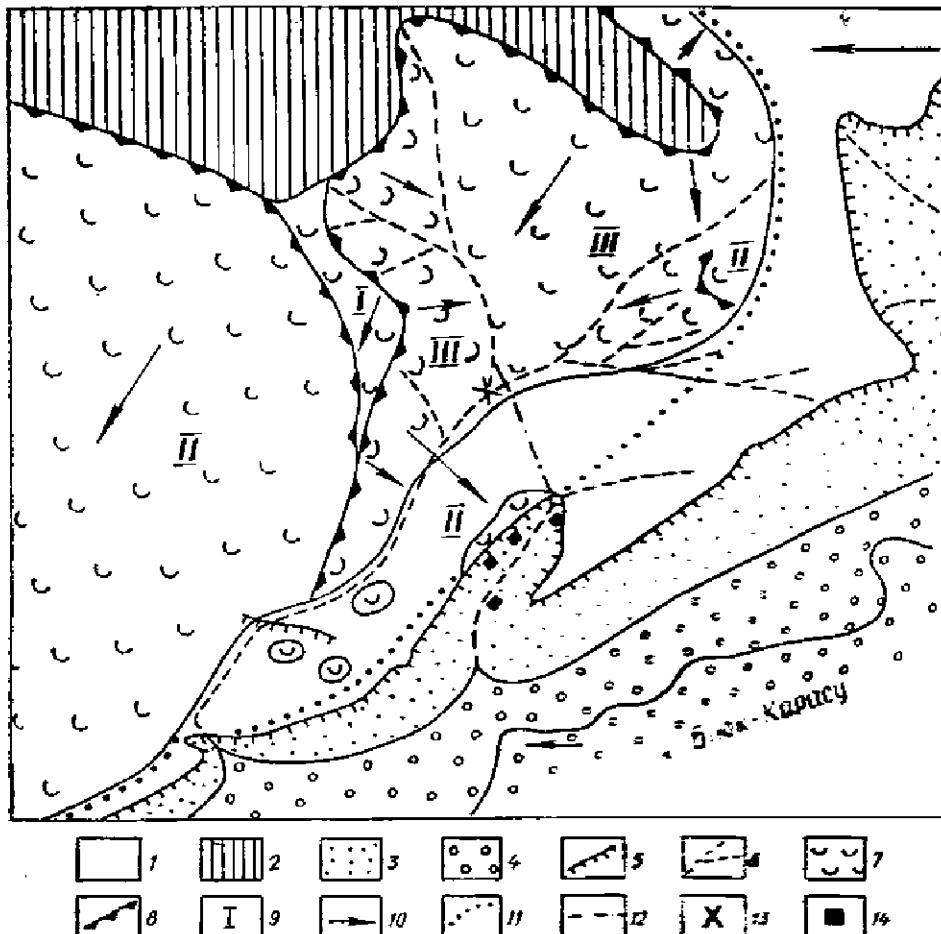

Рис. 1. Геоморфологічна схема району муст'єрського куесту в околицях села Червона балка:

1 — пологогруjskий структурний схил внутрішньої куести; 2 — стрімкий структурний схил зовнішньої куести; 3 — фрагмент третьої та другої пізньочетвертинних терас; 4 — стиска залава, першок надзаплавна тераса та конус виносу; 5 — бровки сточних борів куести; 6 — тальшанські балки та ягур; 7 — четвертинні стабільні зсуви; 8 — бровки сточних борів куести; 9 — лінії зсувів різних генерацій; 10 — вектори зсувних зміщень; 11 — кордес муст'єрського піщанника засніжених давніх зсувів; 12 — напрям поверхового стоку давньої Червоної балки; 13 — лінія перетину поверхового стоку балкою Ак-Кая; 14 — розколи муст'єрських стоянок в Червоній балці.

обіймає невелику лежачу поблизу ділянку структурного схилу внутрішньої куести. Зовнішня куеста в околицях Червоної балки пересічена притоками балки Ак-Кая, що бере початок від вершини (345 м) під тією самою назвою.

Знайомство з рельєфом території довело, що практично весь просторий водозбір балки Ак-Кая тривалий час належав Червоної балці, чому і виникла ця глибока ерозійна форма. Саме закладання балок та перерозподілення їх стоків значною мірою обумовлені зсувами. Останні простягаються на правому схилі долини річки від скелі Ак-Кая до с. Мельники майже на 10 км і займають площу близько 10 км². Зсуві давні, стабільні, блокові потужністю від 7—10 до 40—50 м, які східчасто зсунули на різні висотні рівні подрібнені пачки майкопських глин, тортоно-сарматських піщанників та валняків зовнішньої куести.

Геоморфологічний аналіз рельєфу зсувного схилу над Червоною балкою показує, що цей схил зазнав тривалої та складної перебудови. Суп-

роводжувалася вона розвитком зсувних генерацій з різними поверхнями зміщення та напрямками руху (рис. 1; 2).

На ранніх етапах зміщення відбувалося в бік вільного простору, що утворився внаслідок врізу долини р. Біюк-Карасу. Від цього збереглися залишки блоків на північному вододілі балки Ак-Кая. Ці залишки давнього зсувного рельєфу з півночі, півдня та заходу зрізаються подальшими зсувами наступних генерацій.

Зсуви другої генерації зміщалися в бік с. Вишнене, відповідно до напрямку падіння шарів та верхів'я сучасної Червоної балки. Вони майже повністю перекривали ділянку сучасного структурного схилу внутріш-

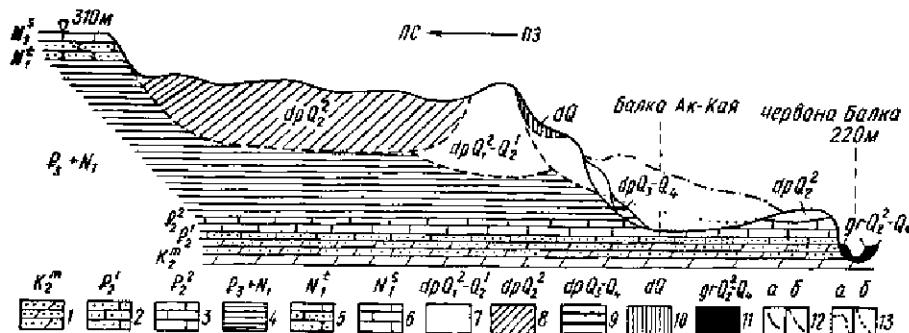

Рис. 2. Геолого-геоморфологічний профіль через давні зсуви в околицях гори Ак-Кая:

1 — мергелі міастріхського ярусу верхньої крейди; 2 — піщано-глауконітові вапняки бахчисарайського ярусу нижнього еоцену; 3 — нумулітові вапняки сімферопольського ярусу середнього еоцену; 4 — глини фітоценозу — нижнього міоцену (майданська сінта); 5 — піщаникі піски та вапняки середнього міоцену (торгоцький ярус); 6 — вапняки сарматського ярусу верхнього міоцену; 7 — середньочетвертинний деляпсій зсуву першої генерації; 8 — середньочетвертинний деляпсій зсуву другої генерації; 9 — верхньочетвертинний сучасний деляпсій третьої генерації; 10 — делювіальні четвертинні супінки; 11 — середньочетвертинний сучасний зсув та сучасні обвали; 12 — встановлені обвали; 13 — та приступним (б) поверхні зміщення зсува, 14 — приступне положення топографічної поверхні (а) та поверхні зміщення (б) давнього зсува другої генерації до його розмиву балки Ак-Кая.

ньої куести на північ від Червоної балки, тобто тієї ділянки, де зараз розміщене пониззя балки Ак-Кая. Про це свідчать невеликі залишки зсувних блоків, що збереглися від розмиву (рис. 1; 2). Таким чином, водозбірна площа давньої Червоної балки майже в 10 разів перевищувала площину її сучасного водозбору. Давній водозбір Червоної балки формувався головним чином в межах зсувного схилу, складеного роздрібненими вікладеннями, що легко розмиваються. Це сприяло розвитку ерозійних процесів.

Пізніше, відповідно до скиду, який чудово відбивається в рельєфі та в розрізі крейди-еоцену на південній околиці с. Вишнене, утворилася балка Ак-Кая, що врізалася у зсувні відклади та в процесі регресивної ерозії перехопила стік Червоної балки. Стік, природно, спрямувався в бік падіння нумулітових вапняків, тобто на північний захід, а не на захід, як раніше.

Глибоке ерозійне розчленування зсувного схилу призвело до нової перебудови давнього зсувного рельєфу, до зміщення третьої генерації зсуvin та до днищ, сформованих еrozійних форм.

Перебудова еrozійної сіті та перерозподіл поверхневого стоку відбулися в порівняно недавній геологічний час, про що свідчать незначний вріз балки Ак-Кая в товщу нумулітових вапняків, а також невиробленість поздовжнього профілю річища у її низовинній частині.

Щоб дізнатися, коли відбувалося утворення даного рельєфу, необхідно проаналізувати співвідношення зсувного рельєфу з річковими терасами, епохами еrozійного врізу та акумуляції в річкових дolinaх³.

У пізньопліоценовий-ранньочетвертинний період річкові долини в ме-

жах куестового передгір'я Криму були ще не глибокими. На структурних схилах сучасної зовнішньої куести акумулювалися алевріти та галечники з просторих конусів виносу, що свідчать про потужне підняття Кримських гір і активізацію ерозійних процесів. Ще до формування четвертої надзаплавної тераси р. Біюк-Карасу прорізала міоценову вапняково-піщанисту товщу та досить глибоко врізалася в підстелюючий шар майкопської глини, що надало сприятливих умов для зародження зсувів поблизу південного (найвищого) краю сучасної зовнішньої куести. Мабуть, саме в цей час виникла перша генерація зсувів поблизу гори Ак-Кая, але не виірли геоморфологічні передумови для закладення Червоної балки, тому що дно долини розташувалося на висоті понад 30—40 м, тобто вище розглянутої ерозійної форми.

В епоху кінця ранньочетвертинного — початку середньочетвертинного періоду на лівому схилі долини р. Біюк-Карасу поблизу с. Миронівка виникли зсуви. Їх язики у наш час підпираються та перекриваються алювієм четвертої надзаплавної тераси, що дозволяє датувати час стабілізації цих зсувів першою половиною середньочетвертинної епохи.

Під час другої половини тривалої середньочетвертинної епохи ріка внаслідок дії закону Бера-Бабіне поступово зміщується на схід та розширює долину в бік правого її схилу. Одночасно йде процес тривалого глибинного ерозійного врізання в порівняно стійкі породи еоцену та крейди. Наприкінці цього етапу на лівому схилі долини формується простора, трохи нахиlena на схід та на північ галечникова рівнина четвертої надзаплавної тераси, а поблизу сучасного правого схилу виникає глибокий ерозійний вріз, тепер частково похованій під пізнішим за часом алювієм.

Зміщення русла ріки на схід, підрізання правого схилу, глибокий ерозійний вріз, а також, можливо, і достатньо вологий клімат середньочетвертинної епохи сприяли перебудові зсуву під горою Ак-Кая та розвитку зсувів другої генерації. Язики їх поблизу південної околиці с. Вищєнне зміщалися до нового базису. Тепер їх основа знаходитьться нижче дна сучасної долини та похована під товщою верхньочетвертинного і сучасного алювію.

На зсувному язиці залягають третя та друга надзаплавні тераси, витримані по висоті (відповідно 20 та 7 м), які не мають слідів зсувних деформацій. Це свідчить, що зсуви другої генерації зародилися у другій половині середньочетвертинної епохи та стабілізувалися при акумуляції алювія в середньочетвертинному ерозійному врізі й на третьій терасі, тобто на початку пізньочетвертинного періоду.

Середньочетвертинний зсув другої генерації займає простору плющу на північ від сучасної Червоної балки.

У зв'язку з глибоким середньочетвертинним врізом долини в карбонатну товщу еоцену і маастріхту настали сприятливі умови для закладення Червоної балки, верхів'я якої швидко розвивалися південніше околицею зсуву другої генерації та в голові зсувного тіла першої генерації. Формування ерозійного рельєфу в цьому напрямку відбувалося досить тривалий час, майже до кінця пізнього мустє. З часу мешкання мустєрської людини в Червоній балці морфологія її практично не змінилася. Виявлення культурних шарів мустєрського часу під урвищами в верхів'ях сучасної балки свідчить про стабілізацію регресивної ерозії в часи мешкання тут мустєрської людини та після неї. Ця стабілізація регресивної еrozії обумовлена обезвожуванням ерозійної форми в процесі перехоплення основної частини її водозбору сусідньою балкою Ак-Кая, яка швидко розрізала податливі відкладання зсуву другої генерації й обезголовила давню Червону балку. Найімовірніше, це трапилося у другій половині пізньочетвертинного часу, що підтверджується молодим рельєфом пониззя сусідньої балки, розташованої північніше. Можливо,

Рис. 3. Загальний вигляд місцезнаходження кісток з мисовидної тераси (позначено хрестиком).

з обезвожуванням Червоної балки зв'язана відсутність в ній слідів пізніших, ніж мустьєрські, культур та нагромадження на її дні триметрової товщі делювіальних суглинків, під якими у 1974 р. виявлено скupчення знахідок мустьєрського часу.

Лише нещодавно виникла думка про існування тут палеолітичного місцезнаходження. Про це свідчили окремі знахідки крем'яних виробів на схилах тераси, а потім і сумісні знахідки кісток викопних тварин та обробленого кременю. Останні знайдено випадково під час підправлення викопаних в суглинках крутого схилу тераси східців, які вели від місця розташування експедиції вниз до тальвегу балки. Але знахідки не давали чіткої впевненості в тому, що саме тут залягає культурний шар стоянки, хоча кістки тварин та кремінь, як показало зачищення незначної ділянки крутого схилу, розміщувалися майже на самому дні тальвегу балки, тобто на досить значній глибині від сучасної поверхні.

Навпроти цього місця на правому схилі балки, вище майже на 40 м, розташована мустьєрська стоянка Заскельна V, з культурних шарів якої протягом тисячоліть вимиваються кремінь та кістки. Тому не виключена можливість, що в лівий борт тальвегу Червоної балки були вміті знахідки культурних шарів Заскельної V. Якщо це так, то знахідки не повинні були широко розповсюджуватися на площі днища балки, а випадково осідати на вузькій смузі, бо, як вказувалося вище, продовжувався процес ерозійного врізу, який і виносив увесь матеріал на долину р. Біюк-Карасу.

Для перевірки цих припущень на самому західному кінці мисовидної тераси було закладено пошуковий шурф розміром 3×3 м (рис. 3). Перші поодинокі знахідки обробленого кременю мустьєрського типу зустрілися в суглинку на глибині 1,9 м. Основні знахідки залягали в товщі світло-жовтого суглинку на глибині 2,6—3 м від сучасної поверхні. Тут серед великого та дрібного каміння вапняку знайдено оброблений кремінь та кістки викопних тварин. Серед них переважали кістки мамонтів. До інших видів кісток тварин належали зуби коня та уламок щелепи звичайного оленя. Серед кам'яного інвентаря трапились кілька

десятків крем'яних сколів та чотири знаряддя праці. Два з них цілі, ретельно виконані способом двобічної обробки.

Отже, описані знахідки спростовували припущення, ніби матеріал стоянки Заскельна V після розмиву потрапив до лівого борту тальвега балки. Зрозуміло, що виявлений за допомогою шурфу матеріал належав іншому комплексу і нічого спільногого з заскельнянським не мав.

Для з'ясування поширення скучень кісток тварин та кременю на мисовидній терасі було розкопано сугликовий ґрунт площею понад 400 м². Суглинок товщою близько 2 м знімався бульдозером в такий спосіб, що в центрі, в напрямку зі сходу на захід лишалася бровка шириною 2 м і довжиною 35 м. Бровка ділила розкопану площу на дві траншеї: північну — шириною 5 м та південну — шириною 6 м. В північній транші на відстані 12 м від пошукового шурфу в бік верхів'я Червоної балки на всю її ширину розкопувалася площа 15 м² (рис. 4). На глибині близько 5,3 м від умовного О на всій площині розкопу було виявлено валнякове каміння, кістки тварин та оброблений кремінь. Особливо багато знайдено кісток мамонтів: великі та малі уламки бивнів, кінцівок, зубів, тазових кісток тощо (рис. 5; 6). Значно менше траплялося кісток і зубів коней та інших тварин. Багато кісток поганої збереженості. Якби вони збереглися, то вся досліджувана площа була б суцільно вкрита кістками. Тут знайдено понад сотню крем'яних виробів: заготівки великих крем'яних жовен, великі й малі відщепи, луска. Цілих та зламаних знарядь знайдено близько 30. Серед них є скребла та гостроконечники. Знаряддя двобічної обробки становлять 16% від усіх цілих та зламаних знарядь, виявлених при археологічних розкопках (рис. 7).

Знахідки є у всіх стінках розкопу. Гадаємо, що простора, підготовлена до розкопування площа при її подальшому дослідженні розкриє аналогічну картину.

Оскільки в минулому році досліджувався лише верхній, насичений кістками шар, то зараз важко визначити усю його товщину, насичену кістками. Адже на окремих ділянках розкопу, де вийнято більше ґрунту, під знятими кістками виявлялися нові, які уходили вглиб суглинику. Є навіть дані про те, що на місцезнаходженні Червона балка можливе існування двох шарів зі знахідками кісток та кременю. Йдеться про вищезгадану зачистку лівого борту тальвегу балки, де знахідки кісток та кременю зустрілися трохи нижче, ніж були зафіксовані при археологічних розкопках.

Говорячи про відкриття стоянки під відкритим небом, ми розуміємо, що для повної характеристики культурного шару не вистачає вогнищ. Сподіваємося, що останні будуть знайдені, тому що нашим розкопом та шурфом, які становлять приблизно двадцять чи ще меншу частину від передбаченої площині стоянки, важко було відшукати центральну ділянку стоянки, де, звичайно, вони містяться. Про наявність культурного шару — його периферійної частини — свідчить ряд даних, і насамперед такі, як збереженість відносно крихких кісток, їх однакове поширення, два випадки знахідок крем'яного знаряддя та сировини на досить великих валнякових каміннях, точніше в їх природних заглибленнях, можливо, спеціально туди покладених рукою людини далекого минулого.

Якщо припустити, що це зсув балочного делювія, то кістки, що пересувалися разом з великом валняковим камінням, були б подрібнені та згromаджені в одну купу, а не розкидані по всій площині, а тим більше у заглибленнях валнякового каміння не збереглися б знахідки крем'яних знарядь. Крім того, припущення, що це зсув балочного делювія, який перемістився схилом на незначну відстань з-під навісів та гротів скелястого урвища лівого схилу балки, можна перевірити пошуковою шурфовою.

Рис. 4. Розкопки жицьєрського місцевеннаходження Червона балка.

Рис. 5. Частина розкопу в північній траншеї з кістками мамонта. Червона балка.

Лише майбутні пошукові розкопки під навісами лівого схилу балки та дальше розширення досліджень площі самого розкопу на мисоподібній третій терасі Червоної балки зможуть підтвердити або спростувати наші припущення щодо наявності стоянки мустєрського часу під відкритим небом *in situ*.

Попередній аналіз крем'яного інвентаря свідчить, що за своєю типологією він аналогічний кременю верхніх шарів стоянок Заскель-

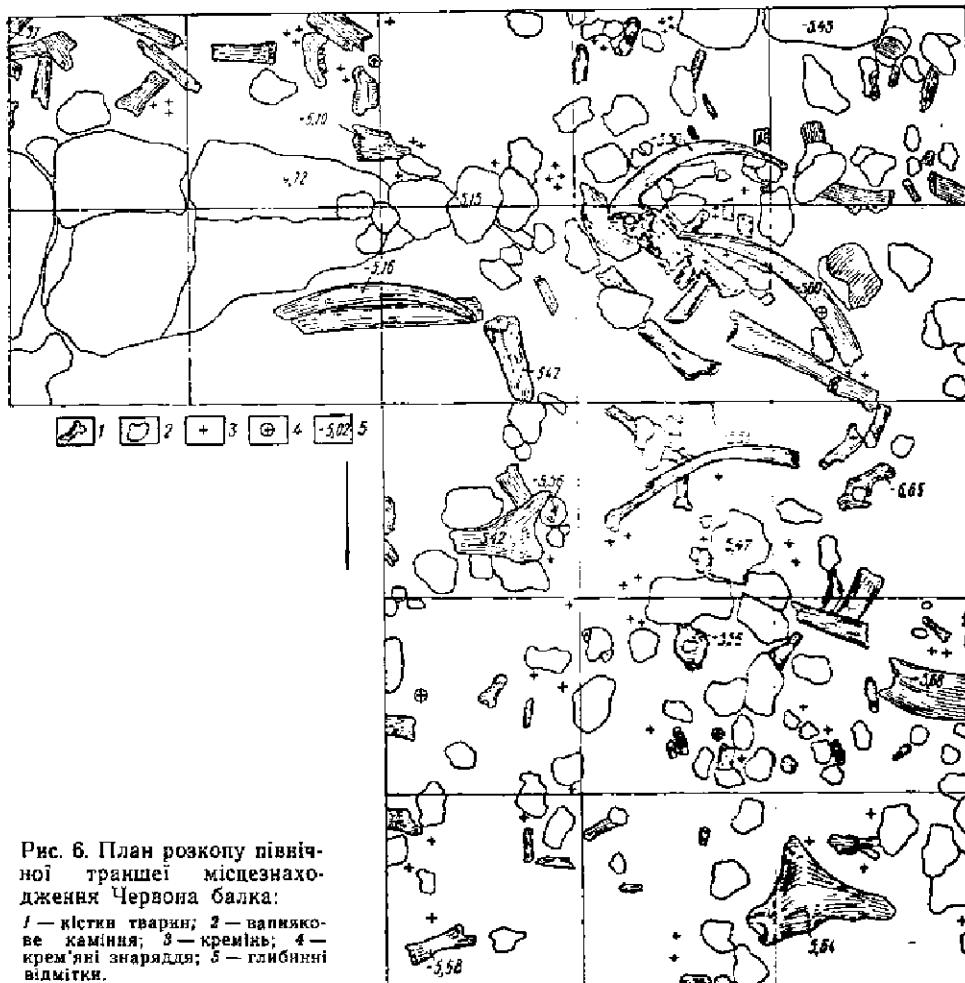

Рис. 6. План розкопу північної траншеї місцезнаходження Червоної балки:

1 — кістки тварин; 2 — валнякове каміння; 3 — кремінь; 4 — крем'яні знаряддя; 5 — глибинні відмітки.

на V та VI. Тут була така сама традиція виготовлення знарядь із спеціально зібраного плиткового кременю. Плитку з обох боків обробляли сколами, часто залишаючи з одного чи двох боків жовневу кірку, іноді її повністю збивали. В такий спосіб виготовляли скребла, ножі, гостроконечники двобічної обробки. Знаряддя однобічкої обробки виготовляли на відщепах, ретушуючи спинку з одного чи двох боків. Детальнішу характеристику крем'яної індустрії Червоної балки можна буде дати при значному поповненні колекції.

У зв'язку з виявленням місцезнаходження просто не можна обійти мовчанням питання про те, як пов'язується воно з більшістю мустєрських стоянок, що розміщувалися в печерах тієї самої балки. Якщо наше місцезнаходження повністю відповідає культурним шарам вищезгаданих стоянок Заскельна V та VI, то постає питання: чи воно було літнім табором, де розчленовували мисливську здобич (переважно мамонтів), чи виникло пізніше, коли стоянки за часів існування пер-

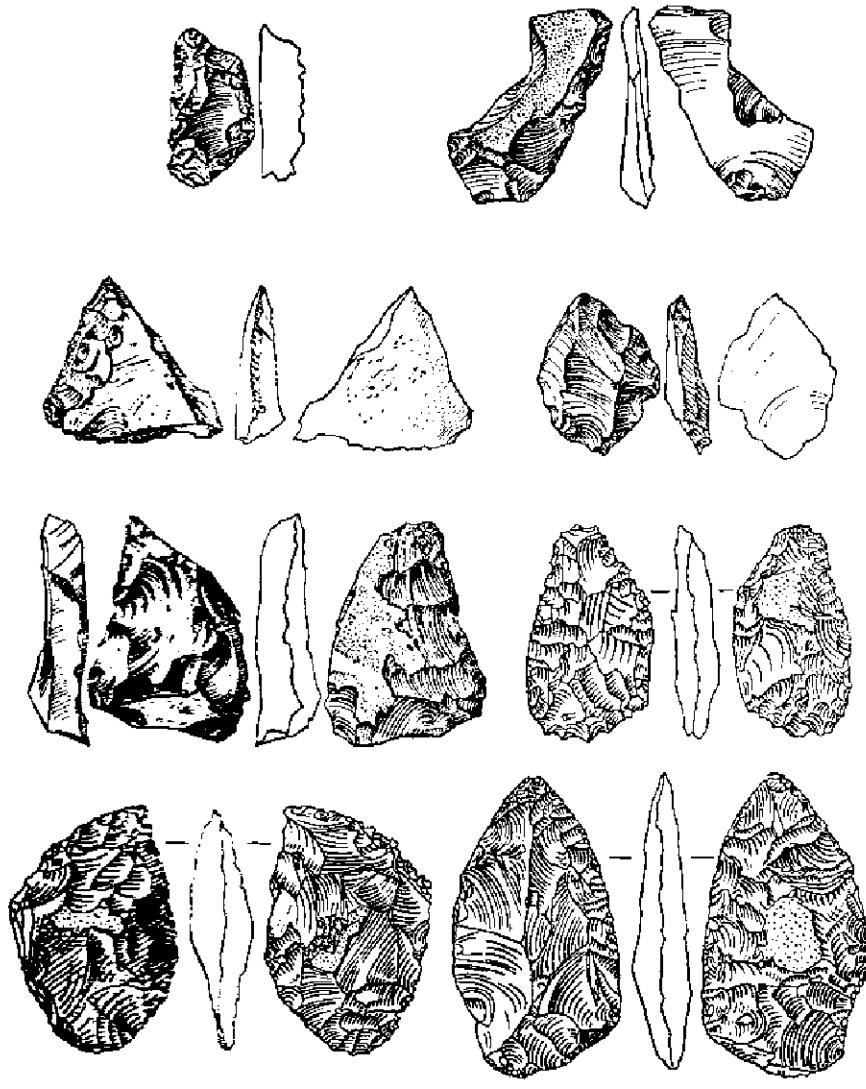

Рис. 7. Крем'яні знаряддя.

шого культурного шару вже не мали над собою скелястих козирків на вісів, тому що вони вже зруйнувалися і аборигени заскельнянських стоянок були змушеві переселитися на відкриту місцевість тієї самої зручної та давно обжитої балки. Вирішення цих припушчень залежить від багатьох даних, які необхідно добути в процесі дослідження не лише на відкритому місцезнаходженні, а й під зруйнованими в давнину гrotами та навісами Червоної балки.

¹ Колегов Ю. Г. Работы Крымской палеолитической экспедиции.— АО за 1974 г. М., 1975.

² Подгородецкий П. Д., Душевский В. П. Использование археологических данных для определения скорости отступания известняковых обрывов в предгорном Крыму.— Геоморфология, 1974, № 3.

³ Клюкін О. А., Лиженко М. Г. Давні езуви долини прориву р. Салгір в околицях м. Сімферополя.— Фізична географія та геоморфологія, 1974, вип. 2.

А. А. КЛЮКИН.
Ю. Г. КОЛОСОВ

**Палеогеография мустъерского
местонахождения
Красная балка в Крыму**

Резюме

В 1974 г. Крымская палеодинтическая экспедиция Института археологии АН УССР в Красной балке у скалы Ак-Кая впервые в Крыму обнаружила и частично исследовала мустъерское местонахождение под открытым небом. В статье излагается четвертчная история рельефа района местонахождения, кратко характеризуется добытый из него материал и приводятся соображения относительно возможной связи его с синхронными культурными слоями стоянок, в древности находившимися под гротами и лавесами в той же Красной балке.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

(Київ)

**Рудоострівська
мезолітична культура**

У 1974 р. під час археологічної розвідки по р. Здвиж пами відкрито стоянку Рудий Острів, розташовану за 1 км на північний схід від хут. Червоний Ріг Іванківського району Київської області. В цьому місці борова тераса лівого берега р. Здвиж прорізується широкою долиною притоки і утворює мисоподібний виступ. По заплаві притоки прокладено іригаційний рівчик, що зруйнував мис. В стінці рівчака помічено при розвідці оброблений кремінь.

Польові роботи на стоянці Рудий Острів проводилися у 1974—1976 рр. Площа розкопу і шурфів досягла 213 м². В результаті шурфування виявилось, що приблизна площа поселення становила 100×30 м.

Стратиграфія стоянки типова для мезолітичних пам'яток долини р. Здвиж. Під шаром темно-сірого піску товщиною 20 см залягає жовтобуре підґрунтя товщиною 30 см, а нижче — білий пісок, що поступово переходить в смугасті алювіальні відклади. окремі оброблені кремені траплялися, починаючи з ґрунтового шару, але концентрація їх відзначена в підґрунті.

На площі стоянки виявлено залишки заглибленого житла (рис. 1), що нагадує житло Рудні¹. Лінза темного заповнення землянки починається на 10 см нижче підґрунтя і мала товщину 50—60 см. Загальна площа житла 2,2×2 м. Лінза його забарвлена дрібними вуглинками в нерівномірно сірий колір. З її заповненням пов'язана концентрація оброблених кременів, яких на стоянці було знайдено 1748 екземплярів. Крім того, є 42 уламки обпаленого граніту, дрібні уламки кальцинованих кісток. Крем'яних виробів з вторинною обробкою 168 екземплярів, що становить приблизно 10% комплексу.

Найстійкішими типами нуклеусів колекції є двоплощинні (рис. 2, 42), одноплощинні (рис. 2, 40) на вузькому боці гальки, а також підконічні (рис. 2, 41). Інші типи нуклеусів не утворюють стійких серій (рис. 2, 37—39).

Пластини, їх уламки, знаряддя на пластинах становлять близько 13% всіх оброблених кременів стоянки. Основна їх маса досить неправильної форми, середньовеликі, мають ширину від 7 до 14 мм.

Серед знарядь стоянки найчисленнішими є скребачки — 40% виробів з вторинною обробкою. Вони виготовлені з відщепів і відзначаються аморфністю (рис. 2, 16—25). Відносно стійку серію утворюють скре-

бачки кінцеві на відщепах (рис. 2, 17—20) та підокруглі (рис. 2, 16). 10 знарядь мають високу форму (рис. 2, 16).

Різці становлять менше 5% знарядь. Виготовлені з відщепів (рис. 2, 26, 27). Можливо, в ролі різців використовувалися деякі нуклеуси, на яких помітні різцеві сколи (рис. 2, 35, 36).

29% знарядь — пластини з несистематичною ретушшю (рис. 2, 28, 29, 32—34) та виїмками (рис. 2, 30, 31). Знайдені знаряддя цього типу іноді мають значні розміри і досить спрощований робочий край (рис. 2, 28).

В колекції є два постсвідерські наконечники стріл. Один виготовлено з широкої пластинки зі скошеним крутою ретушшю вістрям і виділеним черешком (рис. 2, 6). Другий — верболистий на первинній пластині з підправкою черешка як з черевця, так і зі спинки (рис. 2, 7).

Серед мікролітів слід відмітити яніславицькі вістря² (рис. 2, 8—10), мікрорізці (рис. 2, 12—14), вістря з притупленим краєм (рис. 2, 15), уламки пластин зі скошеним краєм (рис. 2, 11), трапеції високі (рис. 2, 1, 5) та середньовисокі (рис. 2, 2—4). Для датування комплексу важливу роль відіграє факт наявності в колекції виразної серії трапецій. На думку більшості дослідників мезоліту лісової зони Європи, трапеція тут поширюється в другій половині мезоліту. Тобто стоянка Рудий Острів датується пізнім мезолітом. Цю дату підтверджує велика серія скребачок неправильної форми на відщепах, що характерні для пізнього мезоліту вказаніх територій. Нижче наводимо типологічний список крем'яного інвентаря стоянки Рудий Острів.

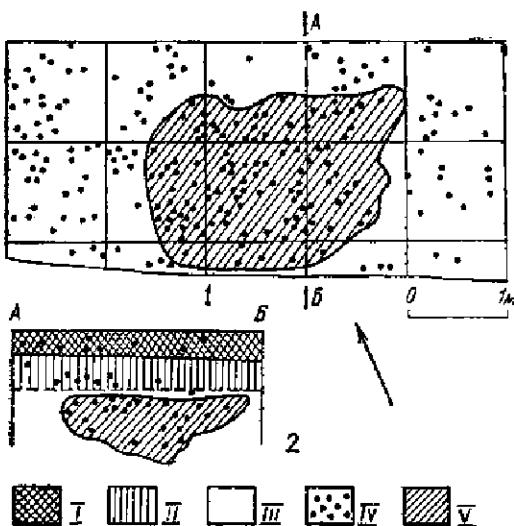

Рис. 1. Стоянка Рудий Острів. Житло № 1 в плані (1) та в розрізі (2):

I — сірий гумусований пісок (грунт), II — жовто-бурий пісок (підгрунт), III — білий стерильний пісок; IV — оброблений крем'янік, V — сірий попелястий пісок (заповнення житла).

Нуклеуси	1. Одноплощинні ортогнатні атипові	8
	2. Одноплощинні ортогнатні на вузькому боці уламка кременю	1
	3. Двоплощинні ортогнатні на вузькому боці крем'яної гальки	5
	4. Одноплощинні однобічні	2
	5. Двоплощинні атипові	9
	6. Нуклеусовидні уламки	19
Пластини	1. Шіп	44
	2. Уламки	124
	3. Перетини	24
Відщепи, уламки кременю		1337
Ретушер		1

Вироби з вторинною обробкою

Скребачки	1. Кінцеві на пластинах	3
	2. Кінцеві на пластинчастих відщепах	17
	3. Аморфні на відщепах	27
	4. На відщепах з прямим робочим краєм	6
	5. Підокруглі високої форми	4
	6. Високі на відщепах	6
	7. На відщепі комбіновані з кутовим різцем	1
	8. Подвійні	2
Різці	1. На відщепах кутові	5
	2. Серединні	2

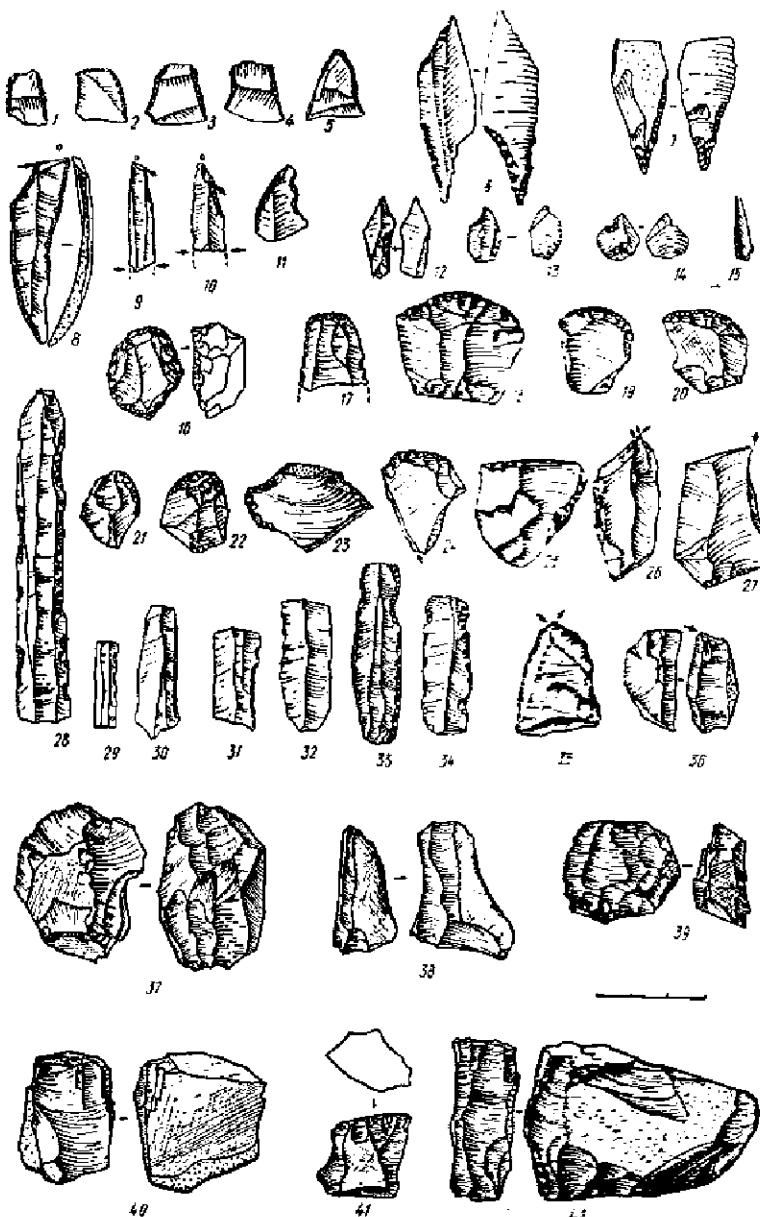

Рис. 2. Стоянка Рудий Острів. Вироби з кременю:

1—5 — трапеції; 6—7 — вістря стріл на пластинах; 8—10 — маказинські вістри; 11 — уламок пластини зі скосеним краєм; 12—14 — мікророзб.; 15 — вістря з притупленим краєм; 16—25 — скребачки; 26, 27, 35, 36 — різці; 28—34 — пластини з ретушлю; 37—42 — нуклеуси.

3. Потрійний на відщепі	1
Пластини	16
1. З несистематичною ретушшю	16
2. З відмінами	19
Наконечники стріл на пластинах	2
Розвертки	6
Відщепи з пологою ріжучою ретушшю	16
Уламки виробів з вторинною обробкою	25
Мікроліти	3
1. Яніславицьке вістря	3
2. Мікрорізці	5
3. Пластини з притупленням краєм	2
4. Пластини зі скосеним краєм	2
5. Трапеції високі	2
6. Трапеції середньовисокі	3

Аналогії комплексу з стоянки Рудий Острів дають матеріали стоянки Дніпровська водогінна станція (ДВС). Стоянка розташована на північній околиці м. Києва на краю 10-метрової першої тераси правого берега Дніпра. Розкопана у 1954 р. Д. Я. Телегіним³. Площа розкопу сягала 35 м². Археологічні матеріали мезолітичного часу залягали в підгрунті, тяжіючи до верхньої частини.

Всього на стоянці знайдено 1295 оброблених кременів. З них 69 з вторинною обробкою, що становить 5,3% комплексу. Кремінь сірого, рідше жовтого кольору з місцевих моренних відкладів. Тут знайдено нуклеус та поздовжній скол з нуклеуса, що несуть на собі негативи середньовікових пластин.

Пластини становлять близько 12% усіх кременів в колекції. Як і на стоянці Рудий Острів, більшість з них досить неправильної форми і мають ширину від 7 до 14 мм.

Найчисленнішим типом знарядь на стоянці є скребачки (46% всіх знарядь комплексу). Виразними серіями представлені кінцеві скребачки на пластинах (рис. 3, 25, 26), кінцеві на відщепах (рис. 3, 22, 29, 30), скребачки неправильної форми (рис. 3, 28, 31), на великих відщепах з широким робочим краєм (рис. 3, 23, 24, 27). Привертає увагу серія скребачок на вузькому кінці невеликих пластинок з ретушшю, що нерідко заходить на край заготовки (рис. 3, 17—21). Різці з колекції ДВС відсутні.

На стоянці знайдено три вироби, що нагадують примітивні рубаючі знаряддя чи їх заготовки. Два з них виготовлено з відщепів (рис. 3, 32, 33), а один — з грубого уламка кременю. Знаряддя настільки грубі й атипіві, що питання присутності сокир в комплексі ДВС залишається остаточно не вирішеним.

В колекцію мікролітів комплексу входять: яніславицькі вістря з неретушованою основою (рис. 3, 1—4), мікрорізці (рис. 3, 5—10), середньовисокі (рис. 3, 13—16) та високі трапеції (рис. 3, 11, 12). Нижче наводимо типологічний список крем'яних виробів стоянки ДВС.

Нуклеуси	1
1. Одноплощинний однобічний	1
2. Поздовжній скол з одноплощинного нуклеуса	1
3. Нуклеусовидний уламок	1
Пластини	4
1. Цілі	86
2. Уламки	86
3. Перетини	30
Відщепи та уламки	1226

Вироби з вторинною обробкою

Скребачки	6
1. Кінцеві на пластинах	6
2. Кінцеві на пластинчастих відщепах	5
3. На великих відщепах з широким дугастим робочим краєм	8
4. Кінцеві на невеликих пластинах	7
5. Аморфні на відщепах	6

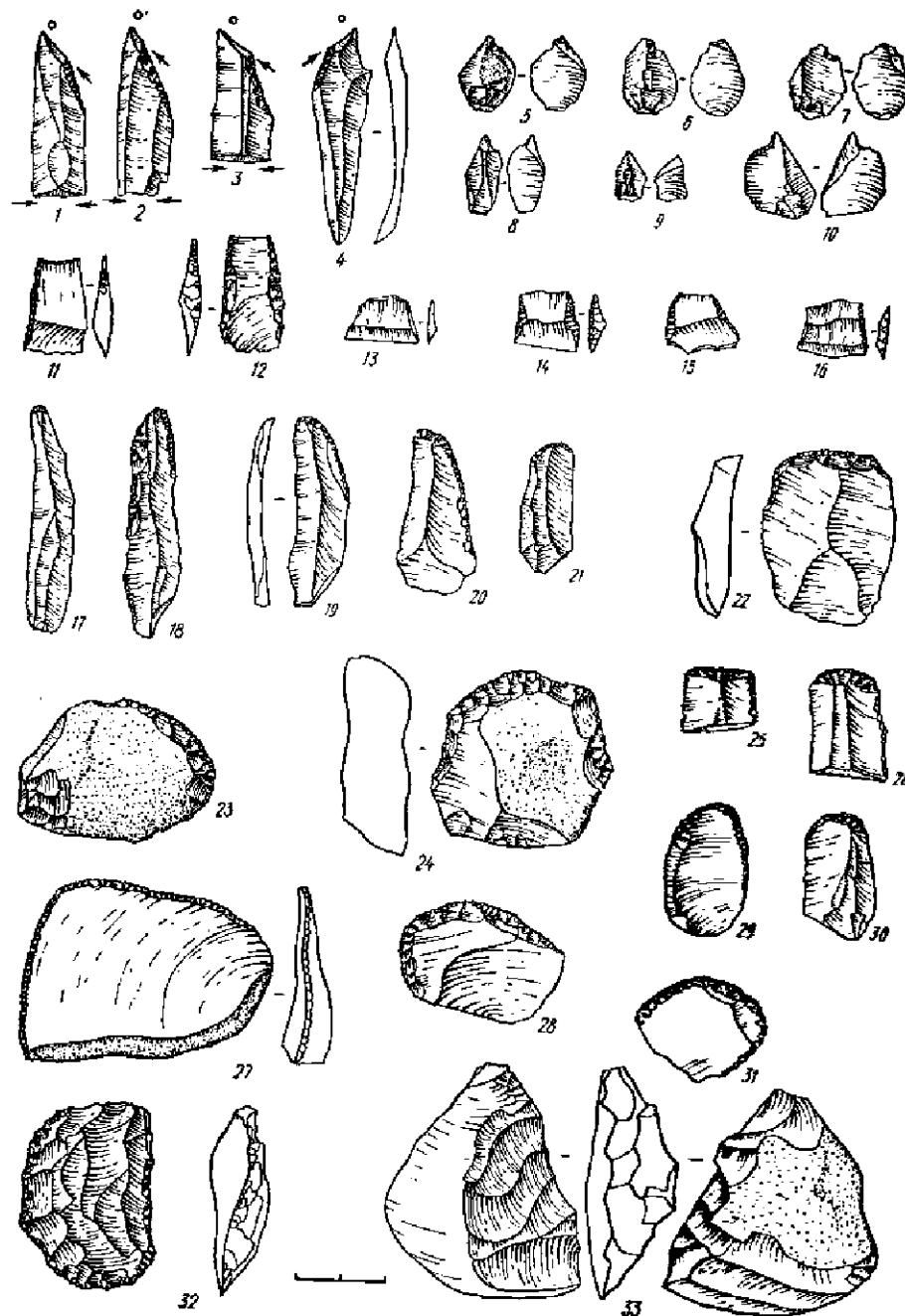

Рис. 3. Стоянка Дніпровська водогінна станція. Вироби з кременю:
1—4 — яніславицькі вістря; 5—10 — мікрорізці; 11—16 — трапеції; 17—31 — скребачки; 32—33 — ру-
бальні заряддя.

Мікроліта	1. Яніславицькі вістря	4
	2. Мікрорізці	7
	3. Трапеції високі	2
	4. Трапеції середньовисокі	4
	5. Макроліти	3

Яніславицькі вістря виготовлені, як і на стоянці Рудий Острів, шляхом відділення мікрорізцевою технікою масивного базисного кінця пластини. Таким чином, мікрорізці колекції являють собою віходи виробництва яніславицьких вістрів. Останні, очевидно, були наконечниками стріл. Але частина мікролітів цього типу виконувала й ріжучу функцію. Про це свідчить вигнутий профіль деяких яніславицьких вістер (рис. 2, 8; 3, 4); а також псевдоретуш, що іноді помітна по краю знаряддя біля його кінця (рис. 2, 8; 3, 2).

В ролі вістрів стріл, можливо, використовувалися високі трапеції. Останні часто мають спеціально притуплену для закріплення в древко стріли верхню основу (рис. 3, 11). Як високі, так і середньовисокі трапеції іноді мають лише одну оброблену ретушшю сторону (рис. 3, 11, 16).

Виразна серія трапецій в комплексі свідчить про його пізньомезолітичний час. Не суперечать цій даті й інші типи виробів стоянки.

Порівняння комплексів Рудого Острова і ДВС свідчить про їх схожість. Лише наконечники стріл на пластинах в колекції першого та рубаочі знаряддя другого різняться один від одного. Але ця різниця, можливо, існує як результат недостатньої вивченості обох пам'яток.

Нижній шар стоянки Піщане поблизу м. Народич, розкопаної М. І. Левицьким, дав комплекс виробів, досить близький до вищеописаних⁴. На жаль, публікація цього комплексу не відповідає сучасним вимогам, а сама колекція була втрачена під час Великої Вітчизняної війни. В публікації відсутні статистичні дані, а опис та єдиний малюнок охоплюють тільки частину виробів колекції. Все ж на основі цих неповних даних можна дійти висновку, що для комплексу нижнього шару уроч. Піщане були характерні яніславицькі вістря з неретушованою основовою, мікрорізці та постсвідерські наконечники стріл на пластинах. Перелічені типи знарядь присутні в комплексах Рудого Острова і частково ДВС. Відсутність трапецій в нижньому шарі Піщаного, можливо, пояснюється невеликими розмірами колекції (110 виробів). Спираючись на типологію виробів, автор розкопок датував комплекс фінальним палеолітом. Сучасний рівень наших знань не дає можливості датувати типи виробів, що представлені в колекції нижнього шару Піщаного, раніше мезоліта.

Крім розкопаних пам'яток Рудий Острів, ДВС, Піщане в Українському Поліссі відомо ще кілька зібраних на поверхні комплексів, типологічно близьких до вищеописаних.

Стоянки Кропив'янка та Стакановка⁵ розташовані поблизу одніменних сіл Володарсько-Волинського району Житомирської області, на березі правої притоки р. Тетерева — р. Ірші. Інвентар їх так само характеризується великою кількістю правильних пластин, скребачками на відщепах та пластинчастих відщепах, яніславицькими вістрями, трапеціями високими та середньовисокими. На стоянці Кропив'янка знайдено також вістря стріли на пластині з черешком та дві клиноподібні двобічно оброблені сокири.

Стоянки Корма 1Б, Корма 4, Корма 2⁶ були відкриті і досліджувалися В. К. Пясецьким. Розташовані поряд на краю торфовища Корма, недалеко від с. Рудя Озерянська Олевського району Житомирської області. Колекції обробленого кременю зібрани на поверхні і налічують приблизно 4500, 3000 та 600 кременів відповідно. Комpleкси типологічно подібні. Привертає увагу значний відсоток пластинок в колекціях (до 25%). Скребачки дрібні, неправильні на відщепах. Різців небагато, виготовлені з відщепів. Серед мікролітів є яніславицькі вістря, мікрорізці, трапеції середньовисокі та високі (іноді асиметричні), яніславицькі

трикутники, пластинки з притупленим краєм. На стоянці Корма 2 знайдено ранньонеолітичну кераміку з рослинною домішкою в тісті. Пластиночок з притупленим краєм тут виявлено в невеликій кількості, а яніславицькі трикутники майже зовсім відсутні. Значну роль в комплексі відіграють невеликі кішеві скребачки на пластинчастих відщепах. Ці відмінності автор дослідження стоянки пояснює хронологічними змінами.

Стоянки Нетішин та Крушинка⁷ розташовані на р. Горинь. На стоянці Крушинка зустрінуто яніславицькі вістря, високі трапеції, скребачки на відщепах, серединний різець. Зі стоянки Нетішин походять яніславицькі вістря з ретушованою основою. Останні відомі на деяких інших пам'ятках Українського Полісся⁸ та верхів'їв Сіверського Дніця⁹.

Таким чином, в Київському та Житомирському Поліссі виділяється група мезолітичних пам'яток, об'єднаних нами в окремий тип ДВС, для яких характерні слідуючі риси крем'яного інвентаря: 1) яніславицькі вістря зі зламаною або неретушованою основою, виконані в мікрорізцевій техніці за допомогою напівкруглого ретушування одного кінця. Вони використовувалися насамперед як наконечники стріл. Форма наконечників стріл вважається культурознaczальною ознакою¹⁰, що для крем'яних комплексів типу ДВС є першозначною; 2) значний розвиток мікрорізцевої техніки; 3) трапеції високі та середньовисокі, іноді з частково ретушованими боками; 4) постсвідерські наконечники стріл на пластинах присутні, але не в усіх комплексах; 5) поширення скребачок неправильної форми на відщепах при незначній ролі або повній відсутності різців; 6) сокир небагато і зустрічаються вони не в кожному комплексі.

Пошуки аналогій пам'яткам типу ДВС призволяють до яніславицької пізньомезолітичної культури Польщі, що, в свою чергу, зв'язується з колом маглемезьких пам'яток Середньоєвропейських низин¹¹. Визначальними ознаками яніславицьких комплексів є одноіменні вістря з ретушованою основою або без неї, виконані в мікрорізцевій техніці. Ретуш на цих виробах частіше не крута обрубуюча, а відносно полога. Характерні також яніславицькі трикутники, високі та середньовисокі трапеції, скребачки неправильної форми на відщепах, одноплощинні нуклеуси для правильних пластин. Різців і сокир небагато. Значного розвитку досягла мікрорізцева техніка.

Яніславицька культура поширення в східній Польщі, в Литві. Польські дослідники вбачають її аналогії на схід від Західного Бугу в Західній Білорусії та в Західній Волині¹².

Важливе значення у визначенні східних кордонів яніславицької культури має праця А. В. Кольцова, в якій він виділяє яніславицьку культурну область. До останньої А. В. Кольцова залишає власне яніславицьку культуру (група вістецька на території Польщі), культуру Максімоніс (яніславицькі пам'ятки Понемання та східна група Польщі), а також кілька стоянок з яніславицькими рисами з Полісся, серед них ДВС¹³.

Дійсно, пам'ятки типу ДВС мають багато спільних рис з яніславицькою культурою. Це яніславицькі вістря, вироби у мікрорізцевій техніці, високі і середньовисокі трапеції та набір скребачок (неправильні на відщепах). Поширення в деяких комплексах пам'яток типу ДВС постсвідерських наконечників стріл на пластинах пов'язує їх з культурою Максімоніс Понемання, де такі стріли походять з стоянок Нятесай I (середній культурний шар), Мяркине, Друскинінкай¹⁴.

Але пам'ятки типу ДВС на території Київського та Житомирського Полісся мають ряд специфічних рис, чим різняться від яніславицької культури та Максімоніс. До цих рис належать: 1) основний тип поширених тут яніславицьких вістер з неретушованою основою; 2) яніславицькі трикутники рідко зустрічаються на цих територіях і знайдені лише в

комплексах з торфовища Корма; 3) в деяких комплексах (Рудий Острів, ДВС) індекс пластин дуже низький для яніславицьких пам'яток — 12—13%.

Комплекси типу ДВС мають виразні серії високих та середньовисоких трапецій, а іноді неолітичну кераміку (Корма 2, Кропив'янка). Тобто датуються вони другою половиною мезоліту — раннім неолітом. Таку саму дату мають яніславицька культура та Максімоніс. На території Українського Полісся яніславицьких комплексів без трапецій не знайдено.

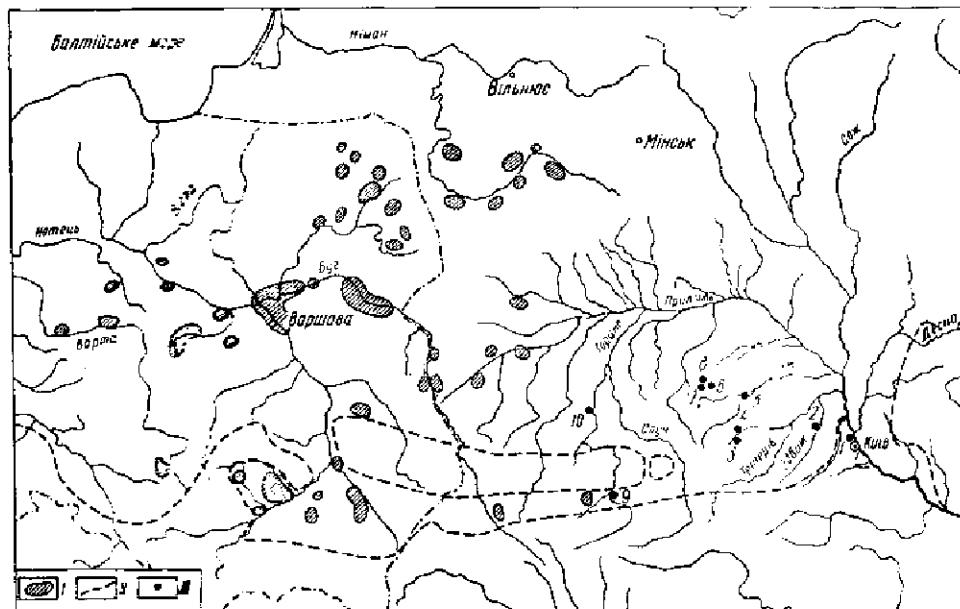

Рис. 4. Схема поширення пам'яток типу ДВС та яніславицької культури (віслянський цикл):

I — територія поширення пам'яток яніславицької культури, за С. К. Козловським; II — північний кордон сучасного поширення лесу; III — пам'ятки типу ДВС. 1 — ДВС; 2 — Рудий Острів; 3 — Стакановка; 4 — Кропив'янка; 5 — Пашане; 6—8 — Корма 1Б, Корма 4, Корма 2; 9 — Нетишин; 10 — Крушинка.

дено. Імовірно, це пояснюється недостатньою вивченістю території. Але можна припустити, що яніславицькі традиції з'являються в Київському та Житомирському Поліссі пізніше, ніж в східній Польщі і в Понеманні. Це припущення підтверджується відсутністю в комплексах типу ДВС яніславицьких вістер з ретушованою основою та рідкістю трикутників. Ці типи знарядь характерні для ранньояніславицьких пам'яток¹⁵.

Щодо території поширення пам'яток типу ДВС, то на сході яніславицькі вістри з неретушованою базою відомі у верхів'ях Сіверського Дінця, наприклад Петровська 10, Пришиб 1 і т. п., але останні різняться від вищеописаних. Є деякі дані про поширення яніславицьких типів мікролітів у Західній Волині та Білорусії, але вони недостатні для того, щоб дійти певних висновків. Найчіткіше встановлюється південний кордон поширення пам'яток типу ДВС. Він співпадає з північним кордоном суцільного поширення лесу. Своєрідний мисливсько-рибальський тип господарства яніславицьких племен, близький до господарства племен маглемезе, певно, був нерозривно пов'язаний з заболоченими, вкритими лісами та густою сіткою рік низинами Поліської природногеографічної провінції та рівнин лісової зони, що до неї примикають (рис. 4).

Враховуючи вищесказане, спробуємо визначити місце вказаних пам'яток Київського та Житомирського Полісся серед мезолітичних культур Європи. Специфіку північноукраїнського мезоліту вперше визначив П. П. Єфименко, який виділив три групи мезолітичних стоянок у

Східній Європі: окську, південноруську і західноруську. Мезолітична культура Київського та Житомирського Полісся була віднесенена до західноруської групи, зв'язаної з мезолітом Прибалтики, на відміну від південноруської групи, що мала зв'язки з мезолітом Середземномор'я¹⁶. Про західні зв'язки мезоліту Українського Полісся пише В. Н. Даниленко¹⁷.

Певне значення у вивченні мезоліту поліських районів України мали праці Д. Я. Телегіна. Як підоснова дніпро-донецької неолітичної культури ним була виділена пізньомезолітична волинь-донецька культурна група пам'яток. Останню автор відніс до південноруської групи Г. П. Єфименка і включив до неї пам'ятки Київського Полісся (ДВС), Середнього Подніпров'я (Андрусівка) та Лівобережної України до верхів'їв Сіверського Дніпра включно (Біла Гора, Петровські стоянки, Дробищево I, Пришиб та ін.)¹⁸.

В наступних працях Д. Я. Телегін розглянув пізній мезоліт Київського та Житомирського Полісся окремо від мезоліту Лівобережної Лісостепової України. Він виділяє в Київському, Чернігівському Подніпров'ї, по Десні і Сожу, а також по нижній течії Прип'яті дніпро-прип'ятьську пізньомезолітичну групу пам'яток, яку по переважанню мікролітів південних форм і по нерозвиненості макролітичної техніки відносить до південноруської культурної області східноєвропейського мезоліту. До дніпро-прип'ятьської групи були віднесені стоянки ДВС, Таценки, Козинці, Коржі по р. Трубіж, Білосороки, Дорошівка по Нижній Прип'яті. Для датування мезоліту Київського Полісся важливе значення має думка, висловлена Д. Я. Телегіним і підтверджена наступними дослідженнями, про відсутність мікролітів геометричних форм в ранньомезолітичних комплексах цих територій¹⁹.

Археологічні матеріали і спостереження, одержані за останні роки, значно розширили нашу джерелознавчу базу мезоліту Київського та Житомирського Полісся. Стоянки Таценки, Козинці, Коржі, Білосорока віднесені нами до пам'яток типу Таценки-Кудлаївка, які типологічно і хронологічно близькі до пам'яток коморницької культури Польщі²⁰. Остання, будучи тісно пов'язана з культурами Дювензее території НДР і ФРН та Старої Англії, являє собою одну з культур мезоліту Середньоєвропейських низин. Тип ДВС, як вже говорилося вище, типологічно пов'язується з колом маглемезськими пам'яток. Таким чином, мезоліт дніпро-прип'ятьської групи споріднений з мезолітом Середньоєвропейських низин.

На сьогоднішній день в Київському та Житомирському Полісі відомо 10 пам'яток типу ДВС. Три з них досліджено шляхом розкопок (Рудий Острів, ДВС, Піщане). Добутій матеріал дозволяє визначити специфічні риси цього типу пам'яток, їх місце в мезоліті Європи, територію поширення та датувати.

Ми вважаємо, що питання про виділення окремої мезолітичної культури на базі вищеописаних пам'яток є своєчасним. Назву цій культурі могла б дати стоянка Рудий Острів, як найдослідженіша на сьогоднішній день.

Рудоострівська мезолітична культура входить як складова частина разом з власне яніславицькою та культурою Максимоніс до яніславицької культурної області та є її південно-східною частиною. Яніславицька культурна область, в свою чергу, пов'язана з маглемезськими пам'ятками Прибалтики.

Для остаточного вирішення поставлених в праці питань необхідно сконцентрувати увагу дослідників мезоліту території Полісся на пошуках та дослідженнях нових стратифікованих пам'яток вищеописаного типу.

¹ Зализняк Л. Л. О мезолитических и неолитических памятниках долины Здвиж. — АО за 1974. М., 1975, с. 280—281.

² Різними дослідниками мезоліту Європи даний тип виробів (рис. 2, 8—10; 3,

- ^{1—4}) називається по-різному: велішевські вістри (А. Венчиковська), яніславицькі вістри (С. Козловський), ланцетоподібні наконечники (Р. К. Рімантене), донецькі вістри (Д. Я. Телегін).
- ⁵ Телегін Д. Я. Мезолитические стоянки в окрестностях Киева.— КСИИМК, вып. 65, 1956, с. 75.
- ⁶ Левицький І. Стация в ур. Піщаному біля Народич.— Антропологія, 1930, вип. 4, с. 191—232.
- ⁷ Пасєцький В. К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші.— Археологія, 1975, 16, с. 61—64.
- ⁸ Пасєцький В. К. Доповідь на другій конференції молодих вчених Інституту археології АН УРСР. К., 1976.
- ⁹ Канивець В. И. Отчет об археологических разведках в Западной Украине в 1952.— НА ИА АН УРСР.
- ¹⁰ Березанська С. С. Разведка в северных районах Украины.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1967 году. К., 1968, с. 31.
- ¹¹ Розівдхи Свіблова Н. В. Науковий архів та фонди Інституту археології АН УРСР. Матеріали стоянок Петровська 10, Дробище I та ін.
- ¹² Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, с. 15.
- ¹³ Korlowski S. K. Pradzieje ziem polskich od IX do Vtysiąclecia p. n. e. Warszawa, 1972, s. 125—164; Chmielewski W., Schild R., Więckowska H. Prahistoria ziem Polskich.— In: Paleolit i mezolit, t. I, Wrocław e. a., 1975, s. 375—393.
- ¹⁴ Chmielewski W., Schild R., Więckowska H. Prahistoria..., s. 420.
- ¹⁵ Кольцов Л. В. Памятники с яниславицкими элементами на территории СССР.— В кн.: Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, с. 63—67.
- ¹⁶ Рімантене Р. К. Палеоліт и мезоліт Літви. Вільнюс, «Мінтіс», 1971, с. 140—142, 144—146.
- ¹⁷ Chmielewski W., Schild R., Więckowska H. Prahistoria..., s. 379—380.
- ¹⁸ Ефименко П. П. Мелкие кремниевые, орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста.— РАЖ, 1924, с. 18, вып. 3—4, с. 211—228.
- ¹⁹ Ганиленко В. Н. Неоліт України. К., 1969, с. 30.
- ²⁰ Телегін Д. Я. Мезоліт левобережья України и его место в сложении днепровско-донецкой неолитической культуры.— МІА, 1966, № 126, с. 99—107.
- ²¹ Телегін Д. Я. Поздний мезоліт України: опыт культурно-территориального членения пам'ятников.— In: The mesolithic in Europe. Warszawa, 1973, s. 537—539.
- ²² Залишняк Т. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлайка.— Археологія, 1976, 20, с. 60—66.

Л. Л. ЗАЛИШНЯК

Рудоостровская мезолитическая культура

Резюме

Мезолитические стоянки Киевского и Житомирского Полесья характеризуются высокой степенью микролитизации и неразвитой макролитической техникой, что послужило для ряда исследователей поводом связывать их с микролитической зоной мезолита юга Восточной Европы. Накопившиеся за последние годы археологические материалы свидетельствуют о том, что мезолит указанных полесских территорий имеет много общих черт с мезолитом среднеевропейских низменностей.

На основе материалов стоянки Рудой Остров, исследованной автором, а также известных комплексов в Южном Полесье выделяется своеобразием позднемезолитическая группа памятников, тесно связанная с яниславицкой культурой Польши, а через нее с маглемезским кругом памятников. Ставится вопрос о выделении отдельной рудоостровской мезолитической культуры в рамках яниславицкой культурной области.

М. П. КУЧЕРА
(Київ)

Давньоруські городища в західній частині Переяславщини

У західній частині Переяславського князівства XI—XIII ст. (межиріччя Дніпра—Супоя, в тому числі по р. Трубіж) було чимало укріплених населених пунктів, залишки яких збереглися до наших часів як горо-

діща. Обстеження їх дозволило автору цієї статті встановити нові цікаві дані з історії давньоруського оборонного будівництва.

Не рахуючи залишків укріплень столиці князівства на території сучасного м. Переяслав-Хмельницького, тут збереглося 13 городищ — Світильня, Русанів, Іванків, Проців, Головурів, Старе, Веселинівка, Пристроми, Гайшин, Вінинці, Городище, Ташань, Каленики (рис. 1). Для них вперше одержано загальну археологічну характеристику: знято плани, встановлено час існування, з'ясовано топографічне місцеположення, характер і збереженість оборонних споруд¹. Крім того, обстежено і зібрано датуючі матеріали на двох городищах, укріплення яких не збереглися (Любарці, Перемога)².

Для названих городищ характерна територіальна відокремленість в межах Лівобережжя Дніпра. Крім двох мисових городищ (Ташань, Старе — рис. 2, 1, 2), за плануванням та топографічним місцеположенням вони досить однотипні: в плані округлі (рис. 2, 3, 4; 3, 1—9)³, оточені одним, а городища в селах Іванків, Вінинці, Каленики (рис. 2, 4; 3, 2, 8) двома, що-правда, менш потужними кільцевими валами⁴.

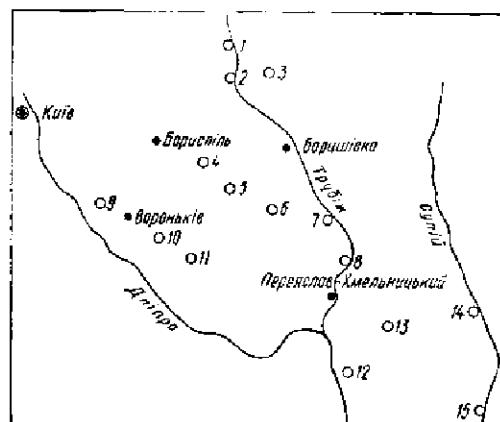

Рис. 1. Карта городищ:

- 1 — Світильня; 2 — Русанів; 3 — Перемога; 4 — Іванків; 5 — Любарці; 6 — Веселинівка; 7 — Пристроми; 8 — Гайшин; 9 — Проців; 10 — Головурів; 11 — Старе; 12 — Городище; 13 — Вінинці; 14 — Ташань; 15 — Каленики.

Лінія не перевищує 0,5 га. Найбільшим з майданчиків діаметром 75 м (0,45 га). Поперечник майданчика Процівського городища (найменшого) становить у середньому 25 м (0,05 га). В цілому переважають городища з майданчиком діаметром 40—55 м (Іванків, Любарці, Головурів, Пристроми, Каленики, Городище, Русанів) та площею 0,13—0,20 га. Городища Вінинці, Веселинівка, Гайшин діаметром 65—70 м займають площу 0,3—4 га. Порівняно з городищами інших територій давньої Русі, укріплені пункти в західній частині Переяславщини належать до числа найменших.

На деяких городищах культурний шар незначний (Світильня, Русанів, Іванків і особливо Головурів та Гайшин). Тут трапляються городища з поодинокими уламками кераміки (Старе, Каленики, Веселинівка, Городище, Проців). На городищі Вінинці у верхніх відшаруваннях і перекопах (частина городища зайнята сучасним кладовищем) не трапилося жодних знахідок. З усіх городищ найнасиченніший знахідками культурний шар у Пристромах і в окремих місцях укріпленої площи в Ташані.

У валах городищ виявлено потужні дерев'яні конструкції. На городищах в селах Городище і Проців, де провадились розведувальні розкопки, в оборонних валах відкрито зруби типу городень (Городище) і клітей (Проців). На інших городищах дерев'яні конструкції зафіксовано в місцях випадкових руйнувань валів: в селах Русанів (городні),

округлі городища розташовані на рівній місцевості, іноді в її дещо підвищенні частині (Світильня, Переяслав, Любарці, Головурів, Вінинці, Пристроми, Гайшин, Каленики, Веселинівка) або на незначному виразнішому підвищенні (Проців, Городище, Русанів, Іванків). За розмірами виділяється городище Ташань, яке займає площу 3,4 га. Площа городищ у середині укріплені

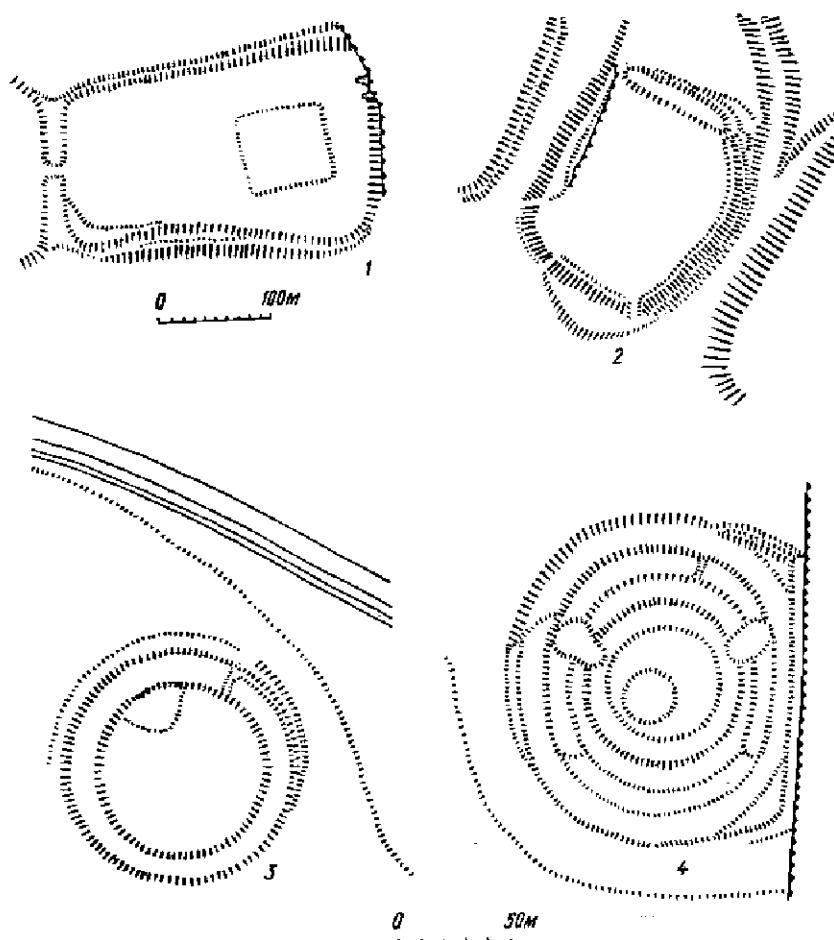

Рис. 2. Планы городищ:

1 — Ташань; 2 — Старе; 3 — Веселинівка; 4 — Каленики.

Гайшин, Головурів (кліті), Світильня, Старе (тип конструкції не з'ясовано). Характеристику городищ доповнюють дані селищ, відкриті безпосередньо поблизу них.

Залишки селищ з поодинокими знахідками уламків кераміки, що виявлено поблизу городищ в селах Старе і Вінниці, незначні. Мало чим різниться від попередніх і селище біля городища в с. Веселинівка. Частіше трапляються знахідки на селищах, що прилягають до городищ в селах Проців, Світильня і Перемога. Більш виразні сліди заселення зафіксовано на невеличких селищах біля городищ в селах Іванків, Головурів і, особливо, на порівняно значному за площею селищі (близько 1 га) поблизу городища у с. Любарці. Добре насичений культурний шар на великих селищах коло городищ в селах Городище (15 га), Русанів (понад 2.5 га), Пристроми. Виняткову насиченість численними речовими знахідками має культурний шар на селищі (25 га) біля городища в с. Каленики. В цілому на селищах трапляється набагато більше знахідок, ніж на городищах. Вони за насиченістю культурними залишками відрізняються одне від одного значною різноманітністю. На відміну від городищ селища досить помітно розрізняються і за розмірами їх площин.

Керамічний матеріал з городищ та селищ в селах Пристроми, Русанів, Городище, Ташань, Каленики, Любарці датується XI—XIII ст., в с. Головурів — кінцем XI—XIII ст., в селах Світильня, Перемога, Проців, Іванків, Старе, Веселинівка, Вінниці — XII—XIII ст. На городищі в

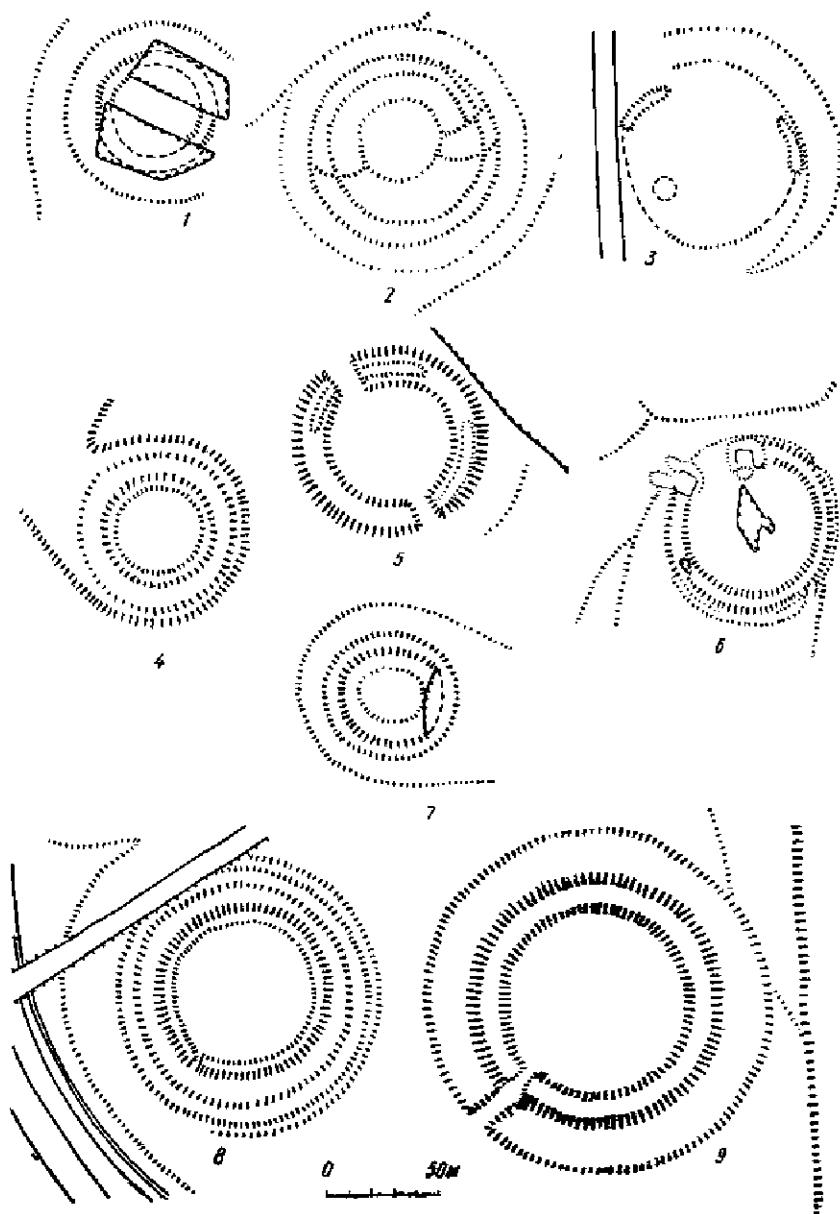

Рис. 3. Планы городищ:

1 — Головурів; 2 — Іванків; 3 — Гайшин; 4 — Городище; 5 — Пристроми; 6 — Русанів;
7 — Проціз; 8 — Вінниці; 9 — Світильня.

с. Гайшин зустрінуто стінки гончарних посудин ведмалого виготовлення, аналогій яким невідомі. Мабуть, їх можна датувати XI ст. На інших городищах та селищах кераміка того ж звичайності давньоруської (рис. 4, 1—46) *.

Слід зазначити, що на городищі в с. Ташань кераміка XI ст. посідає досить помітне місце; на селищі, і особливо на городищі в с. Пристроми,

* На городищах в селах Старе та Ташань зустрінуто уламки кераміки XVII—XVIII ст. Крім того, на городищі в с. Ташань збереглися залишки пізньосередньовічного замчища чотирикутної форми (рис. 2, 1).

кераміка XI ст. зустрічається ще частіше, ніж кераміка XII—XIII ст., а на селищі в с. Городище в основному знайдено кераміку XI ст. За свідченням матеріалів розкопок, населений пункт в с. Городище перестав

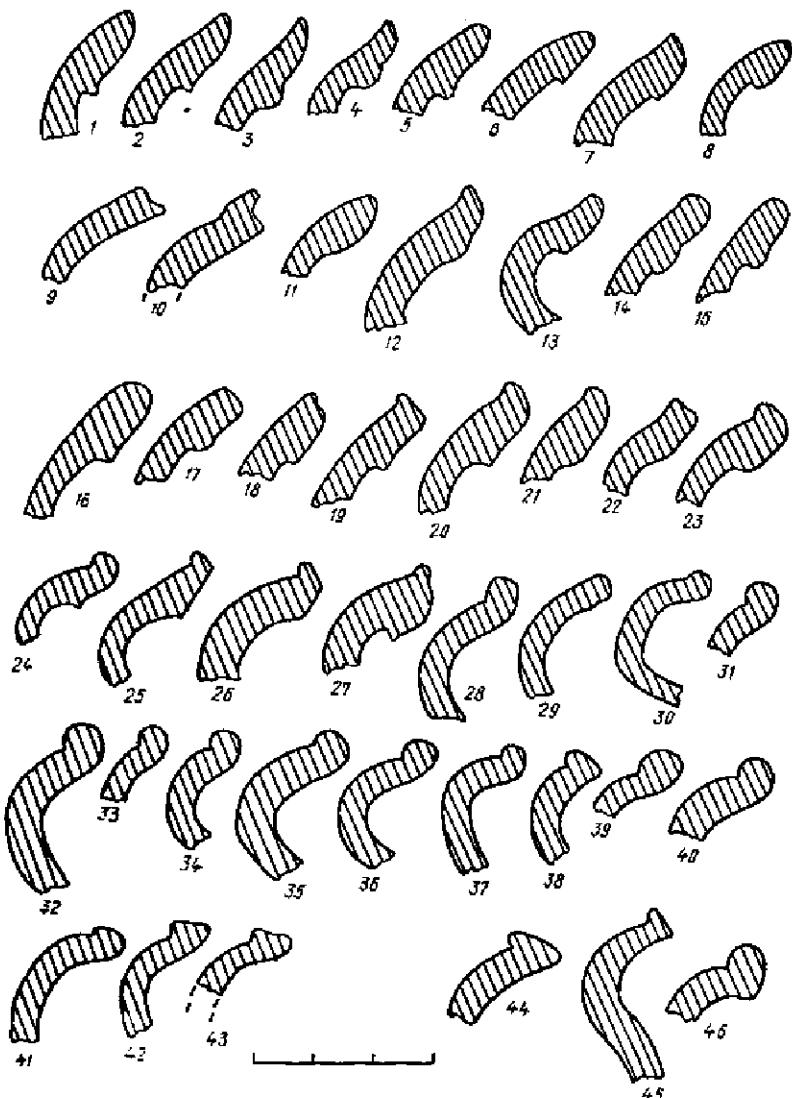

Рис. 4. Профілі вінець посудинн:

1, 2, 5, 9, 10, 14, 29, 30, 44 — Городище; 3, 5, 15, 16, 23, 27, 28, 32, 45 — Русанів; 4, 17, 30, 34, 35, 45 — Каленикі; 7, 8, 12, 19, 26, 37, 42 — Пристромськ; 11, 35 — Любарці; 13, 18, 22, 25, 36, 38 — Ташань; 21, 41, 43 — Головурів; 31, 38 — Іванків; 39 — Переяслав; 46 — Світязь.

існувати у XII ст. внаслідок пожежі. Залишки знищених вогнем дерев'яних конструкцій у валах збереглися на городищах Головурів, Гайшин та Проців.

Вище відмічалося, що городища (крім двох мисових в селах Ташані та Старе) досить одноманітні за характером планування оборонних споруд та топографічним місцеположенням. В плані вони округлі, розташовані на рівній місцевості або на незначних підвищеннях і оточені, як правило, з одного чи кількох боків болотами. На території УРСР не відомо жодного іншого району з такою значною концентрацією округлих городищ.

Поширення округлих укріплень у XI—XII ст. на території давньоруської держави П. О. Раппопорт пов'язує із змінами тактики військової справи, хоч наведені ним докази мало переконливі. Міркування П. О. Раппопорта з цього питання полягають у слідуючому⁵.

У найраніший період розвитку давньоруського військового зодчества (VIII—IX і частково X ст.) сусіди східних слов'ян не були обізнані з тактикою облоги укріплень. У цей час укріплення захоплювали раптовим наїздом (за давньоруською термінологією «изъезд», «изгон»), тому тактика захисту мала пасивний характер. В оборонному будівництві основну увагу приділяли максимальному використанню природних захисних властивостей рельєфу місцевості — під укріплення обирались місця зі стрімкими схилами (миси та останці), обороноздатність яких підсилювалась досить примітивними штучними засобами. У другій половині чи наприкінці X ст. відбувається перехід до складнішої тактики оволодіння укріпленнями — пасивної, але тривалої облоги (за давньоруською термінологією «облежание»). Внаслідок цього захисники, відрізані від водопостачання і позбавлені можливості одержувати продукти харчування, змушені були здаватись ворогу. Для протидії цій системі облоги почали оточувати укріплення з усіх боків валом, завдяки чому можна було вести фронтальну стрільбу з усіх ділянок периметра стін. В зв'язку з цим захисні властивості природних рубежів поступово втратили своє значення. Логічний розвиток нового принципу захисту зумовив поширення у другій половині XI—XII ст. округлих у плані укріплень, розташованих на рівній, частіше низинній місцевості, тобто таких укріплень, форма яких не залежала від природних умов рельєфу. Округла форма, за П. О. Раппопортом, найповніше відповідала вимогам нової тактики захисту — веденню кругової фронтальної стрільби в усі боки з метою не допустити ворога на близьку відстань до стін укріплення. Така форма гарантувала рівномірну стрільбу з периметра укріплень, виключала можливість існування ділянок, що не прострілювались. Округлі укріплення при однаковій площі з укріпленнями інших форм мали найменшу протяжність периметра стін, що забезпечувало найбільшу щільність стрільби з цих стін.

Не заперечуючи П. О. Раппопорту щодо еволюції давньоруської військової тактики, вважаємо, що наведені ним переваги округлих низинних городищ є другорядними. Наприклад, ніймовірно, щоб будівельники округлих укріплень враховували таку дрібну деталь, як можливість ведення ідеально рівномірного обстрілу на всюму протязі периметра стін, чи відносно більшу щільність цієї стрільби (у зв'язку з мінімальною протяжністю периметра стін) у фортецях округлої в плані форми. Про те, що округлі укріплення не пристосовані для ведення рівномірного фронтального обстрілу з усіх частин периметра, свідчить розташування округлих городищ Переяславщини. Так, городище в с. Віниці розташоване майже на самому березі озера (рис. 3, 8), городище в с. Веселінівка — поблизу озера (рис. 2, 3), городища в селах Пристроми та Світильня — на краю обриву до заплави р. Трубежа (рис. 3, 5, 9), а городище поблизу с. Каленики — на краю обрива до заплави р. Супою (рис. 2, 4). Недалеко від с. Любарці городище розташувалося на березі болота. Звичайно з цих боків, захищених природними перешкодами, інтенсивність обстрілу була під час облоги іншою, відмінною від частин периметра укріплень, які були звернуті до відкритого, напільного боку.

Отже, думка про те, що округлі укріплення виникли під впливом нової тактики захисту — фронтальної стрільби — не зовсім правильна. Округла форма, безперечно, ідеально відповідає умовам фронтальної стрільби по ворогу, якщо останній з усіх боків оточив укріплення і тримає його в облозі. Але при з'ясуванні причин поширення округлих укріплень слід виходити не з цих міркувань. Якщо взяти неокруглі на горіні городища, що безпосередньо обмежені природними перешкодами

(мисові та розташовані на пагорбах-останцях), то для них можна вказати значно більше переваг щодо їх обороноздатності за умов панування тактики пасивної облоги та фронтальної стрільби. Як відомо, укріплення мисові та на ізольованих останцях були поширені в XI—XII ст. у всіх районах Русі, де для цього були відповідні природні умови. Оскільки у XI—XII ст., тобто під час панування тактики фронтальної стрільби, не відмовлялись від влаштування фортець у важкокриступних місцях (рівних плош для побудови укріплень було багато), то це може переважливо свідчити, що жодна ідеальна в плані форма укріплень не могла компенсувати тих переваг, які давало використання природних захисних властивостей місцевості. Це стало можливим через кілька століть у зв'язку з появою вогнепальної зброї і докорінними змінами у характері військової тактики.

П. О. Раппопорт визнає, що при мисовому розташуванні укріплень загроза несподіваного оволодіння фортецею (чим ні в якому разі не могли нехтувати і в XI—XII ст.) виключалась, насамперед, з тієї частини периметра укріплень, що була оточена природними перешкодами. Лише напільна стіна фортеці вимагала інтенсивнішої стрільби. Але основний принцип стрільби — фронтальний — був однаковий на всьому периметрі⁶. З цього випливає, що мисові укріплення фактично мали значнішу обороноздатність, ніж округлі, на відкритій місцевості. Слід також враховувати, що округлі укріплення вимагали збільшення стрілкових засобів захисту. Про цю особливість округлих укріплень згадує П. О. Раппопорт⁷.

Наголошуючи на залежності планувальних типів давньоруських укріплень X—XIII ст. від розвитку тактики облоги та захисту, П. О. Раппопорт неодноразово підкреслює, що тактичні основи облоги та захисту в XI—XII ст. майже не змінювались, що всі типи укріплень відповідали одній і тій самій тактичній схемі захисту⁸. Звідси виходить, що заснування різновидів укріплень у XI—XII ст. зумовлювалось не еволюцією тактики облоги й захисту й залежало не від тактичних вимог, а від якихось інших причин. За цілком слушним визнанням П. О. Раппопорта укріплення так званого волинського типу, що мали підчотиркутну та прямокутну форми, відповідали тим самим тактичним принципам захисту — веденню фронтальної стрільби, подібно до укріплень округлої в плані форми. Своєрідну форму укріплень так званого волинського типу П. О. Раппопорт пояснює відмінними інженерними традиціями, а не відмінною тактичною схемою захисту⁹. Виявляється, що округлі укріплення на рівній місцевості існували в західноруських землях починаючи з X ст. Проте появу їх на цій території П. О. Раппопорт пов'язує не з тактичними принципами захисту, а із зв'язками із західнослов'янськими землями, де округлі типи укріплень мав давні традиції¹⁰. Отже, у даному разі, як і у випадку з городищами волинського типу, поширення укріплень округлої форми пов'язується не зі змінами тактики облоги та захисту, а із давніми західнослов'янськими традиціями. Виходить, що різні за планом укріплення виникали й поширювались з різних на те причин, але не під впливом військової тактики. Наведемо ще одне спостереження П. О. Раппопорта, який, зокрема, підкреслює, що у великих за площею укріплених пунктах природний фактор відігравав суттєву роль аж до XIII ст. Нові принципи військово-інженерного мистецтва, що зумовила появу округлих фортець, було легше здійснити при спорудженні невеликих укріплень. Цим самим П. О. Раппопорт визнає обмеженість впливу нового принципу захисту (фронтальної стрільби) на планування укріплень¹¹.

На нашу думку, поява та поширення округлих укріплень, планування яких не пов'язане з захисними властивостями рельєфу, не мали ніякого відношення до тактики захисту. Саме завдяки тому що на периметрі цих городищ відсутні природні перешкоди, оскільки вони розташовані

на рівній або відносно рівній місцевості, згадані городища мають округлу форму. Відсутність природних перешкод дозволяла надавати конфігурації штучних оборонних споруд правильні в плані геометричні обриси. Це давало можливість застосовувати найраціональніший тип планування укріплень — округлої форми. Укріплення округлої форми були найекономічнішими, оскільки у порівнянні з іншими вони при однаковій зайнятій площі мали найменшу протяжність оборонних споруд. Як вже відмічалося, П. О. Раппопорт вбачає в цій особливості округлих укріплень тактичну перевагу — можливість забезпечити відносно більшу цільність стрільби під час облоги ворогом. Насправді перевага, насамперед, полягала в економічності — менших витратах сил і коштів на будівництво штучних оборонних споруд. В цьому полягала й перевага кола над іншою правильною в плані геометричною фігурою, яка також мала значне поширення в практиці людської діяльності — чотирикутником.

У давньоруську епоху, як і в попередні історичні періоди, насамперед, обирали під укріплення місця з природним захистом. Проте людям доводилося заселяти й рівнинні місцевості, позбавлені мисів та останців. В усі давні історичні періоди, незалежно від тактики захисту, на рівній місцевості будувались укріплення правильної в плані геометричної форми, як правило, округлі. Для цих часів у окремих місцях відомі поряд з округлими чотирикутні городища, але їх дуже мало. Вони зустрічаються на Поліссі серед пам'яток милоградської культури другої половини першого тисячоліття до н. е. і серед пам'яток XI ст. в Західній Волині. В інших місцях Східної Європи на рівнинній місцевості поширені виключно округлі городища. Останні відомі для скіфських часів на Лівобережжі Дніпра (Клишівка на р. Псел. Решетники на р. Ворсклі), в Середньому Подніпров'ї (Пастирське), на Поліллі (Немирівське), а для другої половини першого тисячоліття н. е. на Смоленщині. У X ст. округлі укріплення були відомі на Волині. Південному Побужжі, у Подністров'ї та у слов'ян на території сучасної Молдавської РСР. На Лівобережжі Дніпра слов'янські укріплення округлої форми до початку XI ст. не відомі. Носії роменської культури — сіверяни — займали значну територію, що давала їм можливість селитись майже виключно на високих корінних берегах великих річок і обирати під укріплення природні миси та останці, досить численні в цих місцевостях. Суцільне освоєння території Лівобережжя почалося за часів князювання Володимира Святославича і продовжувалось до XII ст. включно. Відсутність на низинній території Західної Переяславщини округлих городищ до рубежа X—XI ст. пояснюється тим, що тут взагалі відсутні давньоруські укріплення ранішого часу. Якби в них була потреба, то і вони, подібно до городищ IX—X ст. в областях з рівнинним ландшафтом у західно-руських землях чи на території Середньої Польщі, не могли б мати іншої форми, крім округлої.

Поширеність у Східній Європі округлих городищ на рівнинній місцевості в первіснообщинну і ранньофеодальну епохи, співіснування цих городищ з іншими плановими типами укріплень свідчать, що округлі укріплення виникають не тому, що змінюються тактичні принципи захисту на певному етапі в історії східних слов'ян (за П. О. Раппопортом, на рубежі X—XI ст.). Дійсною причиною цього явища є топографічний фактор. У даному випадку планування городищ пов'язане з певними особливостями рельєфу місцевості (рівнинним ландшафтом), де проводилось оборонне будівництво. Відсутність природних перешкод дозволяла свідомо застосовувати у плануванні укріплень найпрактичнішу (і разом з тим геометрично правильну) округлу форму, яка має в оборонному будівництві Східної Європи глибокі місцеві традиції. Про вирішальний вплив військово-тактичних принципів на планування укріплень можна говорити лише стосовно до періоду повного витіснення лука і стріл вогнепальною зброєю.

Поширення окрутлих укріплень в межах Західної Переяславщини слід розглядати у зв'язку з розвитком суспільних відносин, коли з освоєнням нових територій виникла необхідність засновувати оборонні пункти і в місцевостях з рівнинним ландшафтом.

Найраніші з укріплень Західної Переяславщини, очевидно, засновані наприкінці Х — початку XI ст. Як відомо, літопис згадує Трубіж серед річок Лівобережжя, на яких за розпорядженням Володимира Святославича провадилося будівництво «градів». До них, насамперед, крім укріплень Переяслава, слід віднести городища в селах Пристроми та Русанів на р. Трубіж. Серед інших ранніх пам'яток (Ташань, Городище, Любарці, Каленики і, можливо, Гайшин) деякі, очевидно, також виникли наприкінці Х — початку XI ст. Значно пізніше, судячи з незначною кількості керамічного матеріалу XI ст., було засноване укріплення поблизу сучасного с. Головурів. Наймолодші городища в селах Світильня, Перемога, Іванків, Проців, Старе, Веселинівка, Вінниці датуються виключно XII або початком XIII ст.

Якщо найраніші укріплені пункти засновувались великою князівською владою для захисту Середнього Подніпров'я від печенізьких вторгнень, то з другої половини XI ст., коли Переяславщина виділилась в окреме князівство, небезпечним ворогом стають половці; тому удільні переяславські й великі кіївські князі, які постійно опікали переяславський стіл, не випускали оборонного будівництва з власних рук. Безсумнівно, що прерогатива в цій справі, як і раніше, належала князівській владі.

Привертають увагу незначні культурні залишки на цих городищах (виняток становить Ташань і Пристроми) та на більшій частині селищ поблизу них. Є підстави вважати, що ці укріплення були засновані як державні фортеці. Деякі з них разом з селищами стали значними на той час населеннями пунктами (Каленики, Русанів, Ташань, Пристроми, Городище), поблизу інших існували невеличкі селища (Іванків, Головурів, очевидно, Проців та Веселинівка) й селища більших розмірів (Любарці). Деякі з них (Старе, Вінниці), певно, були зовсім позбавлені населення, яке б займалось виробничою діяльністю*.

Характерне розташування городищ в західній частині Переяславщини. На південний схід від Переяслава (сучасний Переяслав-Хмельницький) розташовано лише чотири городища (Каленики, Ташань, Вінниці, Городище), а у північно-західному напрямку — 11 (Світильня, Перемога, Русанів, Іванків, Любарці, Проців, Головурів, Старе, Веселинівка, Пристроми, Гайшин). Виявляється, що найпізніші фортеці (XII—XIII ст.) засновувались, як правило, не з боку безпосереднього захисту Переяслава від половецьких нападів (тут є лише одне городище XII—XIII ст. у с. Вінниці), а з протилежного, західного боку від центру князівства. Очевидно, в більш безпечному районі зручніше було утримувати військові резерви та зосереджувати необхідні матеріальні ресурси.

Тут городища розташовувались трьома лініями або рядами. Перша лінія проходила по р. Трубіж, друга — по правому боці колишньої заливі р. Альті, третя — вздовж надзаплавної тераси р. Дніпра. В усіх трьох лініях відстань між сусідніми городищами становила 6—9 км, що дозволяло підтримувати безпосередній зв'язок між укріпленнями по всій лінії. Відсутні городища вздовж р. Трубіж між селами Русанів та

* Характерно, що фортеці засновувались не на поселеннях, а на нових місцях. Свідченням цьому є ваявість поблизу городищ дуже невеличкіх селищ з незначною кількістю культурних залишків та відсутністю виразних слідів селищ біля таких городищ, як Старе, Вінниці, Веселинівка. Навіть на великому селищі в с. Каленики потужний культурний шар поширюється з трьох боків безпосередньо від рова городища, у той час як на укріпленному майданчику він зовсім відсутній. Якби це городище було засноване пізніше, то на його площі обов'язково було б виявлено культурний шар. Серед городищ з величкими селищами лише в с. Городище укріплення могли бути збудовані під час існування поселення, хоч і невдовзі після його виникнення (саме селище розташовано на мису, а городище — на кінці піщаного підвищення, яке селищем зайняте не було).

Пристроми. Очевидно, тут вони не збереглися¹². Продовженням середньої лінії був укріплений населений пункт на місці сучасного Борисполя¹³, а в придніпровській лінії, очевидно, знаходилося укріплення на місці сучасного с. Вороњкова¹⁴ (рис. 1).

Розміщення укріплень рядами на відносно однаковій відстані одне від одного значною мірою полегшувалось тим, що вони споруджувались на рівній місцевості, тобто локалізація кожного з них майже не залежала від захисних особливостей рельєфу. У зв'язку з цим порядок розташування городищ у межиріччі Дніпра — Трубіжа свідчить, як ніде в іншому місці, про централізований характер оборонного будівництва в західній частині Переяславського князівства. Побудовою названих укріплень завершується процес інтенсивного освітлення Переяславським князівством цієї частини Лівобережжя Дніпра*.

Слід враховувати, що кожний укріплений пункт в цілому являв собою не просто фортецю, а військово-феодальне поселення, мешканці якого перебували в залежності від представників панівного феодального класу. В юридичному відношенні територія Західної Переяславщини, мабуть, була доменальним володінням переяславського князівського столу. Однак концентрація городищ не з боку половецьких нападів, а в тилу свідчить про те, що цей район був тісно пов'язаний з економічними інтересами переяславського боярства. Розташовані тут фортеці не лише захищали з південного сходу підступи до Києва, а й були осередками феодальних володінь. З точки зору потужності укріплень, тобто у військово-оборонному відношенні, ці пункти не мають суттєвих відмін, хоча за кількістю мешканців (що характеризує їх економічний потенціал) вони різнилися один від одного. Можливо, управителі та володарі військово-феодальних осередків, що перебували на службі у князя, мали неоднакові економічні можливості. Поповненням господарських ресурсів, економічному зростанню укріплених пунктів, в чому були зацікавлені князі, заважали спустошливі набіги половців, боротьба проти яких вимагала значних матеріальних витрат.

* Кучера М. П. Отчет о разведке древнерусского государства в с. Русанов на р. Трубеже в 1965 г.— НА ИА АН УССР; Кучера М. П. Древнерусские городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницким.— Археология. 1970, т. 24, с. 217; Кучера М. П. Процівське городище на Київщині.— Археология. 1972, 5, с. 109; Кучера М. П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городища Київщини у 1971 р.— НА ІА АН УРСР; Кучера М. П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р.— НА ІА АН УРСР. Роботи у 1971 і 1972 рр. проводились за дорученням Київського обласного правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

¹² Городища в селах Перемога (колишня Ябліка) і Любарці відомі за анкетними даними 1873 р., опублікованими на початку ХХ ст. (Уварова П. С. Городища и курганы.— Трулы Моск. предварит. ком. по устройству XIV АС. 1906. вып. I, с. 78; Самоквасов Д. Северянская земля и северные по городищам и могильям. М. 1908, с. 118; Макаренко Н. Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава, 1917, с. 37).

¹³ Городище в с. Головурів з обох боків поручевою хар'єром по добуванню землі. Його середня частина збереглася на ширину 10 м, з того видно, що городище мало округлу форму (рис. 3, 1). Відомості про його форму є в літературі. Зокрема, воно згадується як округлій город за 6 км від с. Вороњкова по корозі в с. Старе (Ладалка Л. Древние земляные сооружения Полтавской губернии. Полтава, 1905, с. 25; Макаренко Н. Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава, 1917, с. 36, 82). Городище в с. Любарці, укріплення якого зовсім не збереглося, також мало округлу форму при діаметрі 50 м (Макаренко Н. Е. Вказ. праця, с. 37). Відомості про форму знищеноого городища в с. Перемога в літературі відсутні. Але за конфігурацією площини, на якій воно було розташоване, це городище було круглим при діаметрі не більше 60—70 м.

¹⁴ Обидва валі на городищі у с. Іванкові від багаторічного розорювання майже злилися. Про наявність тут двох валів є відомості з кінця 20-х років.

* У повідомленні, присвяченому результатам розвідувальних розкопок на Процівському городиці, висловлювалась думка, що городище було сковищем для населення навколоїших давньоруських поселень (Кучера М. П. Процівське городище на Київщині. Археология. 1972, 5, с. 113). Після відкриття значної кількості аналогічних городищ у цьому самому районі стає очевидним, що Процівське укріплення виникло не з ініціативи місцевого населення й не для його потреб.

⁵ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.—МИА, 1956, № 52, с. 40, 62, 63, 147, 151, 152, 155, 156; Раппопорт П. А. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв.—МИА, 1961, № 105, с. 162, 163, 176, 177, 180, 181; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.—МИА, 1967, № 140, с. 157—159, 215, 217.

⁶ Раппопорт П. А. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной..., с. 180, 181.

⁷ Там же, с. 163.

⁸ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., с. 157; Раппопорт П. А. Военное зодчество..., с. 159, 200.

⁹ Раппопорт П. А. Военное зодчество..., с. 169.

¹⁰ Там же, с. 195, 216.

¹¹ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., с. 152, 153.

¹² Очевидно, на місці сучасної Барашівки знаходився літописний Баруч (Стороженко А. Исторический очерк м. Борисполя.—Киевская старина, 1892, т. 39, с. 4; Ялскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. К., 1897, с. 151; Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии, ч. I. Полтава, 1905, с. 9).

¹³ М. К. Каргер дослідив у м. Борисполі залишки кам'яного храму початку XII ст., побудованого, як вважав автор, Володимиром Мономахом. Раїще тут існували і залишки укріплень, які не збереглися (Каргер М. К. «Летская Божница» Владимира Мономаха.—КСИИМК, 1953, вып. 46, с. 16—19; Падалка Л. В. Древние земляные сооружения..., с. 24).

¹⁴ В с. Воронькові існувало велике (попад 6 га) городище (Падалка Л. В. Древние земляные сооружения..., с. 25, кресл. № 1). Обстеженням 1972 р. встановлено, що від городища в окремих місцях збереглися незначні залишки валу і вово належить до пізнього середньовіччя. Відомо, що у XVII ст. у с. Воронькові був маєток Олізарів, а з 1648 р.—центр Вороньківської козацької сотні. (Федоренко П. К. Воронковська сотня Переяславського полка по Румянцевській описі.—Труды Полтавской ученой архивной комиссии, 1915, вып. 12, с. 98). Проте поряд з матеріалами XVII—XVIII ст. на частині городища знайдено поодинокі уламки кераміки XII—XIII ст. Очевидно, невелике давньоруське городище свого часу було зруйноване забудовою села (Кучера М. П. Звіт про роботу розвідагону по обстеженню городиці Київщини у 1972 р.—НА ІА АН УРСР). В літературі існує думка, що на місці сучасного с. Воронькова існував давньоруський літописний «град» Ворониця (Стороженко А. Вказ. праця, с. 4).

М. П. КУЧЕРА

Древнерусские городища в западной части Переяславщины

Резюме

В западной части Переяславского княжества XI—XIII вв., в междуречье Супоя и Днепра находилась довольно многочисленная, территориально изолированная в пределах Левобережья, группа укрепленных пунктов, от которых сохранились остатки 15 городиц, обследованных автором в последние годы. Все городища, за исключением двух мысовых, расположены на ровной местности или на незначительных возвышениях среди болот и имеют круглую в плане форму. Подобной концентрации круглых городиц не наблюдается в других районах на территории УССР. В специальной литературе утверждалось мнение, что круглые укрепления на ровной заболоченной местности получили распространение в XI—XII вв. в связи с изменением тактики защиты — переходом в конце X в. к тактике фронтальной стрельбы. Такое мнение не согласуется с фактами преимущественного использования в XI—XII вв. участков местности с естественными препятствиями — мысов и останцев под устройство укреплений. Но там, где не было мысов и останцев — на ровной местности, — приходилось сооружать укрепления без использования естественных защитных свойств рельефа. В этих условиях целиком искусственным деревянно-земляным сооружениям привлекала круглую форму, как наиболее рациональную с точки зрения экономичности строительства. Круглые укрепления по сравнению с иными имеют при одинаковой площади минимальную протяженность оборонительных валов и рвов. В этом состоит преимущество круга над другой правильной в плане геометрической фигурой, также имевшей значительное распространение в практике человеческой деятельности — четырехугольником. В Восточной Европе как до X в., так и позже — вплоть до периода массового внедрения огнестрельного оружия — на ровной местности, независимо от той или иной тактики защиты, всегда сооружались укрепления правильной в плане геометрической формы — круглые и очень редко, в виде исключения — четырехугольные. Появление круглых укреплений на равнинной местности в западной части Переяславщины обусловлено не изменениями военно-тактических принципов нападения и защиты, а отражает процесс государственного освоения и колонизации этой территории великими киевскими, а затем переяславскими князьями.

І. Р. ПІЧІКЯН

(Москва)

Іонійський храм акрополя Пантікапея (Датування та реконструкція)

Античні міста Північного Причорномор'я належали до найпівнічнішої частини грецької ойкумені. Маловірогідними здаються нечисленні дані відносно того, що в цих містах існували великі храми і ордерні будівлі найрізноманітнішої архітектури, які за своїми розмірами і художніми особливостями не поступалися середземноморським. Найяскравішим і незаперечним доказом цього є архітектурні ордерні деталі. Але їм, як інформаційному джерелу, не приділялося достатньої уваги, хоч вони характеризують рівень мистецтва, будівельної справи, а також розміри і декорування священих споруд, які були окрасою міст Північного Причорномор'я в античний період.

В статті ми розглянемо знайдені в різні часи на вершині гори Мітрідат архітектурні ордерні деталі від іонійського храму на акрополі Пантікапея. Планування храму і його фасад реконструюються на основі аналогій з пам'ятниками Середземномор'я і за модульною системою. Розроблена В. Д. Блаватським схема реконструкції доповнена новими матеріалами, які допомагають уточнити деталі. З цієї споруди походять три спіри, два торуси, іонійська капітель, архітрав і два підкарнізних блоки, модельовані іонійськими овами. Всі вони, за винятком іонійської капітель і блоків з овами, виявлені експедицією В. Д. Блаватського і зберігаються в Державному музеї образотворчого мистецтва ім. Пушкіна в Москві (рис. 1). Капітель, опубліковану Ю. Ю. Марті у 1937 р., передано до Керченського музею (рис. 2). Досі перелічені деталі не зіставлялись і належність капітель до цього храму не визначалась. Архітрав, спіри і торуси, знайдені поблизу на невеликому Верхньомітрідатівському розкопі, В. Д. Блаватський слухо вважав деталями однієї споруди, бо на акрополі Пантікапея не могли стояти одночасно дві монументальні споруди¹.

Щодо іонійської капітель (інв. № 3587), то ми приєднуємося до думки Ю. Ю. Марті, який писав, що вона «доповнює наші уявлення про велич і красу акрополя Пантікапея»². Залишається лише довести її одночасність з тією ж монументальною будівлею, тому що за характером матеріалу (золотисто-жовтуватий дрібнозернистий валняк — брекчієвий меотис) і розмірами (максимальна ширина капітель по волютах дорівнює діаметру баз: 0,86=0,86) вона повністю відповідає базам малоазійського типу, відкритим В. Д. Блаватським у 1945 р.

Немає сумніву, що перед нами елементи однієї ордерної будівлі. Про це свідчать пропорції збережених деталей, зокрема відношення верхнього діаметра ствола колони до нижнього становить $\frac{11}{13}$, відповідно до вимог пропорційних співвідношень цих частин.

Висота архітрава (0,682 м) дорівнює середній величині нижнього діаметра колони. Якщо взяти діаметр колони безпосередньо коло бази, то ця величина буде дорівнювати 0,70 м, а з урахуванням вимірювань за модульною системою (тобто на 1 м вище основи) — 0,65 м. Це повністю відповідає пропорціям класичних споруд іонійського ордеру в V ст. до н. е., архітрави яких вищі, ніж елліністичні, а тим більше римські. В елліністичних антаблементах широке розміщення колон вплинуло на зменшення висоти архітравів і фризів. В римський час ця тенденція посилюється, що відображене в розрахунках Вітрувія, які в даному конкретному випадку не можна брати до уваги.

Наведений стилістичний аналіз, що свідчить про одночасність пантікапейських деталей, є істотним доказом належності їх до однієї будівлі. Проте не обов'язково, щоб ці деталі стояли безпосередньо одна над одною, тобто над трьома базами могли бути інші ідентичні капітелі архітрави цього ж храму.

Бази малоазійського типу, на відміну від античних, мають не дуже широкий хронологічний діапазон і ще менший ареал: вони відомі з самого початку розвитку юнійського ордеру до часів еллінізму, переважно в Малій Азії. Однак їх форма знайшла застосування і в колонії Мilet — Пантікале, що може свідчити про значно ширший регіон використання малоазійських зразків.

Нижній діаметр спір — 0,86 м, верхній — 0,82 м, висота — 0,22 м. В. Д. Блаватський так описує їх: «Спіри, які були нижньою частиною бази колони, мають обриси близькі, але не ідентичні невисокому циліндрі (рис. 3): середня частина бокових сторін пропірана трьома досить широкими жолобками, облямованими дуже вузькими подвійними валиками. Полички, що облямовують зверху і знизу що складнопрофільовану частину спірі, мають вигляд не бокових стінок циліндра, а злегка скошені: верхня трохи зрізана знизу, а нижня — зверху. Торуси, що складають верхню частину бази колони, мають дуже приплюснуті діжкоподібні обриси, причому дуже опуклі бічні поверхні їх оздоблюються п'ятьма неглибокими горизонтальними рівничаками. Ще рівничаки, з'єднуючись один з одним, утворюють злегка загострені кути на зразок кутів між канелюрами стволів дорійських колон. Діаметр торуса — 0,83 м при висоті 0,175 м. Для скріплення описуваних архітектурних деталей застосовувалися штири, які вставлялись в спеціальні заглиблення в центрі на верхній і нижній поверхні барабанів»³.

Датуючі особливості залежать від контурів вертикальних обрисів⁴. Найранніші зразки малоазійських баз, зокрема храми Аполлона в Навкратісі, Гери на Самосі та Артеміди Ефеської, мають контури, близькі до циліндра⁵. Розвинуті варіанти наближаються до конуса. Отже, наскільки нижній діаметр бази передбільшує верхній, настільки пізнішим часом можна датувати базу (рис. 4). Про це свідчать профілі малоазійських баз, зображені Л. Іші⁶. Другим датуючим параметром є кількість і глибина скошій, які моделюють бокову поверхню спір і торусів. У пам'ятках архаїчного часу в храмах Аполлона в Навкратісі і Гери на Самосі вони не такі глибокі, але й численніші, ніж на пантікапейських базах. В поширеному з IV ст. до н. е. типі малоазійської бази (створеному архітектором Піфеєм і запозиченому потім Гермогеном) скошії були глибші, а кількість їх менша, ніж на пантікапейських колонах⁷. Зіставивши стадіально-типові ознаки цих видів, можна твердити, що пантікапейські спірі є проміжною ланкою між малоазійськими базами архаїчного часу і конусоподібними базами пізньокласичного і елліністичного періодів. Тому, визначаючи час пантікапейських баз, ми приєднуємося до думки В. Д. Блаватського, який датував їх першою половиною V ст. до н. е.⁸

Знайденому в тому ж розкопі архітраву (висотою 0,682 м, довжи-

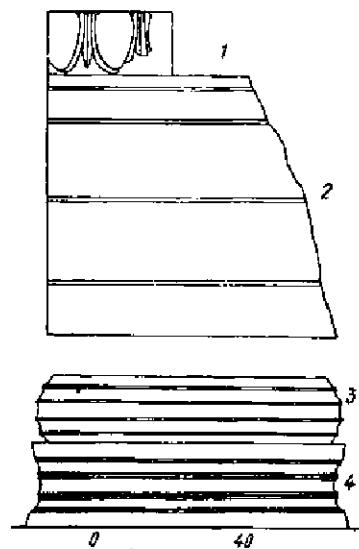

Рис. 1. Іонійські деталі з Пантікалея:

1 — підкарнізний блок; 2 — архітрав;
3 — торус; 4 — спіра.

ною 0,77 м і ширину 0,258 м) В. Д. Блаватський приділив значно менше уваги. «Цей архітрав,— пише він,— був розчленований на три помітно збільшувані знизу вверх фасції і увінчаний профілем». Після опису автор вказує на складність датування храму, висловлюючи думку, що в основному слід виходити з «датування баз колон»⁹.

В архітектурі раніше V ст. до н. е. відсутні приклади розчленування архітраву на три фасції. У VI ст. до н. е., як відмічав О. Шуазі, архітрав

Рис. 2. Іонійська капітель з Пантікалея.

був або гладеньким, або мав дві фасції¹⁰. Тому храм не можна датувати часом раннішим, ніж перша половина V ст. до н. е.

Для з'ясування хронології пантікалейського храму важливе значення має іонійська капітель (рис. 5, 6), яка є надійнішим датуючим еле-

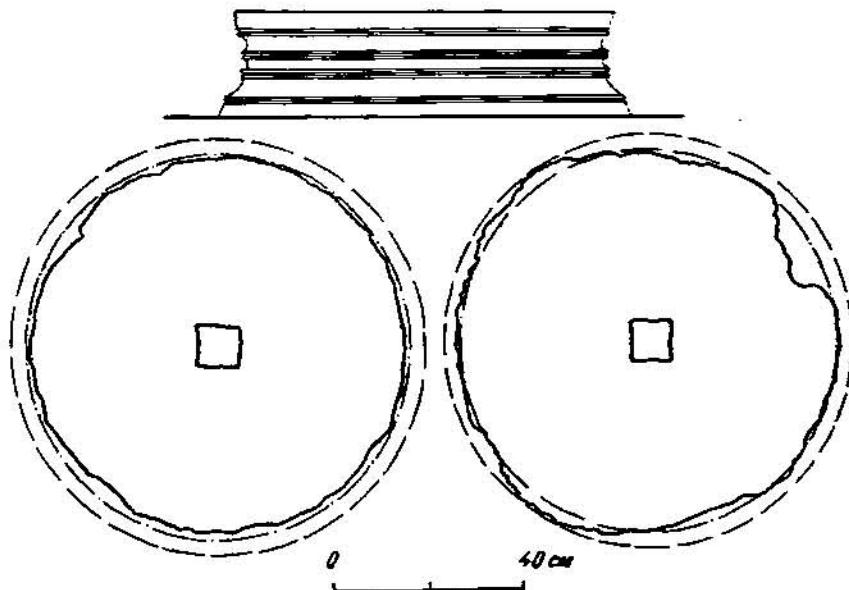

Рис. 3. Пантікалейська спіра. Верхня та нижня площини фасаду.

ментом ордерних споруд завдяки складності профілю і моделюванню різних деталей, що дає можливість досить точно встановити їх дату¹¹.

Загальна форма і пропорції керченської капітелі характеризуються її окремими частинами. Увінчується вона ледь помітним абаком, що має вигляд вузької полички. Центральна частина капітелі — подушка, яка об'єднує волюти, значно прогнута. Великі спіральні волют туго скручені тонким валиком, що окантовує їх. Площина волют і центральної подушки загиблена легкою, ледь помітною скоцією. Вічка волют круглої,

опуклої форми не виходять за лінію фасаду капітелі й збігаються по горизонталі з центральною лінією іоніків ехіна. Значно виступає за межі фасаду тільки стиснутий волютами ехін, модельований камистом з п'яти яйцеподібних ов., виконаних в м'якому неглибокому рельєфі. Вони окантовані валіком і розділені стержнями. Невеликі кутові пальмети з чотирма пелюстками прикривають бокові ови. Пелюстки розділені, слабо зігнуті і не мають закруглень та завитків на кінцях.

Вічні частини капітелей — балюстри, не модельовані орнаментом, звужуються до середини. Частина балюстр, що залишилась, не доходить

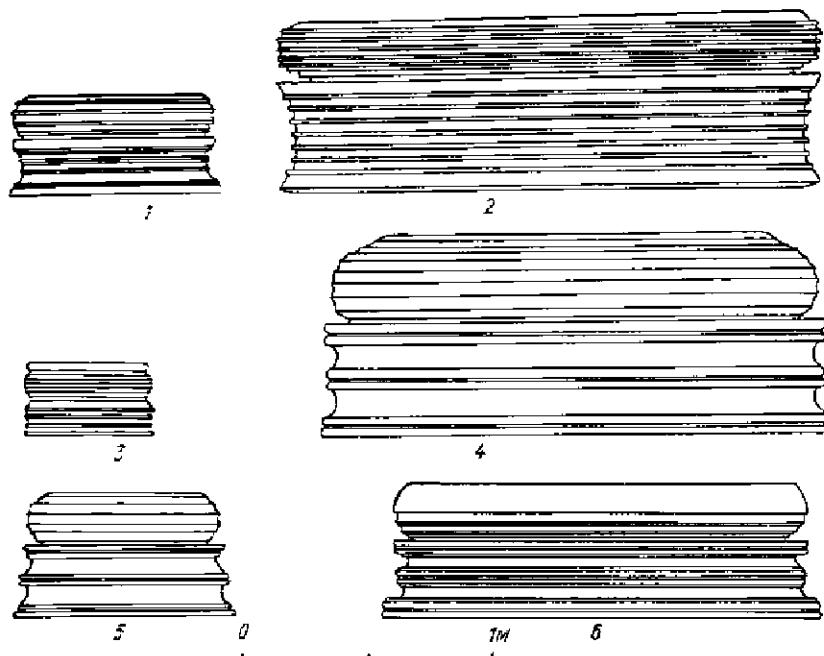

Рис. 4. Бази малоазійського типу:

1 — Храм Аполлона в Пантікапеї; 2 — храм Аполлона в Навкратісі; 3 — скарбниця вассалітів в Дельфах (зберішено); 4 — храм Гери II на Самосі; 5 — архаїчний Артемісов в Ефесі; 6 — храм Афіни в Пріені.

до перехвату. Але зверху і знизу капітель вони збереглися дуже добре. На абалі є насічка майстра-каменяра, яка поділяє капітель навпіл. Збережена нижня частина дає змогу реконструювати її повний діаметр — 0,56—0,60 м. Висота капітелей — 0,25 м, ширина по фасаду — 0,815 м, максимальна ширина з боку балюстр — 0,18 м. Реконструйована частина лівої збитої волюти свідчить про первісну ширину фасаду капітелей (0,86 м).

По сколах капітель розбита навпіл, бокові й нижні частини волют збиті. При повторному використанні її надали форму видовженого прямокутного блоку. Але верхня частина її, що підтверджується насічкою каменяра, увінчувала самостійну колону, а не півколону пілястра. Ця насічка визначила місце стикування архітравів. Нижня її частина, без «жемчужника», зказує на те, що, якби він і був, то прикрашав би ствол колони в найвищій її частині. Таке членування, відоме в Середземномор'ї, особливо характерне для іонійського ордера в Північному Причорномор'ї, де більшість іонійських капітелей під овами не має «жемчужника».

Порівняльний аналіз показує, що капітели архаїчного часу храмів Артеміди Ефеської, Гери I і II на Самосі, Аполлона в Дідімах і нещодавно знайдена архаїчна капітель на Паросі відрізняються від кер-

ченської¹⁴. У архаїчних зразків площина між валиками волют вигнута, самі валики іншого характеру, ови ехіна ближче до П-подібної форми, ніж до яйцеподібної, пелюстки кутових пальмет нерозчленовані й потовщені на кінцях. Балюстри близькі до циліндричної форми і не звужуються до центра у вигляді конуса.

Але вузькі видовжені обриси керченської капітелі, маловиразний немодельований абак, тугу закручені волюти і відсутність «жемчужника» під овами ехіна свідчать про вплив ранньої юнійської пластики малоазійського узбережжя другої половини VI ст. до н. е.

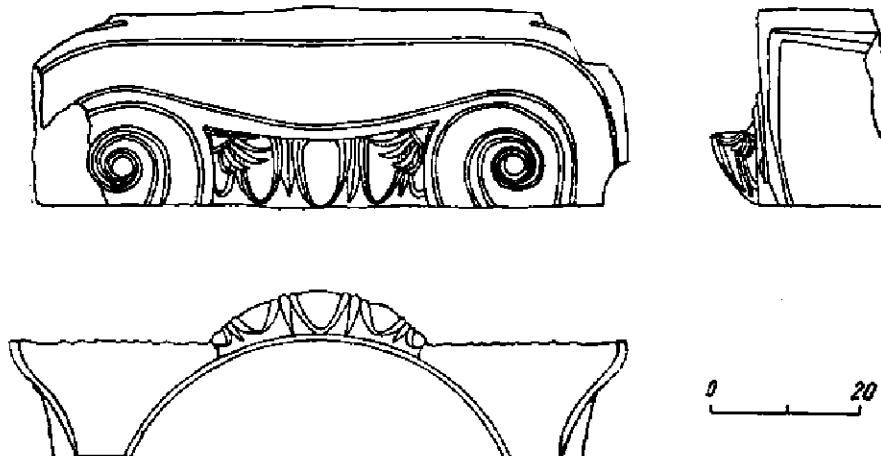

Рис. 5. Іонійська капітель з Керчі (фас., вигляд знизу).

Група капітелей IV ст. до н. е. з мавзолея в Галікарнасі, храмів Афіни Ефеської, Артеміди-Кібелі в Сардах, Афіни Поліади в Прієні¹⁵ істотно відрізняються від капітелей з Керчі як за формою, так і за пропорціями та моделюванням окремих деталей.

Загальна еволюція юнійської капітелей від архаїки до еллінізму йде по лінії посилення компактності форм, горизонтального звуження і збільшення висоти центральних частин. Прогорбії пізньокласичних капітелей, порівняно з керченською, менш витягнуті. Пелюстки кутових пальмет дуже розвинуті, вдвічі більші, мають сильний вигин і тенденцію до закручування. Абаки у вигляді «гуська» в профілі прикрашені тонкою прорізкою лесбійського кіматія. На відміну від капітелей з Керчі пізньоелліністичні мають гострі контрастні обриси, глибокі прорізи, розраховані на гру світлотіні. Натомість стримана лаконічність декору керченської капітелей і м'якість моделювання деталей нагадують пластику ранньокласичного часу. Таким чином, на основі порівняльного аналізу капітель датується V ст. до н. е.

На жаль, капітелей, датованих першою половиною V ст. до н. е., мало. Тому для порівняння доводиться використовувати дещо пізніші зразки, які походять з іншого регіону і виконані з іншому матеріалі. Архітектура юнійського ордера ранньої класики превалює в континентальній Греції. До середини V ст. до н. е. належать капітелей з Афін, храмів Ніки Аптерос на афінському Акрополі, Афіни на Ілісі в Локрах Епізефірських¹⁶. Вони аналогічні пантікапейській капітельі як за компактними обрисами, що сформувались до періоду класики, так і за стилістичним трактуванням окремих деталей (невисокий абак, сильний прогин центральної подушки, кількість і характер завитків волют та валиків, розташування вічок волют по центральній горизонталі ехіна, а також форма овів і стрижнів ехіна й злегка зігнутих розчленованих пелюсток кутових пальмет).

Описувана капітель найбільш схожа до капітелей, датованих першою половиною V ст. до н. е., що походять з Сельджуку, бібліотеки Адріана й південного схилу Акрополя у Афінах¹⁷. Отже, капітель з Керчі не можна визначити більш вузькими хронологічними рамками, ніж перша половина V ст. до н. е. (до її середини). Надійними датуючими параметрами є ови ехіна (форма, глибина порізки) і кутові пальмети (розміри, ступінь увігнутості пелюсток та їх розташування), що підтверджують цю дату. Таким чином, всі деталі ордера (бази, капітель і архітрав) належать до першої половини V ст. до н. е.

Маючи повну картину ордера і схему реконструкції В. Д. Блаватського, підкріплену основним елементом ордерної системи — капітеллю, можна уточнити в деталях. Найскладнішим є графічне втілення ре-

Рис. 6. Гонійська капітель з Керчі (фото).

конструкції, що пов'язано з визначенням висоти колон (рис. 7). Розв'язання цього питання ускладнюється тим, що на малоазійському узбережжі відсутні аналогічні пам'ятки цього часу. Тому гарантувати максимальну точність висоти пантікапейської колони неможливо, оскільки доводиться орієнтуватись на збережені пам'ятки материкової Греції цього і пізнішого часу.

До V ст. до н. е. належать дві амфіпростільні будівлі: храм Ніки Антерос і храм на Ілісі з меншим діаметром колон — 0,518 м і 0,54 м. При цьому обидві споруди від пантікапейської відрізняються композиційно і мають монументальні приземкуваті пропорції панелінського стилю. Відношення висоти їх колон до нижнього діаметра становить 8 і 8,25 м. Східний портик Ерехтейона (пам'ятка, що має ряд принципових відмінностей від пам'яток першої половини V ст. до н. е.) — є єдиним прикладом шестиколонного портика V ст. до н. е. з найближчим діаметром колон, який дорівнює 0,69 м при висоті колони 6,58 м, що виражається таким співвідношенням: $\frac{6,586}{0,691} = 9,5$. Отже, висота пантікапейських ко-

лон за аналогією може бути обчислена тільки приблизно шляхом множення величини нижнього діаметра на 8,5; 9 і 9,5. Відповідно матимемо висоту $0,7 \times 8,5 = 5,95$ м, $0,7 \times 9 = 6,3$, $0,7 \times 9,5 = 6,65$ м. Середня величина 6 м здається нам найімовірнішою, оскільки для реконструкції взято одну висоту — 6,35 м. Слід зазначити, що вона могла варіювати в межах ± 40 см. Таке допущення при прогоні у 6 м цілком можливе.

Дві відправні величини (верхній і нижній діаметри) необхідні для того, щоб за допомогою уточнення ствола колони визначити її висоту. Нижній диск ствола капітелей при відновленні його повного діаметра дорівнює 0,56 м. Верхній диск торуса — 0,72. Знизу звичайний переход до нижнього діаметра колони за допомогою валика і скочії вимагає зменшення цієї величини на 6 см, по 3 см з кожного боку. Зверху валик, модельований «жемчужником», також зменшував діаметр верхнього ствола на 1 см. Одержана різниця становить 10 см, тобто відношення верхнього діаметра до нижнього, виражене в цифрах $\frac{55}{65} = \frac{11}{13}$, за Вітрувієм, передбачає висоту колони 20 футів¹⁸. Римські туни в перенесенні на метричну

систему коливаються між 29,2 і 30 см¹⁹. Одержана величина (6 м) не суперечить підрахованій висоті пантікапейських колон.

Композиція пантікапейського храму може бути визначена тільки гіпотетично. Однак припущення, що храм був периптеріальним і мав шість колон по фасаду, як це переконливо обґрунтував В. Д. Блаватський, найімовірніше, що цілком пов'язується з монументальністю ордерних

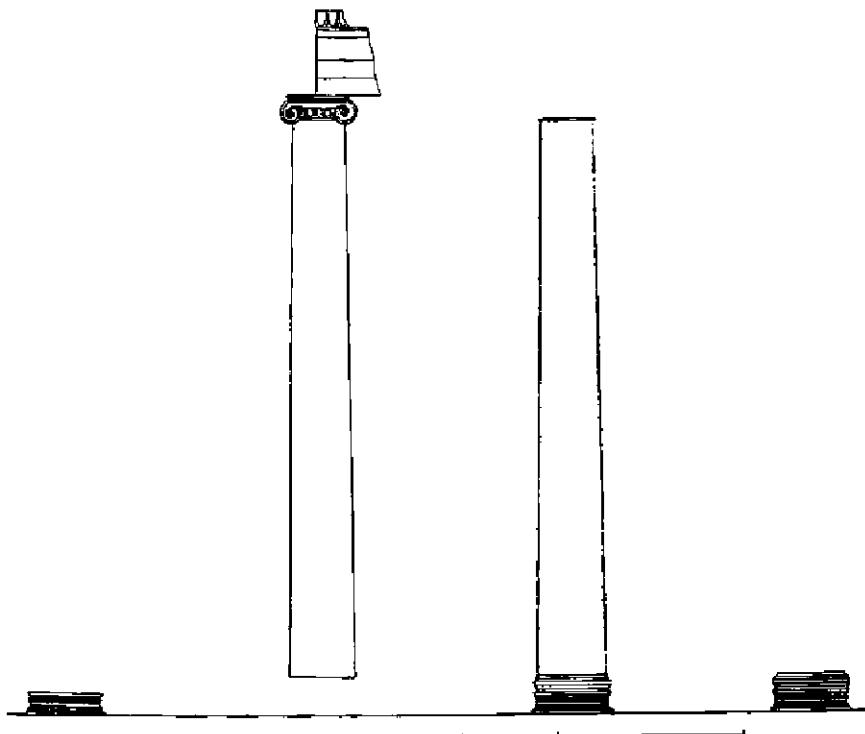

Рис. 7. Реконструкція висоти колон.

деталей, які збереглися. Місцеположенню храму на вершині гори з круговим оглядом повністю відповідає периптеріальне вирішення, тоді як антове чи простильне малоймовірне.

Оскільки діаметри баз і нижніх колон, а також розміри капітелей й архітрава перевищують амфіпростильні храми Греції, навряд можна припускати, що в Пантікапеї був найбільший з амфіпростилей у всій грецькій архітектурі V ст. до н. е.

Довжина фасадного архітрава при шестиколонному портику близько 14 м. Рекомендації Вітрувія щодо розташування колон стилю і евстиля дають відповідну величину від 10 до 12 м²⁰. Вона близька до розмірів, які запропонував В. Д. Блаватський, але пряме наслідування, за Вітрувієм, надало б пантікапейському храму вертикальнішої і продуманішої композиції фасаду, ніж це можна припустити для першої половини V ст. до н. е.

Беручи до уваги, що реконструйована пам'ятка належить до часу, попереднього оптичним відкриттям розвинутої класики, ми не розширюємо центрального інтерколумнія і не звужуємо бокових. Порушене питання про пантікапейський храм цікаве для дослідників античної архітектури, і воно внесе свої корективи в його реконструкцію. Уточнити архітектуру нашої пам'ятки допоможе відкриття фундаменту храму. Він, як і всі масивні пам'ятки попереднього часу, найімовірніше, не мав фриза. Сухарики і підкарнізні плити з іоніками, певно, замінювали його. Можливо, наступні знахідки допоможуть з'ясувати це питання. Повна висота антаблемента, не врахуючи фронтону,— 7 м. Отже, довжина фасад-

ду була вдвічі більша за його висоту. Одержана геометрична побудова дуже продуктивна і, мабуть, не випадкова.

Висота фронтону при основі 14 м визначається двома способами. За аналогіями з іонійськими пам'ятками V ст. до н. е. її можна обчислити по кутах нахилу фронтону, властивих для цього часу (15°). Ми пропонуємо таку формулу: половина основи, помножена на тангенс бокового кута.

В нашому випадку $\frac{14}{2} \times 15^\circ = 7 \times 0,2679 = 1,876$ м. Такий результат можна одержати інакше. Для пам'яток цього часу висота фронтону дорівнює $\frac{1}{7}$ його основи, в нашому випадку — $14:7 = 2$ м. Останній спосіб менш точ-

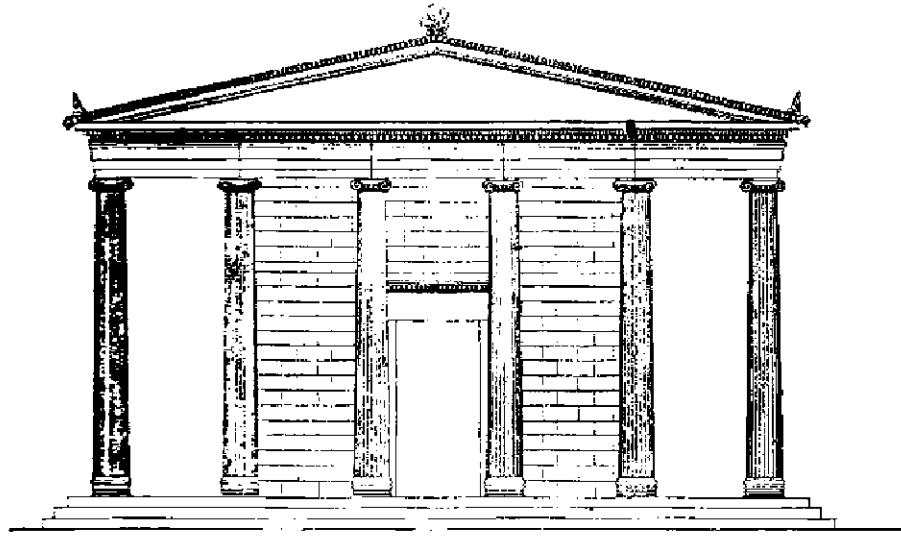

Рис. 8. Фасад іонійського храму V ст. до н. е. в Пантіапеї (реконструкція І. Р. Пічкява).

ний, але простіший. Отже, висота храму становить 9 м, а з акротерієм — близько 10 м. До цього слід додати висоту стереобата, але поки його не знайдено, скласти уявлення про розміри важко. Близькі до поверхні виходи скелі і топографія місцевості, домінуючої над містом, дає підстави вважати, що храм був невисоким (рис. 8).

Архітектурну деталь, яка являє собою мармуровий фриз з процесією божеств, слід розглядати не стільки з точки зору її конструктивного призначення, яке залишається не зовсім ясним, скільки в сюжетному плані, доповнюючи даними про атрибуцію іонійського храму Аполлона. На цьому рельєфі, який зберігається в Одесі (ОАМ, зал Боспору)²¹, зображені Аполлон, що крокує ліворуч, з лірою і посохом із стовбура маслини, та Гермеса в петасі, крилатих сандалях, з кадуцеєм у правій руці, який іде вправо. Іх flankують дві богині, що йдуть назустріч, вони піднімають двома пальцями хітон і кіматій. Заслуговує на увагу висновок М. П. Кондакова, за яким фігура Аполлона є центральною у фризі, а сам фриз належав храму Аполлона.

Локалізація плити в конструкції пантіапейського храму чи в безпосередній близькості від нього ускладнюється тим, що вона знайдена не на вершині гори, а поблизу її підошви, в огорожі стіни церкви Іоанна Предтечі, у 1840 р. Правда, розміри плити не суперечать розташуванню її на антаблементі пантіапейського храму (висота — 0,61 м, довжина — 1,3 м). Датується вона на підставі стилістичних характеристик рельєфу другою чвертю V ст. до н. е., що відповідає датуванню основних деталей.

Ми поки що утримуємося від остаточної відповіді на питання: чи була плита фризом зофором, який увінчував фасадну стіну пронаоса, чи фризом постаменту статуї в храмі або віттаря, що стояв безпосередньо перед храмом. Але сюжет з центральною фігурою Аполлона пов'язується з присвятами трьох колишніх жерців храму Аполлона²², одна з яких датується самим початком IV ст. до н. е., а друга пов'язана з ім'ям жерця Сатіріона, сина Патека. Останню знайдено на вершині гори біля пам'ятника Стемпковському поруч з відкритими В. Д. Блаватським архітектурними деталями. Еліграфічні пам'ятки з іменами посадових осіб свідчать, насамперед, про те, що храм функціонував з кінця V ст. до н. е. Крім того, частини архітектурних деталей і написів з храму і його священної ділянки були перенесені в нижню частину міста для будівельних потреб за доби середньовіччя і в новий час.

У зв'язку з цим належність фриза до храму і правомірність атрибуції храму Аполлона уявляються реальними і переконливими. Зокрема, В. Д. Блаватський атрибутував його за даними нумізматики трьома наведеними вище написами, а також на підставі того, що така монументальна споруда мала бути присвячена верховному божеству — патрону Пантікалея, заселеного вихідцями з Мілета²³.

Пантікальський храм доречно зіставити з сучасним йому храмом Аполлона Дельфінія в Ольвії, відкритим Є. І. Леві і О. М. Карасьовим²⁴. Реконструйована О. М. Карасьовим капітель з широкою фасаду по волютах — 0,65 м значно поступається за розмірами пантікальській²⁵. Загальна реконструкція храму Аполлона здається набагато переконливішою, оскільки не викликає сумніву, що ольвіополітам V ст. до н. е. була під силу така будівля. Сильна архаїзація, характерна для ольвійського храму, пов'язується також з іншими культовими спорудами Березані й Німфея та з житловими комплексами Північного Причорномор'я VI—V ст. до н. е., в яких простежується тяжіння до старих примітивних традицій.

Зіставлення розмірів окремих пантікальських деталей і реконструкції фасаду в цілому з пам'ятками іонійського ордера в Середземномор'ї показує, що храм Аполлона в Пантікалі деякою мірою поступається розмірами залишкам периптерів, що збереглись, але значно перевищує амфіпростили храмів на Гллісі і Ніки Антерос в Афінах²⁶.

Таким чином, в Пантікалі поряд з примітивними будівлями дерев'яно-сирцевої архітектури, яка тяжіла до архаїчних традицій, було споруджено монументальний храм, що свідчить про могутній економічний потенціал цього міста у V ст. до н. е.

²² Блаватский В. Д. Строительное дело Пантикалея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг.— МИА, 1957, № 56, с. 29 та ін.

²³ Марти Ю. Ю. Путеводитель по Керченскому историко-археологическому музею. Симферополь, 1937, с. 9.

²⁴ Блаватский В. Д. Строительное дело..., с. 30.

²⁵ Там же, с. 31.

²⁶ Robertson D. S. A Handbook of Greek and Roman Architecture. Cambridge, 1954, р. 99, ill. 45; Buschor E. Heraion von Samos.— AM, 1930, 55, рис. 26, 38; Noak F. Die Baukunst des Altertums. Berlin, 1910, тaf. 45.

⁶ Akurgal E. The Ruins of Turkey. Istanbul, 1969, III, 45, 56, 75 б.

⁷ Shoe L. T. Profiles of Greek Mouldings. Cambridge, 1936, таб. LXXI.

⁸ Блаватский В. Д. Античная культура в Северном Причерноморье.— КСИИМК, 1950, вып. 25, с. 35.

⁹ Блаватский В. Д. Строительное дело..., с. 30—31; Шузази Ю. О. История архитектуры, т. 1, 1935, с. 276.

¹⁰ Шузази Ю. О. Вказ. праця, с. 276.

¹¹ Блаватский В. Д. Античная полевая археология. М., 1967, с. 203—204.

¹² Altzinger W. Alt Ephesos.— Das Altertum, B., 1967, I, S. 31, 33.

¹³ Charbonneau I., Martin R., Villard F. Grèce archaïque. Gallimard, 1968, рис. 111; Möbius H. Altische Architektur Studien.— AM, 1927, 52, таб. XXVII.

¹⁴ Wiegand Th. Didima. Berlin, 1941, таб. 212; Daux G. Chronique des Fouilles, 1962, Paros.— BCH, 1963, 2, рис. 18, р. 862.

¹⁵ Noak F. Вказ. праця, табл. 47 в; 49; W. Alzinger. Вказ. праця, с. 39; Akurgal E. Вказ. праця, табл. 56 а.

¹⁶ Wrede W. Ein ionisches Kapitell in Athen.—AM, 1930, 55, р. 199, tab. LXXII, LXIV; Lawrence A. W. Greek Architecture. London, 1957, tab. 36; 65; Durm J. Die Baukunst der Griechen. Leipzig, 1910, S. 307, ill. 286; Petersen E. Tempel in Lokri.—RM, 1890, 5, р. 196, ill. 13.

¹⁷ Alzinger W. Вказ. праця, с. 37, 40; W. Wrede. Вказ. праця, табл. 62—64; Mōbius H. Вказ. праця, табл. XIX, 2, 43.

¹⁸ Vitruv, III, 3, 12.

¹⁹ Von Gladis A. Der Arc du Rône von Arles.—RM, 1972, 79, 1, с. 42.

²⁰ Vitruv, III, 3, 7. Пантикальський храм не міг бути ні діаметром, ні ареостилем хоча б тому, що при такому розташуванні колон застосувались би лише дерев'яні перекриття, а мармурові і вапнякові не витримали б навантаження (Там же, III, 3, 10).

²¹ Кондаков Н. Н. Мраморный рельеф из Пантикалея. Одесса, 1875, с. 1—10.

²² Під час обговорення нашої статті «Ордерна архітектура Північного Причорномор'я» на засіданні античного сектору ІА АН УРСР В. Д. Блаватський, визнавши датування архітектурних деталей правильним, висловив думку, що спорудження храму могло бути задумане або розпочате ще у VI ст. до н. е., але, враховуючи економічні можливості Пантикалея, храм міг будуватися протягом усього V ст. Одночасно з цим В. Д. Блаватський зауважив, що фриз датується більш точно — 470 роком до н. е.

²³ КБН. № 6. 10, 25.

²⁴ Блаватський В. Д. Строительное дело..., с. 29.

²⁵ Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса.— В кн.: Ольвия. Геменес в агора. Л., 1964, с. 49—73.

²⁶ Там же. с. 61.

²⁷ Dinsmoor W. B. The Architecture of Ancient Greece. London, 1950, р. 340—341 (вкладка).

Н. Р. ПИЧИНЯН

Іонійський храм акрополя Пантикалея (Датировка и реконструкция)

Резюме

В статье рассматриваются крупные детали храма ионийского ордера, найденные на вершине горы Митридат. Стилистический анализ показал, что все архитектурные детали относятся к промежуточной группе памятников, типологически стоящих между идентичными им архаическими и классическими образцами Средиземноморья. Следовательно, они должны быть датированы первой половиной V в. до н. э.

Реконструкция храма V в. до н. э. в Пантикале была осуществлена комплексным методом: на основе сохранившихся памятников этого столетия и по модульной системе. Храм определяется как периптер, так как диаметры пантикальских баз значительно превышают автотые и просторные сооружения Средиземноморья. По разности верхнего и нижнего диаметров колон и по показателям, принятым при эвстиле и стиле, высота их была близка 6 м. Полученная величина в значительной степени соответствует пропорциям сохранившихся памятников этого времени.

Это самый монументальный храм среди известных в Северном Причерноморье. Он сильно контрастирует с другими постройками деревянно-сырцовой культовой архитектуры того же периода, тяготеющей к примитивной архаической традиции. Сооружение величественного храма на горе Митридат свидетельствует о мощном экономическом потенциале Пантикалея в V в. до н. э.

А. С. ОСТРОВЕРХОВ

(Одеса)

Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні

У 1973 р. Херсонською археологічною експедицією АН УРСР на березі Ягорлицької затоки Чорного моря, за 5 км на північ від с. Іванівка Голопристанського району, відкрито давньогрецьке поселення VI — початку V ст. до н. е. Крім залізоробних та бронзоливарних комплексів виявлено залишки скловарного виробництва, зокрема скляного намиста¹, що може свідчити про досить ранню появу склоробного ремесла в Північному Причорномор'ї.

На Ягорлицькому поселенні зібрано близько 200 екз. (рис. 1) скляного та пастового намиста. Більшість з них мала виробничі дефекти, багато екземплярів деформованих, колотих, з перекошеним невідцентрованим та неповністю пробитим отвором. Крім того, знайдено шматочки фрити (напівфабрикату), фрагменти керамічних тиглів з застиглою на них скляною масою, а також керамічні конуси, заповнені скляною масою (рис. 2)*.

Знайдені намистини можна поділити на біконічні, округлі, бісерні, у вигляді розетки, з вставками та вічком.

Частина біконічних намистин має висоту 1, діаметр 0,7—0,8 см, отвір конічний в розрізі діаметром 0,3—0,4 см. Структура скла поздовжня (напрямок бульбашок паралельний каналу отвору). Основна кількість намистин зеленого кольору, частина — світло-зеленого. Решта має висоту 1, діаметр 1 та 1,3 см, отвір конічний в розрізі, діаметри 0,4—0,5; 1—0,2 м. Структура скла поздовжня. Колір золотистий з світло-зеленим та блакитним відтінками.

Рис. 1. Колекція намиста з Ягорлицького поселення.

ній. Середній діаметр намиста 1 см. Більшість намистин прикрашена вставками із синього скла або орнаментована п'ятьма жовтого кольору. Вставки з'єднувалися з основою за допомогою цементоподібної маси.

Історія скляного виробництва є важливим розділом історії техніки, матеріальної культури і художньої майстерності. Вона тісно пов'язана з розвитком торговельних і культурних відносин між народами. Хімічний склад і технологічні особливості виготовлення скляних виробів дають можливість визначити хронологію і прослежити рух з однієї країни до іншої. Хіміко-технологічні дослідження доповнюють характеристику, що ґрунтуються на вивчені іх стилю, формі та декору.

Для визначення хімічного складу, технології виготовлення та характеру сировинних матеріалів, що використовувались античними скловарах

*Детальніше дослідження залишків склоробного виробництва з Ягорлицького поселення проводить доктор технічних наук, академік АН БРСР, лауреат Державної премії М. О. Безбородов.

структура скла поздовжня (напрямок бульбашок паралельний каналу отвору). Основна кількість намистин зеленого кольору, частина — світло-зеленого. Решта має висоту 1, діаметр 1 та 1,3 см, отвір конічний в розрізі, діаметри 0,4—0,5; 1—0,2 м. Структура скла поздовжня. Колір золотистий з світло-зеленим та блакитним відтінками.

Зовнішній діаметр округлих намистин 0,5, внутрішній 0,2 см. Висота 0,4—0,7 см. По краях отвору деяких намистин залишилися виступи — сліди відриву від скляної палочки. Колір намиста синій та блакитний.

Пастовий бісер має зигзаг округлих, розрізаних від дрібні частини циліндриків, а пастові намистини — конічних розеток.

В розрізі канал отвору намистин з вічком як конічний, так і циліндрич-

ми, проведено спектральний та хімічний аналізи скла з Ягорлицького поселення *.

З наведеної таблиці видно, що скло належало до групи натрієво-кальцієво-кремнеземного ($\text{Na}_2\text{O}-\text{CaO}-\text{SiO}_2$) ². Для його виготовлення використовувалися досить чисті піски, сода і доломатизоване вапно. Таке скло називається трьохкомпонентним ³.

Відклади кварцевих пісків високої якості є на периферії Українського кристалічного масиву в південних районах Херсонської області ⁴. Для цілей скловаріння, як свідчать аналізи, взяті з Кінбурнського півострова та кучугурів біля с. Іванівка ⁵, могли використовуватись і відклади, що знаходяться поблизу поселення.

Результати аналізу складу скляного намиста

Аналіз	SiO_2	TiO_2	Al_2O_3	Fe_2O_3	CaO	MgO	Na_2O	SO_3	K_2O
Хімічний	71,92	не визна- чався	0,61	0,18	7,00	0,52	17,15	0,25	—
Спектральний	72,0	0,04	0,48	0,20	6,88	0,49	17,40	—	—
Середній хімічний склад давньогрецько- го скла	63,78	—	2,24	0,90	6,93	2,85	16,77	—	1,9

Особливістю проаналізованого скла є те, що луги представлені в ньому тільки окисом натрію. Це свідчить про те, що воно зварене на натуральній соді. В склі, звареному на попелі морських рослин, присутні як окис натрію, так і окис калію. Абсолютний вміст останнього в попелістому склі завжди більше 1,3% ⁶. Остання обставина зближує ягорлицьке скло з давньоєгипетським ⁷. Порівняння кількісної характеристики досліженого скла з іншим стародавнім склом, заснованим на відношенні $\frac{\text{Na}_2\text{O}+\text{K}_2\text{O}}{\text{CaO}+\text{MgO}}$, запропоноване

Ю. Л. Щаловою ⁸, показало, що воно більше всього стойть до скла з Фів XV ст. до н. е. і острова Елефантини II—I ст. до н. е. (рис. 3).

За даними геології поклади натуральної соди в Північному Причорномор'ї відсутні ⁹. Це примушує шукати її походження за межами сучасної України. Солові озера на території СРСР є лише в Східному Казахстані. Але відомості про їх експлуатацію в стародавні часи відсутні. Інші поклади — солові озера Єгипту — використовувалися ще з III тисячоліття до н. е. Археологічними джерелами засвідчено імпорт єгипетської соди в античний час на великі відстані. Цю сировину використовували, наприклад, у II—IV ст. н. е. скловари Середньої Європи ¹⁰. Ми вважаємо, що скловари Ягорлицького поселення також використовували єгипетську соду. На користь цього свідчить такий факт: Березань і Ольвія у VI ст. до н. е. були основними центрами Північного Причорномор'я, де в значній кількості знайдено вироби, походження яких дослідники пов'язують з Навкратисом ¹¹. В інших античних містах — Пантикапеї та Фанагорії — відомі лише окремі екземпляри фаянсовых веретеноподібних намистин.

В наш час прийнято вважати, що в Ольвію і на Березань навкратиські вироби потрапили при посередництві мілетських та родоських купців ¹². Слід думати, що вивіз соди з Єгипту в район Дніпровсько-Бузького лиману здійснювався також при посередництві вищевказаних центрів.

Цікавою є ще одна обставина. Вироби з єгипетського фаянсу, які виробляв Навкратіс, стали відомі на північних берегах Понту лише у VI ст. до н. е. Їх приплив сліди припинився з кінцем саїської епохи і початком персидських завоювань в Єгипті, тобто з останньої четверті VI ст. до н. е. Вироби з єгипетського фаянсу після довгій перерви починають

* Аналізи здійснено на Київському заводі художнього скла. Консультації по цікавлячих нас питаннях одержані від М. О. Безбородова.

проникати в Північне Причорномор'я лише у III ст. до н. е.¹³ Цей факт може послужити при визначенні кінцевої дати існування ягорлицького пункту скловаріння. З перекриттям торгових шляхів, що зв'язували північні береги Чорного моря з Єгиптом, повинні були закінчити своє існування й скловарні майстерні, де використовувалася сода. Заміна соди попелом морських рослин малоймовірна. Виробничі традиції в античний час були роз'єднані, а старі — було тяжко зламати¹⁴. Наш висновок підтверджує і вивчення топографії західокаміста типу ягорлицького в античних і скіфських комплексах. Особливо показовими в цьому відно-

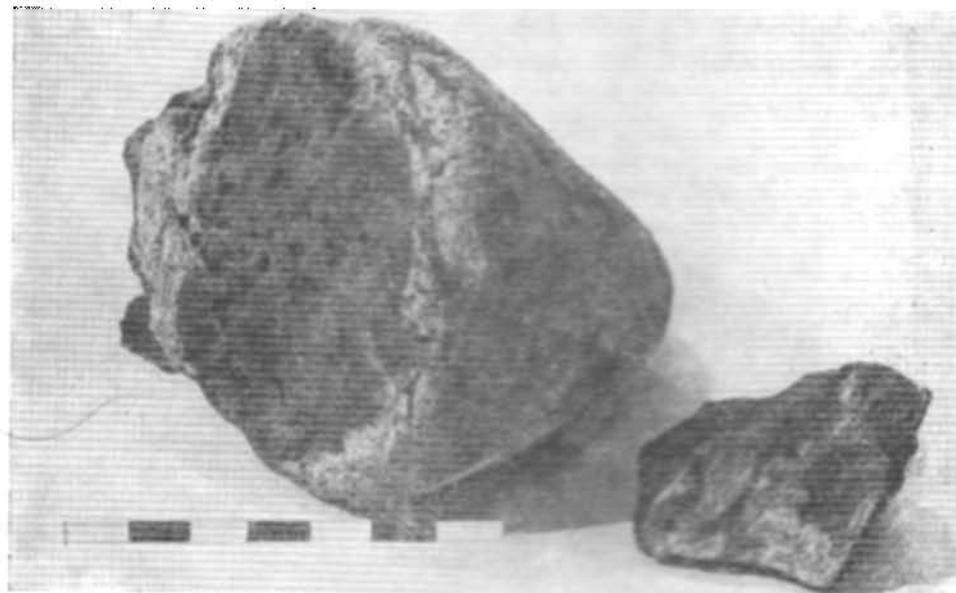

Рис. 2. Залишки керамічних конусів і тиглів.

шенні являються біконічні скляні камистини із золотисто-зеленої маси, що були характерними для виробничої діяльності Ягорлицького поселення. Вони являються типовою ознакою прикрас скіфського архаїчного убору від середини до кінця VI ст. до н. е. і повністю зникають на початку V ст. до н. е.¹⁵

Техніка скловаріння, пов'язана з високотемпературними режимами, вимагала великої кількості вогнетривких матеріалів, з яких робилися скловарні тиглі й цегла для печей. М. О. Безбородов відмічав, що скловаріння могло виникнути лише там, де була придатна сировина для виробки тиглів і вогнетривкої цегли¹⁶. Найкраще вимогам скловаріння відповідали так звані напівкислі вогнетривкі глини. Їх поклади зосереджені по всій периферії Українського кристалічного масиву, особливо в Бердянському районі на Херсонщині¹⁷.

На потрійній діаграмі стану системи $\text{Na}_2\text{O}-\text{CaO}-\text{SiO}_2$ фігуративна точка скляної маси вказаного складу лежить в колі девітрату, на ізотермі 850°C ¹⁸. Ця температура без великих труднощів досягалася в стародавніх печах.

Глинозем, окиси заліза, титану і магнію, а також сірчаний ангідрид, виявлені при аналізі скла, були домішками, що містилися у піску, вапні та соді¹⁹. Їх наявність позитивно впливала на хімічну стійкість скла і підвищувала протидію природним хімічним реагентам — воді, вуглекислоті повітря, земляним розчинам. В той же час домішки потребували збільшення температури у скловарній печі та довшого часу варіння²⁰, що за тих умов було важливим фактором. Саме через ці непередбачені домішки ягорлицькі ремісники не могли одержати безбарвне скло без

бульбашок. Але в античний час намисто виготовлялося на зразок камеїв-самоцвітів і завдяки домішкам скло набирало декоративних якостей. Так, окис заліза надавав виробам жовто-зеленого або блакитного відтінку.

Крім компонентів, що потрапляли у скло разом з сировиною, давні греки використовували також різні барвники з тими чи іншими властивостями. Наприклад, для одержання блакитного кольору в скляну масу вводили єгипетську синь або бронзові шлаки. Додаванням марганцевої руди (піролюзиту), відклади якої є на Нижньому Дніпрі, одержували фіолетовий колір, сірки та органічних барвників — фіолетовий колір або відтінок.

На відміну від стародавніх технологічних процесів інших виробництв, вивчених відносно добре, техніка виробництва стародавнього скла дослідженя ще недостатньо²¹.

Деякі відомості про виробництво скла в Межиріччі у VII ст. до н. е. містять клинописні тексти на глиняних табличках²². На них є решети виготовлення різноманітного скла

й деталі, що характеризують скловарне ремесло, техніку будування скловарних печей, склад фріти та виготовлення барвників.

Найпізніший опис процесу підготовки сировини та варіння скла дав Пліній Старший: «Найтонший білий пісок... перетирається й здрібнюється в ступі та змішується з трьома частинами нітри (соди). Суміш плавиться і переноситься в другу піч, де утворюється маса, яка називається «амонір». Остання знову плавиться і тоді одержується біле чисте скло»²³.

Покладаючись на цей опис, процес варіння скла в римський час дослідники поділили на три етапи: 1) спікання суміші піску і соди, з яких одержувалась фріта; 2) утворення з напівфабрикату сплаву склоподібної маси з хальмозою (піною) і частинами шихти; 3) вибирання хальмози і одержування чистого готового скла²⁴.

Більшість лисемних джерел деякою мірою доповнюється археологічними дослідженнями. Так, при розкопках Тель-ель-Амарни Фліндерс Петрі відкрив залишки склоробної майстерні, яка датується 1370 р. до н. е.²⁵ Тут скло виплавлялось у два прийоми. Спочатку спікалась суміш спрозваних матеріалів, а потім приготовлену фріту плавили до утворення в'язкої склоподібної маси. Для спікання та виплавлення використовувалися тиглі різних типів: спікалась шихта у плоских та широких чашах з невисокими стінками, а остаточно виплавлювалась у вузьких тиглях з високими стінками.

Шихту для Тель-ель-Амарнської печі виготовляли з нільського піску і природної соди, яку добували з висохлих озер Ваді Натрун. Пісок спочатку пропікається, а потім розтирається.

У 1959—1961 рр. на городищі Алма-Кармен в Криму відкрито залишки скловарної печі римського часу²⁶, з північного боку якої був отвір у вигляді арки, перекритої каменем. По боках арки та над нею збереглася пропечена глиняна маса з домішками шамоту — залишки

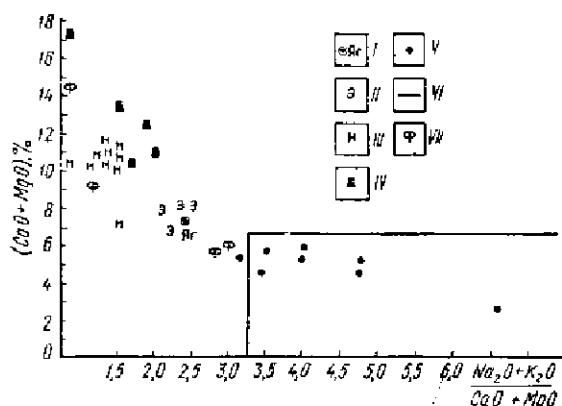

Рис. 3. Кількісно-якісна характеристика хімічного складу стародавнього скла:

I — скло з Фіз., XV ст. до н. е.; II — скло з Тель-ель-Амарни, XIV ст. до н. е.; III — скло з о. Еlefанта, II—I ст. до н. е.; IV — скло римського часу; V — скло з Ягорлицького поселення; VI — область скла з потрійної шихти; VII — область скла з подвійної шихти (за Ю. Л. Шаповалою).

банеподібного склепіння. Крізь арковий отвір під завантажувалась дровами, а також шихтою для плавки. З протилежного боку печі розташовано ще один невеликий отвір для циркуляції повітря. Скловари використовували місцеві кварцеві піски Криму та черепашки морських молюсків, які заміняли вапно.

М. О. Безбородов у своїй останній монографії, підсумовуючи огляд праць стародавнього скловаріння, зазначає: «Можна сказати, що двоступеневий процес варіння скла, який існував в Тель-ель-Амарні у XVI ст. до н. е., описаний Плінієм у І ст. до н. е., міг повторюватися скрізь, де скловари мали справу з золотою і натуральною сodoю...»²⁷ Очевидно, скловарна майстерня на Ягорлицькому поселенні за своїм принципом дії також була двоступеневою й за своєю конструкцією мало чим відрізнялась від алма-карменської.

Вивчення технології виготовлення намиста, знайденого на Ягорлицькому поселенні, дозволило зробити висновок, що воно виготовлялося кількома способами. Для одержання окрутних намистин розм'якшена скляна палочка намотувалась навколо шматка дроту. Про це свідчить наявність на деяких виробах цього типу виступів у місцях відриву. Цей спосіб був найпоширенішим у стародавній час і засвідчений у Єгипті ще за 3400 років до н. е.²⁸ Біконічне намисто виготовлялося з таких самих палочек, але формувалося шляхом пресування заготовки в спеціальних кліщах чи формі. Розм'якшений у вогні кінець скляної палочки швидко затискували обценьками і за їх допомогою відресувували намистину. Отвір в намистині робився спеціальним пробійником. Про таку технологію свідчать вироби, виготовлені в одній формі, конусоподібний в розрізі канал отвору, наявність овалу в середині намистини навколо більшого діаметру отвору, знахідки прикрас з тріщинами на вершинах, що виникли внаслідок різкої тепловіддачі під час пресування, а також велика кількість екземплярів з неповністю пробетом отвором, що вказує на виготовлення їх без намотування на основу. Крім цього, знайдено бронзовий робочий інструмент, можливо, пробійник, що має вигляд конічного стрижня довжиною 10 см²⁹.

Техніка пресування намиста була також відома єгиптянам. На думку Фліндерса Петрі, винайдення цього способу слід пов'язувати з часом не пізніше 1200 р. до н. е.³⁰ Цей прийом тає само широко використовувався у Греції та Римі в перші століття нашої ери. Грецький поет Месомед, який жив за правління імператора Адріана, у своїй поемі відтворює аналогічну картину виготовлення скляного намиста: «Майстер приніс скло і розбив його на шматки. Він поклав шматок на залізо у вогонь. Розплавлене всепожираючим вогнем, скло текло подібно воску. Дивно було дивитись людям на потік, який тік з вогню і на майстра, який тремтів, щоб не загубити його, і який вкладав шматок в кінці дво-зубих обценьок»³¹.

На думку М. О. Безбородова, отвір в намистині робився в такий спосіб: після пом'якшення скла у намистину перед затискуванням в лещата вставлявся дріт, який виймався, коли намистина застигала³². На відміну від описаного способу, в склоробній майстерні Ягортика отвір, напевно, пробивався спеціальним гострим металічним конусоподібним пробійником тоді, коли вироби були затиснуті в обценьках або формі (рис. 4).

Пастове намисто виготовлялося з піни (хальмози), яку одержували побічно при варінні скла. Хальмоза за своїм хімічним складом мало чим відрізняється від кінцевого фабрикату. Але велика кількість побічних домішок робить її масу «глухою», тобто непрозорою. Слід думати, що конічні пастові намистини-розетки, як і біконічні скляні намистини, пресувалися. Пастовий бісер одержували внаслідок намотки хальмози на яку-небудь основу (наприклад, на грубу витку), і після застигання розрізали одержану «ковбаску» на частинки.

Складнішим було виготовлення намиста з вічком, основу яких у більшості випадків становила хальмоза. Ядро цих намистин в ранній час утворювалось пошаровою навивкою широкого жгута напівфабрикату на яку-небудь основу. Більшість намиста в середині I тисячоліття до н. е. формувалася на керамічній трубці, яка потім виймалася з отвору³³. Але отвір міг пробиватися спеціальним пробійником, що простежується на деяких виробах з Ягорлицького поселення. Після надання основі потрібної, здебільшого кулястої, форми вставлялося кольорове скло або наносився візерунок.

Слід думати, що виробництво скляного та пастового намиста існувало не лише на Ягорлицькому поселенні. Так, у звітах про розкопки

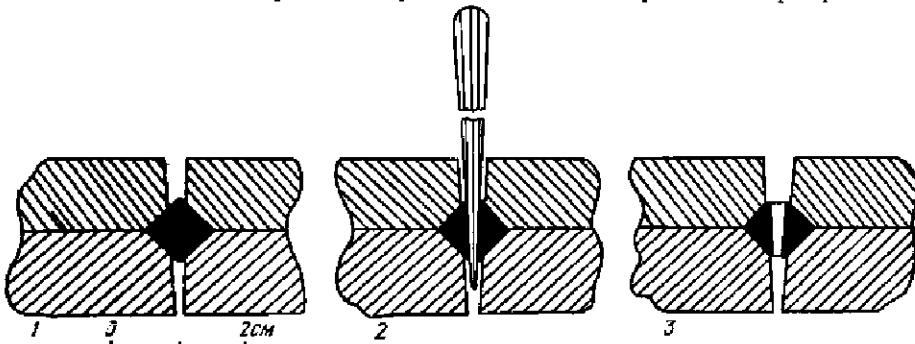

Рис. 4. Технологія виготовлення скляного намиста шляхом пресування.

Березанського поселення є повідомлення, про знахідки скляного намиста і назіть «іонійського скла», мабуть фрити³⁴. Значну кількість намиста заходять в архаїчних і класичних шарах Ольвії³⁵.

Відкриття склоробної майстерні на Ягорлицькому поселенні, яка датується VI ст. до н. е., має велике наукове значення. Адже в дореволюційній російській та довоєнній радянській археологічній науці вважалося, що скляні вироби, які походять з Північного Причорномор'я, є середземноморським імпортом³⁶. В повоєнні роки досліджувалися осередки скловарного виробництва в містах Боспорського царства. Т. М. Висоцька встановила, що в римський час на Боспорі існували скловарні печі, де майстрами-скловарами були римляни³⁷. Побутувала думка, що скляне та особливо пастове намисто, яке знаходили в ранніх пам'ятках, вигроблялося в Єгипті та на сірійсько-фінікійському узбережжі, а потім через грецьких торговців потрапляло на північні береги Чорного моря³⁸.

Антична скловарна майстерня на Ягорлицькому поселенні свідчить про існування в середині I тисячоліття до н. е. нового північнопричорноморського скловарного центру, який за своїми традиціями був близьким до давньоєгипетської школи скловаріння.

Скляне та пастове намисто, що виготовлялося в античних ремісничих центрах Північного Причорномор'я, було не тільки популярною прикрасою у грецького населення, а й важливою категорією античного імпорту в Скіфію³⁹. Незважаючи на велику кількість публікацій цих прикрас, які походять з найрізноманітніших районів півдня європейської частини СРСР, ми не маємо загальної картини поширення античного намиста в Північному Причорномор'ї, що можна пояснити поганою фіксацією цих прикрас в дореволюційних звітах, їх значною кількістю різноманітністю, а також відсутністю одної класифікації.

Перше, досить рідкісне, скляне та пастове намисто, без сумніву, середземноморського походження, з'являється на території сучасної України ще в доскіфський час і датується XI—XIII ст. до н. е.⁴⁰ Але масового поширення воно набуло лише з VI ст. до н. е. Цей факт дослідники пов'язують із зникненням традиційних зв'язків населення Північ-

ного Причорномор'я з передньоазіатськими країнами Стародавнього Сходу, звідки поступали сердолікові, сардерові та інші прикраси з на-півдорогоцінного каміння, які заміняються виробами грецьких майстрів⁴¹.

Вперше пастові намистини у вигляді конічних розеток знайдено в ранньоскіфських курганах басейну р. Тисмин на рубежі VII—VI ст. до н. е.⁴² З цього часу їх кількість та різноманітність безперервно зростає.

Для VI ст. до н. е. найхарактернішим є разок намиста, основу якого становлять маленькі кільця рубленого пастового бісеру блакитного, білого, брунатного та чорного кольорів. Трапляються намистини у вигляді конічних розеток з білої та синьої пасті, а також біконічні намистини з напівпрозорої золотисто-зеленої скляної маси⁴³.

В. А. Іллінська у свій час звернула увагу, що конічні намистини-розетки, які найчастіше зустрічаються в Посульських курганах, були поширені й на Кавказі, і дійшла висновку, що подібні вироби мають кавказьке походження, а в Середній Подніпров'ї юони потрапили внаслідок торговельних зв'язків з Закавказзям⁴⁴. У світлі останніх знахідок ясно, що частина з них виготовлялася в античних містах Північного Причорномор'я.

Скляне та пастове намисто архаїчних типів, що виготовлялося грецькими ремісниками, у VI ст. до н. е. набуло найбільшого поширення у Середньому Подніпров'ї, на території скіфів-орачів (за Геродотом), що жили на Правобережжі Дніпра⁴⁵, а також Посуллі, території скіфів-землеробів, і де, як вважають, знаходився ранньоскіфський Геррос⁴⁶.

Таким чином, залишки скловарної майстерні, як і інші матеріали з Ягорлицького поселення⁴⁷, свідчать про велику роль ремісників у грецькій колонізації району Дніпровсько-Бузького лиману і про досить раннє пристосування античного ремесла до скіфського попиту.

⁴¹ Островерхов А. С. Ягорлицкое поселение.—AO 1973 г. М., 1974, с. 323; Островерхов А. С. Ягорлицкое поселение ремесленников.—Новейшее открытие советских археологов, ч. 2. М., 1975, с. 18—19; Островерхов А. С. Поселение ремесленников близ устья Днепра.—Открытия молодых археологов Украины, т. 2. К., 1976, с. 11—12; Залізний Г. Ф., Островерхов А. С., Черняков И. Т. Исследование у Ягорлицкого залива.—AO 1976 г. М., 1977.

⁴² Безбородов М. А. Стеклоделие в древней Руси. Минск, 1956, с. 27.

⁴³ Szczarba J. L. Zasady interpretacji analiz składu szkła zabytkowego.—Arheologia Polski, 1973, t. 18, z. 1, s. 15—72.

⁴⁴ Двойченко П. А. Гидрогеологический очерк Северной Таврии.—Тр. ЮОМО, вып. 15, с. 62; Муратов М. В. Краткий очерк биологического спектра Крымского полуострова. М., АН СССР, с. 85.

⁴⁵ Двойченко П. А. Гидрогеологический очерк Северной Таврии, с. 73.

⁴⁶ Чапова Ю. Л. Из истории древнейшей технологии стекла.—В кн.: Очерки технологий древнейших производств. М., 1975, с. 136.

⁴⁷ Там же, с. 140—141.

⁴⁸ Там же, с. 150, рис. 1.

⁴⁹ Безбородов М. А. Химия и технология древних и средневековых стекол. Минск, 1969, с. 54—55.

⁵⁰ Geilmann W., Jenemann H.—Der Phosphorgehalt alter Glaser und seine Bedeutung für die Geschichte der Schmelztechnik. Glasotechnische Berichte, 1953, Bd. 26, N. 9, S. 259.

⁵¹ Пиотровский Б. Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза.—СА, 1958, № 1, с. 17 и след.; Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причорноморья.—САИ, 1975, Г-1-12, с. 25.

⁵² Колобова К. М. Греки в Египте.—УЗ ЛГУ, 1949, сер. истор. Л., вып. 14, с. 267—270; Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причорноморья, с. 25.

⁵³ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причорноморья, с. 25.

⁵⁴ Шапова Ю. Л. Из истории..., с. 150.

⁵⁵ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 141.

⁵⁶ Безбородов М. А. Стеклоделие в древней Руси, с. 116.

⁵⁷ Двойченко П. А. Гидрогеологический очерк Северной Таврии, с. 61.

⁵⁸ Безбородов М. А. Стеклоделие в древней Руси, с. 27.

- ¹⁹ Безбородов М. А. Химия и технология..., с. 45—47.
- ²⁰ Безбородов М. А. Влияние некоторых малых прибавок на варку стекла.— Стекло и керамика, 1959, № 10, с. 19.
- ²¹ Turner W. E. S.— The Value of Modern Technical Methods in the Study of Ancient Glasses.— Atti del III Congresso internationale del Vetro, Venezia, 1953, Roma, 1954, p. 707—714.
- ²² Thompson R. C. On the chemistry of the ancient assyrians. London, 1925.
- ²³ Plin. NH, XXXVI, 194.
- ²⁴ Безбородов М. А. Стеклоделие в древней Руси, с. 48.
- ²⁵ Flinders Petrie. Glas in the early ages.— Journ. Society of Glas Technology, 1926, vol. 10, № 39, р. 229—234.
- ²⁶ Бисотська Т. М. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму.— Археологія, 1964, 16, с. 4.
- ²⁷ Безбородов М. А. Химия и технология..., с. 96.
- ²⁸ Лукас А. Материалы и ремесленное производство древнего Египта. М.—Л., 1946, с. 296—307; Безбородов М. А. Стеклоделие в древней Руси, с. 15; Flinders Petrie. Glas..., p. 22.
- ²⁹ Островерхов А. С. Про металургію кольорових металів на Ягорлицькому поселенні, рис. 4, 2.
- ³⁰ Flinders Petrie. Glas..., p. 230.
- ³¹ Фармаковский Б. В. Римские стекловаренные печи.— Известия Института археологической технологии. Пг., 1922, с. 114; Theobald W. Technik des Kunsthauwerks im zehnten Jahrhundert. Des Theophilus Presbyter Diversarum Artium schedula in Auswahl neu herausgegeben übersetzt und erautert. Berlin, 1933, S. 234.
- ³² Безбородов М. А. Химия и технология..., с. 96.
- ³³ Алексеев Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья, с. 51.
- ³⁴ Штерн Э. Р. Отчет о раскопках на острове Березань в 1904 г.— НА ОАМ.
- ³⁵ Алексеев Е. М. Массовые украшения населения античных государств Северного Причерноморья.— Автореф. канд. дис. К., 1972, с. 12.
- ³⁶ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л., 1949, с. 382.
- ³⁷ Бисотська Т. М. Про виробництво скла..., с. 7—12.
- ³⁸ Алексеев Е. М. Массовые украшения..., с. 13.
- ³⁹ Онайко Н. А. Античный импорт в Поднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. САИ, 1966, Д-1-27, с. 31.
- ⁴⁰ Тереножкин А. Н. Киммерийцы. К., «Наук. думка», 1976, с. 172.
- ⁴¹ Лемеш Г. Г. Техника сверления каменных бус на Кавказе.— КСИИМК, 1947, вып. 18, с. 22.
- ⁴² Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., «Наук. думка», 1975, с. 152.
- ⁴³ Ильинская В. А. Скифы..., с. 141.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Ильинская В. А. Раннескифские курганы..., с. 152 и сл.
- ⁴⁶ Ильинская В. А. Скифы..., с. 141.
- ⁴⁷ Островерхов А. С. Про обработку кольорових металів на Ягорлицькому поселенні.
- ⁴⁸ Островерхов А. С. Про чорну металургію Ягорлицького поселення

А. С. ОСТРОВЕРХОВ

Античная стекольная мастерская на Ягорлыцком поселении

Резюме

Статья посвящена публикаций материалов, относящихся к древнейшему и пока единственному в Северном Причерноморье пункту античного стекловарения и производства стеклянных, а также пастовых бус, найденных на Ягорлыцком поселении.

На основании химического и спектрального анализа установлено, что ягорлыцкое стекло принадлежит к распространенному типу античных стекол — патриево-кальциево-кремнеземистому. Для его производства применялись высококачественные кварцевые пески, доломитизированная известь и натуральная сода.

Основным условием возникновения стекловарения в районе Днепровско-Бугского лимана было наличие топливной базы в виде лесов Гилеи, запасов оgneупорных глин, необходимых для изготовления тиглей и оgneупорных кирпичей из кварцевых песков, годных для стекловарения. Сода, вероятно, завозилась из Египта при посредничестве древнегреческой колонии Навкратиса.

Бусы изготавливались несколькими путями: намоткой размягченной стеклянной палочки на металлическую основу, прессованием и комбинированным методом.

Бусы типа изготавливавшихся на поселении, помимо античных памятников, широко представлены в археических памятниках Лестостепной Скифии, особенно на Правобережье, где жили скифы-пахари Геродота, и в Посулье.

В. М. ЗУБАР

(Київ)

Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса

Вивчення й інтерпретація великого некрополя Херсонеса вимагає чіткого уявлення про його топографію. Це важливо і тому, що могильник міста розкопувався переважно за дореволюційні часи, що, певна річ, позначилося на стані матеріалів розкопок. Зараз інколи неясно, де саме проводились розкопки.

У літературі свого часу робилися спроби скласти план некрополя. М. І. Ростовцев на схемі херсонеського городища, вміщений в його монографії, накреслив контури некрополя¹. Проте вони не чіткі. Крім того, з часу публікації згаданого плану минуло багато часу і нагромадилось багато нового цікавого матеріалу. А. Л. Якобсон² склав з поозначенням років розкопок план херсонеського могильника. Однак він не врахував великої групи поховань, досліджених як до 1917 р., так і в роки Радянської влади. Таким чином, на сьогодні відсутній навіть схематичний план херсонеського некрополя, яким можна було б користуватися в роботі над матеріалами могильника Херсонеса.

Метою даної статті є спроба скласти схематичний план некрополя й простежити його історичну топографію і територіальні зміни протягом античного часу (рис. 1).

Перша могила у некрополі Херсонеса була відкрита у 1845 р. у районі Карантинної бухти, про що повідомив Одеське товариство історії і стародавності його член Тебту де Марини³. З наступного року в Херсонесі розпочав розкопки Д. В. Карейша⁴.

У 1846 р. Д. В. Карейша копав на городищі, але, оскільки цінних знахідок не було, почав розкопувати ділянку некрополя поблизу заміського храму і відкрив 20 склепів⁵. З них лише ці поховальні споруди виявилися непограбованими, і замість золота на нього чекала звичайна кераміка⁶. У лютому—травні 1847 р. Д. В. Карейша продовжив розкопки на цій ділянці некрополя. Поруч із склепами він відкриває п'ять могил, вирубаних у скелі. Ось як він описує їх: «У чотирьох з них не було знайдено нічого, крім кістяків, а в п'ятій знайдено: біля рук небіжника маленька скляна слізниця і мідне дзеркало, на пальцах — мідні кільце, а в головах звичайний глиняний глечик»⁷. Відсутність золота і цінностей примусила Д. В. Карейшу припинити розкопки могильника⁸.

У 1853 р. розкопки некрополя Херсонеса розпочав О. С. Уваров⁹. Він розкопав два склепи з нішами-ліжками і на ділянці поблизу заміського храму¹⁰ кілька могил, вирубаних у скелі. В одному із склепів нам виявлено залишки розпису, а на стелі — монограма з іменем Христа¹¹. О. С. Уваров перший опублікував план та малюнок склепу, а також речі з поховань¹². У 1872 р. О. С. Уваров відновлює тут роботи, але про них ми не маємо ніяких даних¹³.

З 1888 р. розкопки Херсонеса переходят до відання Археологічної комісії, яка призначає своїми представниками Н. П. Кондакова, О. Л. Бертьє-Делагарда та К. К. Косцюшко-Валюжинича¹⁴. Починаючи з 1889 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич веде розкопки самостійно. З його іменем і пов'язані перші в історії Херсонеса систематичні археологічні розкопки, які велися за певним планом протягом багатьох років. Уздовж дороги, яка вела із Севастополя до Херсонеса, на південному схилі Дівочої гори, у 1890 р. було відкрито 24 поховання, вирубаних у скелі, що належали до перших століть нашої ери¹⁵. Тут К. К. Косцюшко-Валюжинич виявив і кілька склепів. Останні були пограбовані, тому дослідник їх не описував¹⁶. У цьому самому році на березі Стрілецької бухти

досліджено єдиний в окрузі Херсонеса курган, розташований за 3 км на захід від городища¹⁷.

У 1901 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич на південному схилі Дівочої гори відкрив ще три скелі¹⁸ і переніс роботи на некрополь, розташований уздовж південної оборонної стіни, де військовим відомством намічалось будівництво фортифікаційних споруд. Розкопки були розпочаті біля 13-ї куртини й велися вздовж стіни в південно-західному напрямку¹⁹. До 1894 р. розкопано вузьку смугу некрополя, що тягнеться до вежі VIII. Причому в районі 10-ї куртини поховання досліджувалися по обидва

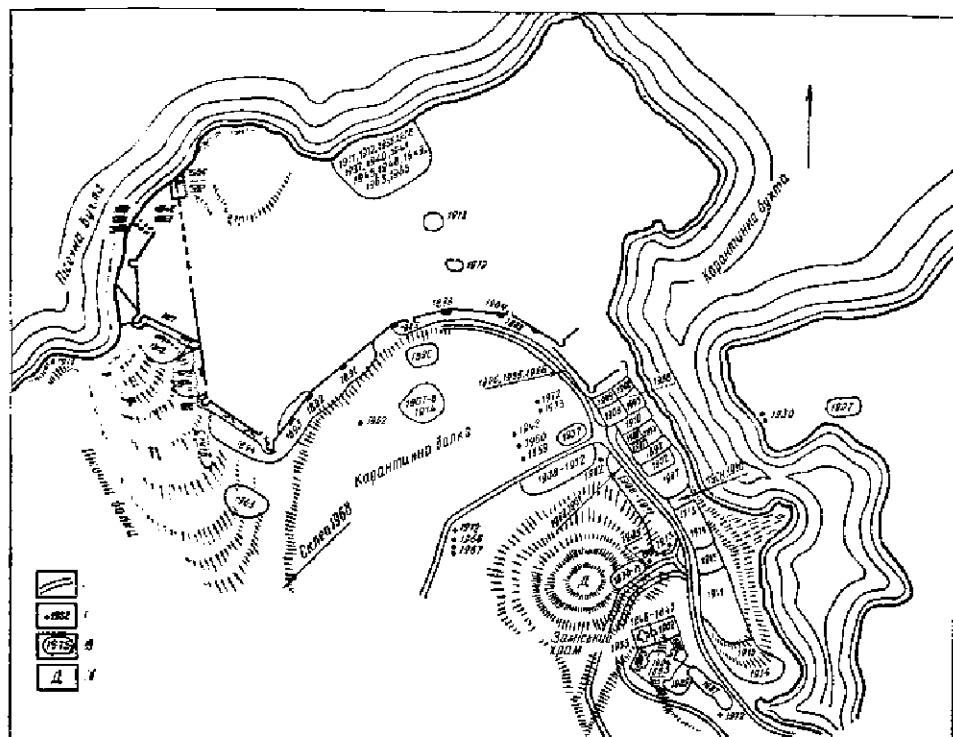

Рис. 1. План розкопок некрополя античного Херсонеса:

I — старі дороги; II — окремі поховання з позначенням року розкопок; III — ділянки некрополя з позначенням року розкопок; IV — Дівоча гора.

боки стіни. У 1894 і 1895 рр. частково вивчалась ділянка могильника поблизу західної оборонної стіни (район 13-ї та 9-ї куртин і в періболі вежі X)²⁰.

За період з 1891 по 1895 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич розкопав 610 поховальних споруд у південному і західному некрополі. Це були поховання перших століть нашої ери, хоча серед них траплялися і раніші²¹. Завдяки цим першим своєрідним охоронним розкопкам уздовж південних стін міста відкрито масовий некрополь перших століть нашої ери, що перекривав поховання попереднього часу. Судячи із звітів та планів, досліджувалась тільки вузька смуга некрополя. Очевидно, більшість поховань було зруйновано під час будівельних робіт.

У 1896 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич продовжив розкопки південної частини некрополя, де дослідив поховання на північному схилі Карантинної балки, нижче 14-ї куртини²². Основні археологічні роботи цього року було перенесено туди, де незабаром передбачалось будівництво дороги. Розкопки розпочалися недалеко від колишнього монастирського скотарника й тягніться вгору по схилу скелі²³. У наступному році розкопки тут продовжувалися з південно-східного боку від розкопу

1896 р.²⁴ На цій невеликій ділянці некрополя поховання переважно належали першим століттям нашої ери, але і тут вони перекрили поховання елліністичного часу²⁵.

Під час вивчення оборонних стін у 1898—1900 рр. К. К. Косцюшко-Валюжинич зробив ряд цікавих відкриттів. У періболі, поблизу 15-ї куртини ним виявлено три гробниці римського часу²⁶ з трупоспаленнями. В цьому самому районі, трохи на схід від міської брами, К. К. Косцюшко-Валюжинич дослідив скелепи № 1012, 1013, 1014²⁷. У 1900 р. при розкопках перібола поблизу 19-ї куртини відкрито пізньоантичне поховання та невелику ділянку некрополя II ст. до н. е.²⁸

У 1901 р. під час розкопок західних оборонних стін під 1-ю куртиною випадково знайдено два пізньоантичні скелепи²⁹. Археологічні роботи в цьому та наступному роках продовжувалися на ділянці поблизу Караптинної бухти³⁰. Тут, як і раніше, досліджувалися поховання елліністичного і римського періодів, причому останні переважали. Наприкінці польового сезону 1902 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич переніс роботи до північного схилу Дівочої гори на лівій бік шосе, що вело від Севастополя³¹. У 1903—1904 рр. К. К. Косцюшко-Валюжинич продовжував розкопки у південній частині некрополя — періболі поблизу 14-ї куртини (1903 р.) і вежі XIV (1904 р.)³².

З 1902 р. крім розкопок поблизу Караптинної бухти досліджується ділянка некрополя біля заміського храму. В цьому році К. К. Косцюшко-Валюжинич дослідив поховання безпосередньо під храмом, а також у північно-східному напрямі від нього³³. У наступні роки (1903—1907 рр.) він розкопав всю територію некрополя на плато — на північний схід від заміського храму³⁴. Одночасно з дослідженнями некрополя біля заміського храму в 1905 і 1907 рр. велися роботи поблизу Караптинної бухти³⁵. Основну кількість становили поховання перших століть нашої ери, і лише окремі поховання датуються раннішим часом³⁶.

У з'язку з хворобою К. К. Косцюшко-Валюжинича частина матеріалів з розкопок херсонеського могильника залишилась необробленою і невиданою. Опис поховань № 2428—2500 не був представлений до Археологічної комісії М. І. Скубетовим, який повинен був закінчити обробку матеріалів розкопок кінця 1907 та початку 1908 рр. Таким чином, частина матеріалів з розкопок некрополя була виключена з наукового обігу.

Судячи з уривкових записів М. І. Скубетова, що зберігаються в архіві ДХМ, розкопки кінця 1907 і початку 1908 рр. велись на кількох ділянках некрополя. 21 поховання було розкопано на східному березі Караптинної бухти, саме там, де передбачалось будівництво флігелів для офіцерів мінної роти³⁷. Друга ділянка, де велися археологічні роботи, розміщувалася недалеко від монастирської школи, на схилі Караптинної балки. Тут досліджено скелепи³⁸, черепичні та вирубані у скелі могили. Докладніше говорити про роботи на цій ділянці неможливо тому, що, крім фрагментарних даних, інші відомості відсутні.

На початку 1908 р. під керівництвом М. І. Скубетова велися невеликі розкопки на території колишнього верхнього монастирського скотарника, на південний схід від вежі XVII³⁹. Пізніше тут продовжував розкопки М. І. Репніков, який відкрив скелепи, підбійні та вирубані у скелі могили. Крім них розкопувався також західний район могильника: виявлено скелепи, розташовані у рові, і невелику групу поховань, опис яких подав М. І. Скубетов⁴⁰.

У грудні 1907 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич помер і його поховано на території Херсонеса, вивченю якого він віддав найкращі роки свого життя. За помилки й недосконалу методику розкопок його критикували відомі археологи того часу⁴¹. Однак недоліки в роботі ні в якому разі не можуть применшити його заслуг. Своєю діяльністю К. К. Косцюшко-Валюжинич вніс значний вклад у вивчення історії та культури стародавнього Херсонеса⁴².

З 1908 р. дослідження херсонеського некрополя продовжував М. І. Репніков. Він вів роботи на території, що межувала з північного сходу з розкопками 1905 р., і на ділянці, розташованій безпосередньо перед 20-ю куртиною оборонних стін, недалеко від вежі XVII⁴³. Щоденник розкопок М. І. Репнікова, опублікований у 1927 р., є найкращим документом про розкопки некрополя дореволюційного часу.

З 4 липня 1908 р. керівником розкопок у Херсонесі став Р. Х. Лепер. В цьому році він розкопав невеликі ділянки могильника, розташованого на південний схід від міста, по схилу Дівочої гори, де відкрив сім поховань перших століть нашої ери⁴⁴. У 1909 р. Р. Х. Лепер досліджував могильник у різних місцях: роботи велися між передньою та основною західною оборонною стіною⁴⁵, за західними стінами, у районі 4-ї куртини⁴⁶, а також на ділянці, яку у 1908 р. досліджував М. І. Репніков⁴⁷.

У 1910 р. розкопується некрополь на схилах Дівочої гори⁴⁸, поблизу західних стін⁴⁹, по обидва боки шосе, що пролягало вздовж Каратинної бухти й вело до Херсонеса⁵⁰, а також на березі Каратинової бухти (східний некрополь)⁵¹. Плані розкопаних Р. Х. Лепером ділянок, як правило, не складались, а ті креслення, які є, абсолютно не пов'язані з щоденниками, що виключає можливість їх використання⁵².

Якщо щоденники Р. Х. Лепера за 1908—1910 рр. завдяки К. Е. Гриневичу були опубліковані, то про матеріали розкопок 1911—1914 рр. є лише коротке повідомлення, що не дає повного уявлення про роботи, які проводилися протягом цих років⁵³.

На основі записів Р. Х. Лепера та його помічників (записи зберігаються в архіві ДХМ) вимальовується приблизно слідуюча картина розкопок некрополя: у 1911 р. широкі роботи проводилися в районі Каратинної бухти⁵⁴, поблизу західних стін, навпроти 5-ї і 6-ї куртин, а також на північному та східному схилах Дівочої гори⁵⁵.

У 1912 р. некрополь розкопувався мало. Були продовжені роботи 1911 р. на північному схилі Дівочої гори, ліворуч від шосе, яке веде до Стрілецької бухти⁵⁶. У 1913 р. розкопки велись на великій ділянці, розташованій поблизу Каратинної бухти⁵⁷, на південь від так званого гіmnазичного розкопу⁵⁸, і на південно-східному схилі Дівочої гори⁵⁹. Певно, досліджувались й інші ділянки некрополя, але де саме, сказати неможливо навіть приблизно⁶⁰. Наступного року розкопувався некрополь поруч Каратинової бухти⁶¹. Досліджено невелику ділянку на північному схилі Каратинної балки, поблизу монастирського училища⁶². М. Федоровим розкопувалися ділянки недалеко від західних стін (5-а і 6-а куртини) та між оборонними стінами⁶³.

З 1908 до 1914 р. було розкопано значну кількість поховань. Майже на всіх ділянках поховання римського часу перекривали некрополь передньої епохи⁶⁴. Частина поховань поблизу західних стін знаходилась під пізнішими оборонними спорудами, що були зведені на території могильника.

Розкопки під керівництвом Р. Х. Лепера проводились незадовільно. Сам Р. Х. Лепер не завжди був присутній під час робіт, передоручаючи спостереження за ними своїм помічникам. Нерідко він навіть не вів щоденника розкопок. Тільки подекуди у щоденниках шифри речей прописані його рукою. Оскільки у Херсонеському музеї збереглися щорічні описи, вони дозволяють використовувати комплекси речей з розкопок Р. Х. Лепера⁶⁵.

З початком першої світової війни археологічні дослідження Херсонеса припинилися. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції «Склад місцевих старожитностей», заснований К. К. Косцюшко-Валюжиничем, перетворився на Херсонеський історико-археологічний музей, на базі якого з 20-х років під керівництвом К. Е. Гриневича продовжувалася науково-дослідницька робота по вивченю Херсонеса та його хори⁶⁶. У роки Радянської влади основна увага приділялась вивченю питань,

пов'язаних із соціально-економічним і політичним розвитком Херсонеса. На базі великого фактичного матеріалу, зібраного за роки розкопок, відтворювалась історія Херсонеса як одного з центрів античного світу у Північному Причорномор'ї. Видатною подією в цей період стали розкопки стародавнього могильника Херсонеса.

У 1930 р. Г. Д. Беловим досліджено два античних склепи на східному березі Караптинної бухти. Судячи з описів, вони використовувались вдруге для поховань і у середньовічний період ⁷⁷. З 1931 р. починаються широкі роботи на північному березі Херсонеса, внаслідок чого було відкрито некрополь класичної та елліністичної епох ⁷⁸. Ще К. К. Косцюшко-Валюжинич у своїх звітах писав, що під житловими кварталами існував некрополь, який в наступні періоди був забудований міськими спорудами ⁷⁹. У 1911—1912 рр. на північному березі, у районі монастирської купальні, виявлено дитячі амфорні поховання ⁸⁰, а у 1913 р. невелику ділянку могильника досліджено на монастирській садибі ⁸¹. Але це були поодинокі знахідки, основну площину некрополя відкрито у середині 30-х років ⁸². У 1935 р. при розкопках міських кварталів трапились окрім кістки та залишки двох поховань ⁸³, а у 1936 р. почалось дослідження великої групи поховань ⁸⁴. У 1937 р. поховання відкриті на території XV та XVI кварталів, а у 1940 р.— поблизу X поперечної вулиці ⁸⁵. Під час розкопок у 1941, 1945, 1947—1948 рр. з'ясувалось, що некрополь займав територію XVII квартала та поширювався у західному напрямку, в усьому разі до XI поперечної вулиці, де у 1949 р. розкопками виявлено могильні вирубки ⁸⁶. У 1963 і 1965 рр. на території XXV кварталу знову зафіковані поховання ⁸⁷. Підтвердженням того, що зростаюче місто елліністичної доби наступало на могильник, стужать також розкопки О. І. Домбровського поблизу античного театру, де у 1970 р. знайдено сім поховань кінця IV—початку III ст. до н. е. ⁸⁸.

Наведені факти свідчать, що некрополь елліністичної доби займав значну частину західної площини Херсонеса. З бурхливим ростом території міста стародавній некрополь поступово забудовувався жилими спорудами ⁸⁹.

У 1937 р. у зв'язку з будівельними роботами на південний схід від XVII вежі О. К. Тахтай дослідив територію, що відходила під будівництво. В результаті обстежено 24 поховальних споруди, що належать переважно до II—III ст. ⁹⁰.

Під час Великої Вітчизняної війни археологічне вивчення Херсонеса було перервано. Але у травні 1942 р. на захід від розкопок 1937 р., поблизу підошви південного схилу Херсонеської балки, О. К. Тахтаєм випадково відкрито пізньоантичний склеп ⁹¹.

В повоєнні роки на городищі та за його межами зроблено ряд відкриттів, пов'язаних з некрополем міста. У 1948 р., розкопуючи ділянки поблизу західних оборонних стін, Г. Д. Белов виявив два склепи, в яких здійснювались поховання з IV до IX—X ст. ⁹² У 1953 р. О. І. Домбровський під час охоронних розкопок заміського храму дослідив два поховання, що не були вивчені К. К. Косцюшко-Валюжиничем ⁹³, а у 1955 р. недалеко від гончарних печей виявлено склеп III ст. н. е. ⁹⁴.

Наприкінці 50-х та на початку 60-х років при реставраційних та будівельних роботах знайдено: під протейлизою 19-ї куртини С. Ф. Стржелецьким розкопано кілька поховань IV—III ст. до н. е. ⁹⁵; на південний схід від XVII вежі В. М. Даниленком і Г. М. Гілевич досліджено дві підбійні могили ⁹⁶; у 1959—1960 рр. Е. Г. Суровим під час розкопок недалеко від західних кварталів городища досліджено два пізньоантичних склепи ⁹⁷.

У 1960 р. в південній частині некрополя відкрито склепи IV—VI ст. У 1961—1962 рр. досліджувались підбійні поховання на схилі Дівочої гори та склеп, виявлений під час будівництва стадіону у Караптинній балці ⁹⁸.

У 1963 р. за південно-західними стінами городища Л. Г. Колесниковою і О. М. Щегловим розкопано невеликі ділянки некрополя елліністичної доби. Тут відкрито 57 поховань IV—III ст. до н. е.⁸⁰ У 1966—1967 рр. Ю. О. Бабиновим і Л. Г. Колесниковою пізньоантичні скелепи виявлено на вул. Древній у південному некрополі.⁸¹

У 1972—1973 рр. при прокладці траншеї на південний захід від вежі XVII виявлено чотири скелепи IV—V ст.⁸² Ця ділянка розташована недалеко від району, який досліджувався у 1896 і 1937 рр., а у 1972 р. на південний схід від заміського храму С. Г. Рижовим розкопано могилу,

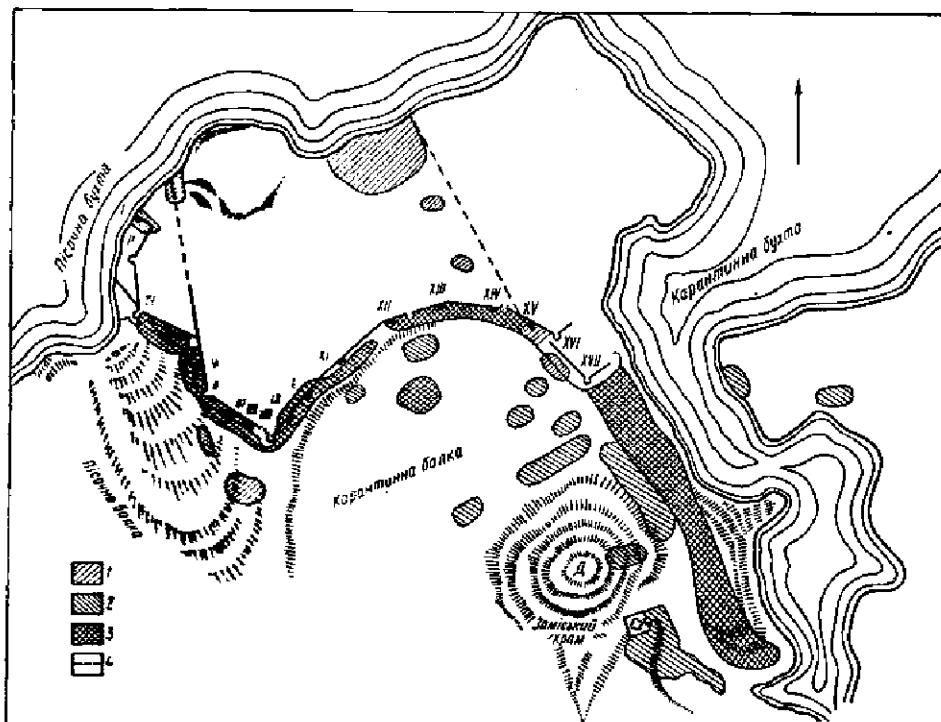

Рис. 2. Схематичний план некрополя Херсонеса:

1 — некрополь класичної і елліністичної доби; 2 — некрополь римського часу; 3 — некрополь елліністичного і римського часу; 4 — стародавні межі міста.

вирубану у скелі, яка, очевидно, належала до ділянки некрополя біля заміського храму (розкопки 1907 р.)⁸³. У 1975 р. нами розкопано чотири скелепи на схилах Пісочної балки, що датуються пізньоантичним та ранньосередньовічним періодами. Під час робіт було також розчищено та обміряно скелепи та могили на південний захід від заміського храму.⁸⁴

Проведені дослідження засвідчили, що територія некрополя Херсонеса, незважаючи на багаторічні розкопки, повністю не виявлена. Насамперед, йдеться про південні ділянки могильника, зайняті господарськими спорудами. Не розкопано повністю й некрополь на схилах Дівочої гори, за західною оборонною стіною і біля заміського храму.

Некрополь Херсонеса займає велику територію, що простягнулася від західних оборонних стін до південного краю Караканінської бухти (рис. 2)⁸⁵. Розширення могильника в цілому збігалося із збільшенням міської території. Найдавніший некрополь, відкритий у 1936 р., розташовувався поблизу IX поперечної вулиці.

Ця частина некрополя розширювалася у західному та південно-західному напрямках, що підтверджується розкопками на монастирській садибі (1913 р.), поблизу античного театру (1970 р.) та в західних районах городища (1960—1961 рр.). В подальшому у зв'язку з розширен-

ням міської території некрополь забудовувався житловими кварталами. Сьогодні можна з певністю говорити, що південна та західна оборонні стіни зайняли територію могильника.

Крім західних кварталів городища некрополь елліністичної епохи займав територію, яка пізніше була забудована і прилягала до XIX куртини (1900, 1958 рр.), а також західний берег Караантинної бухти. Могильник цього часу, очевидно, тягнувся вузькою смугою уздовж південної оборонної стіни.

Некрополь римського часу починається за міськими стінами і охоплює городище своєрідним напівкільцем. Він розширюється від кріосних стін. Поховання I—II ст. сконцентровано у періболі біля стін. Пізньоантичні поховання здійснювались на значній відстані від городища⁸, але, незважаючи на це, поховальні споруди III—IV ст. зустрічаються і безпосередньо біля міських стін (1908, 1948, 1959, 1960 рр.).

Територіально некрополь перших століть займав західний і східний схили Пісочної балки, тягнувся по обох схилах Караантинної балки, напівкільцем охоплюючи Дівочу гору. Великий могильник римського часу розташовано на західному березі Караантинної бухти. Він починається поблизу вежі XVII і 20-ї куртини і тягнувся берегом до південного краю бухти. З півдня, біля підніжжя Дівочої гори, розміщувалась ділянка некрополя, де у середньовічний період було збудовано заміський храм.

Прийнято вважати, що некрополь поблизу заміського храму був відокремленою ділянкою могильника, внаслідок чого тут і ховали перших християн. Але це не зовсім так. Топографія некрополя перших століть свідчить, що цей район розташований близько від некрополя, поблизу Караантинної бухти, а, можливо, й змикався з ним. Крім того, поховання виявлені на південному схилі Дівочої гори, безпосередньо над цією ділянкою могильника (1890, 1908—1911 рр.). Все це підтверджує органічний зв'язок ділянки біля заміського храму з усім некрополем перших століть і що його відокремлення є штучним.

Очевидно, некрополь займав і східний берег Караантинної бухти, але розкопки проводились тут епізодично й відомості про них дуже фрагментарні (1907—1908, 1930 рр.). На півні поховання виявлені на так званій Рудольфовій горі, де тепер збудовано технікум⁹. Чи належала ця ділянка до некрополя Херсонеса, чи вона була районом, де ховали епізодично, говорити важко.

Некрополь Херсонеса досліджено не повністю. Майбутні розкопки дозволять розширити наші уявлення про могильник міста.

⁸ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись в античной России. Спб., 1914. Альбом, табл. СII.

⁹ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес.— МИА, 1959, № 63, с. 249.

¹⁰ Гриневич К. Э. Сто лет херсонесских раскопок (1827—1927). Севастополь, 1927, с. 12.

¹¹ Карейша Д. В. Об археологических раскопках близ древних Пантаканеи, Фанагории и Херсонеса (1845—1846).— ЖМВД, 1846, вып. 16, с. 309.

¹² Косцишко-Балюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г.— ИАК, 1904, вып. 9, с. 17.

¹³ Карейша Д. В. Об археологических раскопках..., с. 309—310.

¹⁴ Карейша Д. В. Археологические исследования вокруг Керки, Севастополя и на Таманском полуострове.— ЖМВД, 1848, вып. 21, с. 443—444.

¹⁵ Тут і далі див. рис. 1.

¹⁶ Уваров А. С. Несколько слов об археологических разысканиях в окрестностях Симферополя и Севастополя.— Пропилеи, 1854, вып. 4, с. 525—532; Уваров А. С. Извлечение из всеподданейшего отчета об археологических разысканиях в 1853 г. Спб., 1855, с. 134 і наступні.

¹⁷ Косцишко-Балюжинич К. К. Извлечение из отчета..., с. 17.

¹⁸ Уваров А. С. Извлечение из всеподданейшего отчета..., с. 156. Докладніше про цей склеп див.: Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись..., с. 452 і наступні, табл. CIV, CV, CVI.

¹⁹ Уваров А. С. Извлечение из всеподданейшего отчета..., с. 135—157, рис. 51, 52, 55—57, 62, 63; Уваров А. С. Несколько слов об археологических разысканиях..., с. 528.

- ¹³ Косюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета..., с. 17.
- ¹⁴ Гриневич К. Э. Сто лет херсонесских раскопок..., с. 47.
- ¹⁵ ОАК за 1891 г. Спб., 1893, № 1—19, с. 34, 129—130.
- ¹⁶ Там же, с. 35.
- ¹⁷ ОАК за 1890 г., с. 34. Докладніше про так званий Шверінський курган див.: Печехин Н. М. «Шверінський» курган.—ИТУАК, 1914, № 51, с. 187 і наступкі;
- ¹⁸ ОАК за 1891 г. Спб., 1893, с. 12—14.
- ¹⁹ ОАК за 1891 г. Спб., 1893, с. 14, 137—150, № 1—68; ОАК за 1892 г. Спб., 1894, с. 19—20, 101—119, № 69—314, рис. 58; ОАК за 1893 г. Спб., 1895, с. 4, 59—75, № 315—428
- ²⁰ ОАК за 1894 г. Спб., 1896, с. 60—75, № 429—541; ОАК за 1895 г. Спб., 1897, с. 104—116, № 542—610.
- ²¹ Див., наприклад: ОАК за 1892 г. Спб., 1894, № 132, 136, 157, 197, 311; ОАК за 1894 г. Спб., 1896, с. 62, № 431; с. 63, № 436; с. 74, № 538—540.
- ²² ОАК за 1896 г. Спб., 1898, с. 174—181, № 611—640, рис. 544.
- ²³ Там же, с. 182—198, № 641—812, рис. 560.
- ²⁴ ОАК за 1897 г. Спб., 1900, с. 112—132, № 813—1008, рис. 225.
- ²⁵ ОАК за 1896 г. Спб., 1898, с. 117, № 629; ОАК за 1897 г. Спб., 1900, с. 29.
- 18 поховань езейстичного періоду.
- ²⁶ ОАК за 1898 г. Спб., 1901, с. 119—123, № 1009—1011, рис. 20.
- ²⁷ Косюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1899 г.—ИАК, 1901, вып. 1, с. 3—24, табл. I. Докладніше про ці склепи див.: Гриневич К. Э. Подстенний склеп № 1012 и ворота Херсонеса, открытые в 1899 г.—Х сб., 1926, вып. 1; Белов Г. Д. Римские приставные склепы № 1013 и 1014 в Херсонесе.—Х сб., 1927, вып. 2, с. 105 и след.
- ²⁸ Косюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1900 г.—ИАК, 1902, вып. 2, с. 10—17, № 1015—1037, табл. I.
- ²⁹ Косюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г.—ИАК, 1902, вып. 4, с. 55—56, № 1038—1039.
- ³⁰ Там же, с. 96—144, № 1041—1188, рис. 46; Косюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г., с. 1—6, ділянка А, № 1189—1122; с. 6—13, ділянка Б, № 1223—1390, табл. I.
- ³¹ Косюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г., с. 14—15, № 1391—1404.
- ³² Косюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г.—ИАК, 1905, вып. 16, с. 104—107, № 1508—1523, табл. II, III; Косюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г.—ИАК, 1906, вып. 20, с. 59—68, № 1524—1553, табл. IV.
- ³³ Косюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1902 г., с. 18—31, № 1405—1462.
- ³⁴ Косюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г., с. 87—103, № 1463—1507, табл. V; Косюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г., с. 75—83, № 1554—1635, табл. V; Косюшко-Валюжинич К. К. Второе дополнение к отчету о раскопках в Херсонесе в 1902 г.—ИАК, 1906, вып. 20, с. 96—100, могилы «ах» і «б»; Косюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.—ИАК, 1907, вып. 25, с. 117—125, № 2084—2125; Косюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г.—ИАК, 1909, вып. 33, с. 50—65, № 2128—2143, рис. 1; Косюшко-Валюжинич К. К. Третье дополнение к отчету за 1902 г.—ИАК, 1909, вып. 33, с. 68—70; Косюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1907 г.—ИАК, 1911, вып. 42, с. 1—30, № 2144—2201, табл. I.
- ³⁵ Косюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., с. 57—96, № 1636—2083, табл. I; Косюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1907 г., с. 32—89, № 2202—2427, табл. II.
- ³⁶ У 1905 р. відкрито склеп й урну з кремацією неподалік від місця, де велися розкопки 1890 р.; Косюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., с. 127—128.
- ³⁷ Скубетов М. И. Дневник раскопок осенью 1907 и 1908 гг. (Записная книжка).—Архів ДХМ, спр. 61, арк. 33—37; Скубетов М. И. Могилы из раскопок 1907 г.—Архів ДХМ, спр. 192, арк. 16—17.
- ³⁸ Доказаніше про цей склеп див.: Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись..., с. 465—466.
- ³⁹ Скубетов М. И. Дневник раскопок осенью 1907 и 1908 гг., л. 35—36.
- ⁴⁰ Скубетов М. И. Могилы из раскопок 1907 г., л. 16—17.
- ⁴¹ Див. зміст О. А. Спіціна і М. І. Веселовського у кн.: Гриневич К. Э. Сто лет херсонесских раскопок, с. 31—32, прим. 1.
- ⁴² Доказаніше про діяльність К. К. Косюшко-Валюжинича див. у кн.: Гриневич К. Э. Сто лет херсонесских раскопок, с. 28 і след.; Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., 1948, с. 14.

- ⁴³ Репников И. И. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г.—Х сб., 2. Севастополь, 1927, с. 149 і наступні, табл. V, № 2501—2816.
- ⁴⁴ Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя.—Х сб., 2. Севастополь, 1927, с. 189—190, № 2818—2824.
- ⁴⁵ Там же, с. 202—209, № 92—148.
- ⁴⁶ Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя, с. 209—211, № 1—5; с. 228; № 63—66; с. 224, № 76—87; с. 240—243, № 164—201, с. 221, № 60.
- ⁴⁷ Там же, с. 190—202, № 1—91.
- ⁴⁸ Там же, с. 227—228, № 95—117.
- ⁴⁹ Там же, с. 220—221, № 51—59, рис. 4; с. 229—240, № 118—162.
- ⁵⁰ Там же, с. 243—250, № 202—224, с. 250—255; № 225—255
- ⁵¹ Там же, с. 212—219, № 6—49.
- ⁵² Див., наприклад: Лепер Р. Х. Раскопки между офицерскими флигелями и пожарным сараєм.—Архів ДХМ, папка 26, рис. 541.
- ⁵³ ОАК за 1913—1915 рр. Пг., 1918, с. 51 і наступні.
- ⁵⁴ Лепер Р. Х. Карточный каталог некрополя 1911 г.—Архів ДХМ, спр. 78, арк. 41—74; Лепер Р. Х. Раскопки некрополя у Караптіївській бухті в 1911 г.—Архів ДХМ, спр. 79, арк. 1—13.
- ⁵⁵ Лепер Р. Х. Карточный каталог некрополя 1911 г.—Архів ДХМ, спр. 111, арк. 80—106; Лепер Р. Х. Материалы по изучению некрополя в 1911 г.—Архів ДХМ, спр. 119, арк. 1—6; Лепер Р. Х. Сводный дневник 1911 г.—Архів ДХМ, спр. 85, арк. 12—14.
- ⁵⁶ Лепер Р. Х. Сводный дневник некрополя 1911 г., арк. 2—3, 35; Лепер Р. Х. Карточный каталог некрополя 1911 г., арк. 137—168.
- ⁵⁷ Лепер Р. Х. Раскопки некрополя между просп. и Караптіївською бухтою, выше караульного помещения.—Архів ДХМ, спр. 89, арк. 1—3.
- ⁵⁸ Лепер Р. Х. Обследование скелепов на скале между дорогой и Караптіївской бухтою.—Архів ДХМ, спр. 89а, арк. 63—71; Лепер Р. Х. Обследование скелепов на скале между дорогой и Караптіївской бухтою.—Архів ДХМ, спр. 194, арк. 3—6.
- ⁵⁹ Лепер Р. Х. Обследование скелепов на скале между дорогой и Караптіївской бухтою.—Архів ДХМ, спр. 194, арк. 7—9.
- ⁶⁰ Федоров Н. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1913 г.—Архів ДХМ, спр. 88, арк. 2—5, 8—10.
- ⁶¹ Лепер Р. Х. Раскопки некрополя между просп. и Караптіївской бухтою..., спр. 93, арк. 2.
- ⁶² Там же, арк. 3; Федоров Н. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1914 г.—Архів ДХМ, спр. 97, арк. 3.
- ⁶³ Федоров Н. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1914 г., арк. 6—8; Лепер Р. Х. Раскопки некрополя за западной оборонительной стеной.—Архів ДХМ, спр. 97, арк. 8—12; Лепер Р. Х. Раскопки за западной оборонительной стеной.—Архів ДХМ, спр. 94, арк. 2, № 1 та інші.
- ⁶⁴ Див., наприклад: Лепер Р. Х. Раскопки за западной оборонительной стеной; Архів ДХМ, спр. 97, арк. 3, № 5; Лепер Р. Х. Раскопки за западной оборонительной стеной; Архів ДХМ, спр. 94, арк. 2, № 1 та інші.
- ⁶⁵ Про діяльність Лепера Р. Х. докладніше див.: Гайдук К. Э. Сто лет херсонесских раскопок, с. 38 і наступні; Белов Г. Д. Херсонес Таврійський, с. 15—16.
- ⁶⁶ Белов Г. Д. Херсонес Таврійский, с. 16 і наступні.
- ⁶⁷ Див.: Архів ДХМ, папка 26, креслення 570, 571.
- ⁶⁸ Белов Г. Д. Херсонес Таврійский, с. 20.
- ⁶⁹ Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1895 г.—Архів ДХМ, спр. 4, арк. 23.
- ⁷⁰ Лепер Р. Х. Дневник раскопок Херсонеса в 1912 г.—Архів ДХМ, спр. 87, арк. 35, 40, 47.
- ⁷¹ ОАК за 1913—1915 рр. Пг., 1918, с. 51 і наступні.
- ⁷² Докладніше про цю ділянку некрополя див.: Кадеев В. И. Об этнической принадлежности скорченных погребений Херсонесского некрополя.—ВДН, 1973, № 4, с. 108 і наступні.
- ⁷³ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 рр. Симферополь, 1938, с. 23—24.
- ⁷⁴ Там же, с. 163—195. В 1936 р. відкрито 91 поховання.
- ⁷⁵ Белов Г. Д. Стрежелецкий С. Ф. Кварталы XV и XVI (раскопки 1937 г.).—МИА, 1953, № 34, с. 33; Белов Г. Д., Якобсон А. Л. Кварталы XVII (раскопки 1940 г.).—МИА, 1953, № 34, с. 109.
- ⁷⁶ Белов Г. Д., Стрежелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII (раскопки 1941 г., 1947—1948 рр.).—МИА, 1953, № 34, с. 161—162; Стрежелецкий С. Ф. Раскопки Таврского некрополя Херсонеса в 1945 г.—Х сб., 4. Симферополь, 1948, с. 69 і наступні; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1949 г.—Архів ДХМ, спр. 622, арк. 1.
- ⁷⁷ Кадеев В. И. Отчет об археологических исследованиях отряда ХГУ Херсонесской экспедиции Гос. Эрмитажа в 1963 г.—Архів ДХМ, спр. 836 (1), арк. 9—10; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1965 г.—Архів ДХМ, спр. 858, арк. 1—3.
- ⁷⁸ Зедегенидзе А. А., Махнева О. А. Раскопки у античного театра в Херсонесе.—ОА за 1970 г. М., 1971, с. 248.

- ⁷⁰ Можливо, про це свідчать поховання, виявлені під західними кварталами. Див.: Суров Е. Г. Херсонес Тавріческий. Свердловск, 1961, с. 81 і наступні; Суров Е. Г. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1961 г.—Архів ДХМ, спр. 790, арк. 3 і наступні.
- ⁷⁰ Тахтай А. К. Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г.—Х сб., 4. Симферополь, 1948, с. 19 і наступні.
- ⁷¹ Тахтай А. К. Археологические открытия в Херсонесе в 1942—1944 гг.—КСИИМК, 1947, вып. 14, с. 123—125.
- ⁷² Белов Г. Д. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее.—МИА, 1953, № 34, с. 245 і наступні, рис. 11.
- ⁷³ Домбровский О. И. О полевых археологических исследованиях загородного крестового храма Херсонеса.—Архів ДХМ, спр. 708, папка 1, арк. 83—85; папка 3, рис. 30.
- ⁷⁴ Борисова В. В. Отчет о раскопках гончарных печей и склепа в 1955 г.—Архів ДХМ, спр. 710, арк. 11—13.
- ⁷⁵ Див.: Коллекционная опись.—Архів ДХМ, спр. 848.
- ⁷⁶ Гилевич А. М. Могила с двумя подбоями.—СХМ, 1961, вып. 2, с. 51 і наступні; Даниленко В. Н. Позднеантичное погребение.—СХМ, 1961, вып. 2, с. 57 і наступні.
- ⁷⁷ Суров Е. Г. Херсонес Тавріческий, с. 74—81, 90—94.
- ⁷⁸ Колесников Л. Г. Отчет о раскопках участков Херсонесского некрополя в 1960—1962 гг.—Архів ДХМ, спр. 816, арк. 1—24.
- ⁷⁹ Шеглов А. Н. Некрополь у Песчаної бухти близ Херсонеса.—КСИА АН ССР, 1975, вып. 143, с. 109.
- ⁸⁰ Коллекционная опись.—Архів ДХМ, спр. 848; Колесникова Л. Г. Отчет о раскопках склепа № 2 на северном склоне Девичьей горы (ул. Древней) в 1967 г.—Архів ДХМ, спр. 1297, арк. 1.
- ⁸¹ Данилевич Ю. Н. Отчет о раскопках склепа по ул. Древней в мае 1972 г.—Архів ДХМ, спр. 1637; Рыжов С. Г. Отчет о раскопках трех склепов на территории гаража, расположенного против башни Зенона.—Архів ДХМ.
- ⁸² Рыжов С. Г. Отчет о раскопках могилы у бухты Карантинной у Стройтехникима.—Архів ДХМ.
- ⁸³ Зубарь В. И., Рыжов С. Г. Раскопки некрополя Херсонеса в 1975 г.—АО за 1975 г. № 1975, с. 327—328.
- ⁸⁴ Тут і далі див. рис. 2.
- ⁸⁵ Можливо, що до некрополя Херсонеса належить склеп, відкритий на вул. Н. Островської в 1968 р. Див.: Рыжов С. Г. Отчет о раскопках склепа на ул. Н. Островской в 1968 г.—Архів ДХМ, спр. № 1461—1462.
- ⁸⁶ Летгер Р. Х. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1914 г.—Архів ДХМ, спр. 98, арк. 6.

В. М. ЗУБАРЬ

История раскопок и топография античного некрополя Херсонеса

Резюме

Изучение некрополя Херсонеса невозможно без четкого представления о его топографии. Поскольку раскопки могильника до Великой Октябрьской социалистической революции проводились без должной фиксации, в настоящее время во многих случаях неясно, где и за каких участках велись работы. Отсутствует даже схематический план некрополя, которым можно было бы пользоваться при работе над материалами могильника.

На основании обзора истории раскопок некрополя Херсонеса в статье прослеживается историческая топография могильника античного времени. Некрополь классического и эллинистического периодов занимал территорию северного берега Херсонеса, а также западный берег Карантинной бухты. Могильник разрастался в западном и юго-западном направлениях. В первых веках нашей эры территория некрополя расширилась. Погребения этого времени открыты на западном и восточном склонах Песчаной балки, на склонах Карантинной балки и Девичьей горы. Обширный могильник римского времени находится на западном берегу Карантинной бухты. Отдельные погребения этого периода открыты также на восточном берегу Карантинной бухты. Однако некрополь Херсонеса изучен далеко не полностью и дальнейшие раскопки на территории могильника позволяют сделать новые интересные открытия.

В. Д. ГОПАК

(Вінниця),

О. В. СУХОБОКОВ

(Київ)

**Про салтівське
залізообробне ремесло
(За матеріалами розкопок
Д. Т. Березовця)**

Протягом кількох років (1959—1961 рр.) експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця зослідувала археологічні пам'ятки в зоні будівництва Печенізького водосховища на р. Сіверський Донець. Сталося так, що отримані внаслідок трирічних робіт цікаві матеріали не були вчасно опубліковані¹. Виняток становить лише коротке повідомлення, що вийшло в інформаційному виданні ІА АН УРСР². В ньому, зокрема, сповіщалося про результати досліджень, проведених протягом двох польових сезонів. Головним чином йшлося про відомі ще з початку нашого століття розкопки городища, селища та катакомбного могильника на правому березі Сіверського Дінця поблизу с. Верхній Салтів³, а також повідомлялося про дослідження на цьоно відкритих поблизу с. Нетайлівці на лівому березі річки селища та грунтового могильника. Оскільки дослідження останніх не мали досить повної публікації, вважаємо за необхідне подати деякі відомості про наслідки робіт на комплексі середньовічних пам'яток поблизу с. Нетайлівці.

Селище розташоване вздовж краю борової тераси і простягалося на відстань до 7 км. Можливо, тут існувало кілька одночасних поселень, але будь-яких проміжків між ними простежено не було: скрізь на поверхні знайдено той самий підйомний матеріал однакової насиченості. Детально обстежено та розкопано ділянку, що безпосередньо підходила до с. Нетайлівці проти Верхньо-салтівського городища на правому березі Сіверського Дінця. Під час шурфовки з'ясувалося, що глибина культурних нашарувань становить 0,5—1,2 м. На поселенні виявлено прямокутні в плані житла напівземлянкового типу зрубної конструкції з відкритими вогнищами та печами, вирізаними в глиняних останцях із застосуванням каменю, а також численні господарські ями. Зафіковано житла юртоподібного типу з золистими плямами вогнищ біля центрального стовпа. Ці споруди розташовувалися без певного порядку на відстані 5—10 м одна від одного. Слідів якоїсь системи забудові території поселення житловими та господарськими комплексами не виявлено⁴.

Керамічний матеріал Нетайлівського поселення вічим не відрізняється від посуду Салтівського городища та навколоїших селищ — це уламки великих грубих ліфосоподібних посудин для зберігання збіжжя, великих сіроглиняних глеків з двома, трьома ручками для рідин, горщиків, глиняних казанів з внутрішніми вушками, кухлів, лискованих глечиків з розширеною нижньою частиною та сплющеним денцем тощо.

Майже увесь посуд виготовлявся за допомогою гончарного круга. На його денцих часто трапляються відбитки клейм та інших деталей робочої площинки круга⁵.

В заповненні житлових споруд, господарських ям та в культурному шарі поза їх межами знайдено в невеликій кількості залізні знаряддя праці та побуту. Деякі з них разом з предметами озброєння та спорядженням, деталями кінської зброй, що походять з грунтового могильника, були піддані металографічному дослідженю. Мова про них піде нижче.

Грунтовий могильник розташувався на рівній площі за 1,5 км від краю борової тераси. Він був відкритий Д. Т. Березовцем під час огляду силосних траншей у серпні 1959 р. Більша частина його території забудована господарськими приміщеннями колгоспного двору, тому більш-менш певно вдалося визначити лише північну межу могильника, який, за спостереженням Д. Т. Березовця, простягався з півночі на південь на 300—350 м, а зі сходу на захід — на 250—300 м. Загальна площа, зайнята похованнями, становила понад 14 га.

Протягом трьох сезонів розкопувався лише північно-західний край могильника. Після зняття ґруту на площі 4400 м² було виявлено 126 поховань. П'ять з них повністю або частково зруйновано під час спорудження силосних траншей. Два поховання відносяться до часів пізньої бронзи і, таким чином, мають бути виключені з розрахунків.

Таблиця 1

Орієнтація померлих

Орієнтація	Сх.—З.	Пн. Сх.—Пд.З.	Пн.Сх.Сх.— Пд.З.З.	Пд.Сх.Сх.— Пн.З.З.
Кількість поховань	109	2	7	6

Виходячи з розіданої площи та її насиченості похованнями (за підрахунками Д. Т. Березовця, приблизно одне поховання припадає на 25 м²), можна вважати за вірогідну думку, що тут налічувалося до 5,5 тисячі поховань. Вони розміщувалися досить компактно, радіальними рядами на відстані 2 м один від одного. Між похованнями існував проміжок 1—4 м. Вони мали стійку, здебільшого східну орієнтацію померлих, як це можна бачити з наведеної табл. 1.

Незначні коливання в орієнтації, насамперед, слід віднести, мабуть, за рахунок змін сезонного характеру поховань.

Могильні ями — довгі, вузькі, глибокі. Глибина здебільшого становить 2—2,4 м (але є до 3 м) при довжині від 0,9 до 2,2 м та ширині від 0,6 до 1,1 м. В ході розкопок могильника з'ясувалося, що в багатьох з них майже відсутні кістяки, покладені в анатомічному порядку. Лише в похованні № 28 виявлено два непорушних кістяки. В більшості випадків у похованнях знайдено окремі людські кістки або частини кістяків. Цікаво, що черепи та кістки грудей знаходилися у східній частині поховань, кістки ног — західній. Таким чином, простежується стійка орієнтація небіжчиків. Під час дослідження, як зазначав Д. Т. Березовець, не було зафіксовано слідів пограбування або повторного розкопування могил. Це дало змогу Д. Т. Березовцю висловити думку про ритуальне повторне поховання. Наявність залишків померлих та їх стан в похованнях показано в табл. 2.

Серед поховань повністю відсутні дитячі, тоді як вони керідко трапляються в катакомбних похованнях біля с. Верхній Салтів. Серед померлих майже відсутні жінки. Доказ цьому — інвентар, що супроводжує померлих. Лише в трьох могилах знайдено пряслиця, в двох — люстерко та туалетні штоточки. Про те, що більшість поховань були чоловіками, свідчить наявність специфічного інвентаря: предметів озброєння та спорядження, особистого вбрання воїна, кінської збройтощо. Серед поховань налічується близько двадцяти вершників. В деяких похованнях містилися разом кістки чоловіка та коня, в інших — людські кістки разом з деталями кінської зброй. На відміну від людських кістяків, кінські завжди лежали в анатомічному порядку. У випадках сумісних поховань кінь лежав в ногах померлого в спеціальній, мілкішій ямі. Кінські поховання супроводжувалися вудилами та стременами,

а іноді багатою збруєю із значною кількістю срібних бляшок. В ряді поховань вершників кінські могили відсутні, проте в могильній ямі померлого, в її західній частині, неодмінно клалися вудила й стремена. Досить часто в могилах трапляється озброєння: бойові сокири, списи, обушки. В багатьох похованнях знайдено горщики, глечики або їх уламки.

Таблиця 2

Стан кістяків поховань

Цілі	Частково по- рушенні	Розки- дані	Черепи	Щеле- ни	Зуби	Ребра	Кістки рук та ног	Кістки тазу	Кістки рук	Кістки ног	Окремі кістки та інші уламки
2	10	6	22	3	7	3	8	7	5	10	18

В деяких могильних ямах відсутні людські кістки, але є речі, що належали небіжникам. Так, в похованні № 59 в бокову стінку був віткнутий наконечник списа, а кістки померлого відсутні. В іншому випадку на дно ями клали тільки намисто, іноді ставили самі глечики або горщики. Д. Т. Березовець припускає, що це були символічні поховання.

Таблиця 3

Кількісний склад поховань з інвентарем

З предметами озброєння та споряд- ження					З предметами побуту					З предметами туалету		
спісни	бойові сокири	обушки	бойові ножі	попохі	ножі	прис- пілки	глечи- ки	горщи- ки	краска	шостер- ко	туалет- на щі- точка	копо- ушка
9	2	3	2	1	16	3	20	11	3	1	2	1

З прикрасами							З металевими кінською зброй							
броя- зовий бубо- нець	намис- тини	брес- лети	фібу- ли	лід- віскі	брон- зові спіральки	се- рецьки	пояс	З віл- стисткою	З ву- гідкою	сідло	стре- мена	вуди- ла	приж- ки	блічи- кі
3	19	3	1	1	1	9	1	1	1	1	8	7	15	4

Цікавими є наявність порожніх могильних ям, в яких не знайдено ні залишків померлих, ні якихось предметів побуту, озброєння та спорядження, ні кінських кісток. За своїми розмірами ці могильні ями майже не відрізняються від звичайних могил з похованнями: довжина 1,8—2,7 м, ширина 0,6—1,1 при глибині 1,8—2,55 м. Схожість порожніх могил дає можливість вважати їх кенотафами — похованнями загиблих на чужині воїнів.

Таблиця 4

Кількісний склад могил за групами

Поховання з інвентарем	Без інвентарі могили (з залиш- ками померлих)	Поховання без кісток із окремих кісток	Поховання без кісток та інвертирі людини з конем	Поховання людини з конем	Кінські могили
63	26	15	29	5	4

Слід зауважити, що могильник поблизу с. Нетайлівки бідніший, ніж катаомбний Верхньосалтівський некрополь. Але він відбиває певний ступінь майнової та, можливо, соціальної диференціації. Підтвердженою цьому є поховання із залишками поясів військових начальників, прикрашених срібними бляшками (поховання № 52, 60, 71), розкішне вбрания кінської зброй (поховання № 2) та знахідки східних монет. Так, дірхем 777/778 рр. н. е. (поховання № 60), загорнутий у шовкову ганчірку, знайдено в роті небіжника.

Д. Т. Березовець кваліфікував Нетайлівський могильник як грунтовий некрополь салтівської культури, що суттєво відрізняється і від власне салтівських катаомбних поховань, і яких поховань Зливкінського типу. Відмінності, насамперед, полягають у формі та глибині могил, диви як, орієнтації померлих, ритуальних повторних похованнях, відсутності вільх кістяків, наявності поховань з багатим інвентарем тощо. На думку Д. Т. Березовця, ці відмінності відбивають якоюсь мірою невідомісті етнічного порядку або етнографічні особливості в однорідному контингенті населення Верхнього Салтівського та Нетайлівського комплексів.

Антропологічні дослідження не суперечать висловленій думці. Згідно спостережень Г. П. Зіневич, черепи нетайлівської серії більш грацільні, долішокранні, мають вузьке, погано розвинуте надбрів'я, високе чоло, сплющене горизонтально, після виступає менш, ніж у черепів верхньосалтівської серії⁶. Разом з тим підкреслюється наявність певних монголоїдних ознак серед черепів Нетайлівського могильника. Недостатня кількість країнологічного матеріалу (досліджено 6 черепів)⁷ не дозволяє точніше вирішувати питання щодо походження та генетичний зв'язок населення, яке залишило досліджуваний могильник.

Велику роботу щодо вивчення залізообробного ремесла у населення салтівської культури провели харківські дослідники Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєв, Р. Б. Степанська та Л. Д. Фомін. Б. А. Шрамком і В. К. Міхеєвим вивчено конструкцію залізоплавильного горна, що розкопано поблизу Воєтавського городища Харківської області. Досконалість конструкції горна, як вважають дослідники, свідчить про високий технічний рівень салтівської металургії⁸. Слід відзначити цікаву особливість конструкції горна — наявність двох протилежних отворів, куди вставлялися сояли для дуття⁹. Такі самі отвори має і широко відоме горно з Нової Покровки¹⁰. За даними Б. А. Колчіна, вони були відомі у Стародавній Русі¹¹. Горна подібної конструкції на східнослов'янських землях західної території України, наприклад серед печей Гайворонського металургійного центру¹², не знайдено.

В. К. Міхеєв узагальнив свідчення про наявність у салтовців залізообробного виробництва, описав салтівський ковалський інструмент¹³. Названі дослідники вперше класифікували салтівські списи та ножі¹⁴. Надалі ми будемо дотримуватися розробленої ними класифікації та типології.

Авторами даної статті було відібрано та піддано металографічному дослідженням 42 залізних предмети з Салтова та Нетайлівки. Серед них знаряддя праці — ножі, мотички, коси; зброя — бойові сокири, списи; предмети кінської зброй — вудила, стремена, кільця; побутові предмети тощо, а також стремено, знайдене Д. Т. Березовцем у Хотомлі (лівий берег Сіверського Дніця).

Найбільшу групу серед досліджених виробів становлять ножі, з яких досліджено 10 екземплярів. Вони черешкові й відносяться до групи А, серед них до типу 2—6 шт.; до типу 4—2 шт. Типи двох ножів не встановлено¹⁵. Довжина цих виробів коливається в межах 78—145 мм, максимальна товщина леза 2—6, ширина леза 14—19 мм (рис. 1, 1—10). За технологією виготовлення вони поділяються на три групи — суціль-

нозалізні, суцільносталеві та виготовлені із застосуванням ковальського зварювання (рис. 2,1).

До першої групи належать три суцільнозалізні ножі, виготовлені з кричного заліза або маловуглецевої сталі з вмістом вуглецю не більше 0,2%. Мікроструктура металу — ферит або ферит I, мало перліту. Мікротвердість 143—206 кг/мм².

Таблиця 5

Перелік предметів, підданіх металографічному аналізу

Досліджені вироби	Салтів		Нетайлівка		Хотомля (селище)
	могильник	селіще	могильник	селіще	
Ножі	—	3	7	—	—
Коса	—	1	—	—	—
Мотички	2	—	—	—	—
Бойові сокири	2	—	—	—	—
Спіси	2	—	2	—	—
Окуття шіхов	—	1	—	—	—
Вудила	—	—	2	—	—
Стремена	—	—	6	—	—
Кільця	—	2	3	—	—
Підкова	—	1	—	—	—
Бритва	—	1	—	—	—
Пряжки	—	—	1	—	—
Ключі	—	—	—	1	—
Клямка	—	1	—	—	—
Предмети нез'ясованого призначення	—	2	—	—	—
Всього:	7	21	21	1	1

До другої групи відносяться два ножі. Один з них виготовлено з середньовуглецевої сталі з вмістом вуглецю близько 0,3%, без термічної обробки. Мікроструктура леза — ферит та перліт, мікротвердість — 170 кг/мм². Лезо другого суцільносталевого ножа загартоване. Мікроструктура — мілкоголчастий мартенсит та троостит гартування. Мікротвердість мартенситу 642—724 кг/мм², трооститу 383—514 кг/мм² (рис. 3, 1).

До третьої групи належать п'ять ножів. Два ножі зварено з сталевої та залізної пластин (рис. 3,2). Інші два, виконані з пакетного металу, який має своєрідну полосчату структуру з бузьких смужок заліза та сталі (рис. 3,3). Таку структуру можна отримати шляхом багаторазового перегину цементованої залізної стрічки з подальними проковкою та ковальським зварюванням. Подібну технологію Б. А. Шрамко та інші відзначили для скіфських часів¹⁶. У одного з ножів сталеве лезо вварене у залізну основу. Чотири ножі цієї групи термічно не оброблялись. Термічно оброблявся лише один ніж. Вміст вуглецю в сталі ножів становить близько 0,3%. В цілому досліджені ножі відрізняють технології, визначеній для салтівських, хоча і мають деякі особливості, зокрема різняться від попередніх наявністю термообробки. Цікаво, що обидва ножі з термічною обробкою походять з Нетайлівського могильника.

Обидві мотички відковано з прямокутних пластин, верхні частини яких зігнуті у трубчасту втулку, а леза відтягнуті нагостро. Довжина мотичок 103,5 та 93,0 мм, ширина 60 та 52,5 мм, вага 94,5 та 165,5 г. У втулках мотичок збереглося зотліле дерево від держаків, на які вони були насаджені. Мотички виготовлено з кричного заліза. Мікроструктура — ферит та сліди перліту, мікротвердість — 193 кг/мм² та 206 кг/мм².

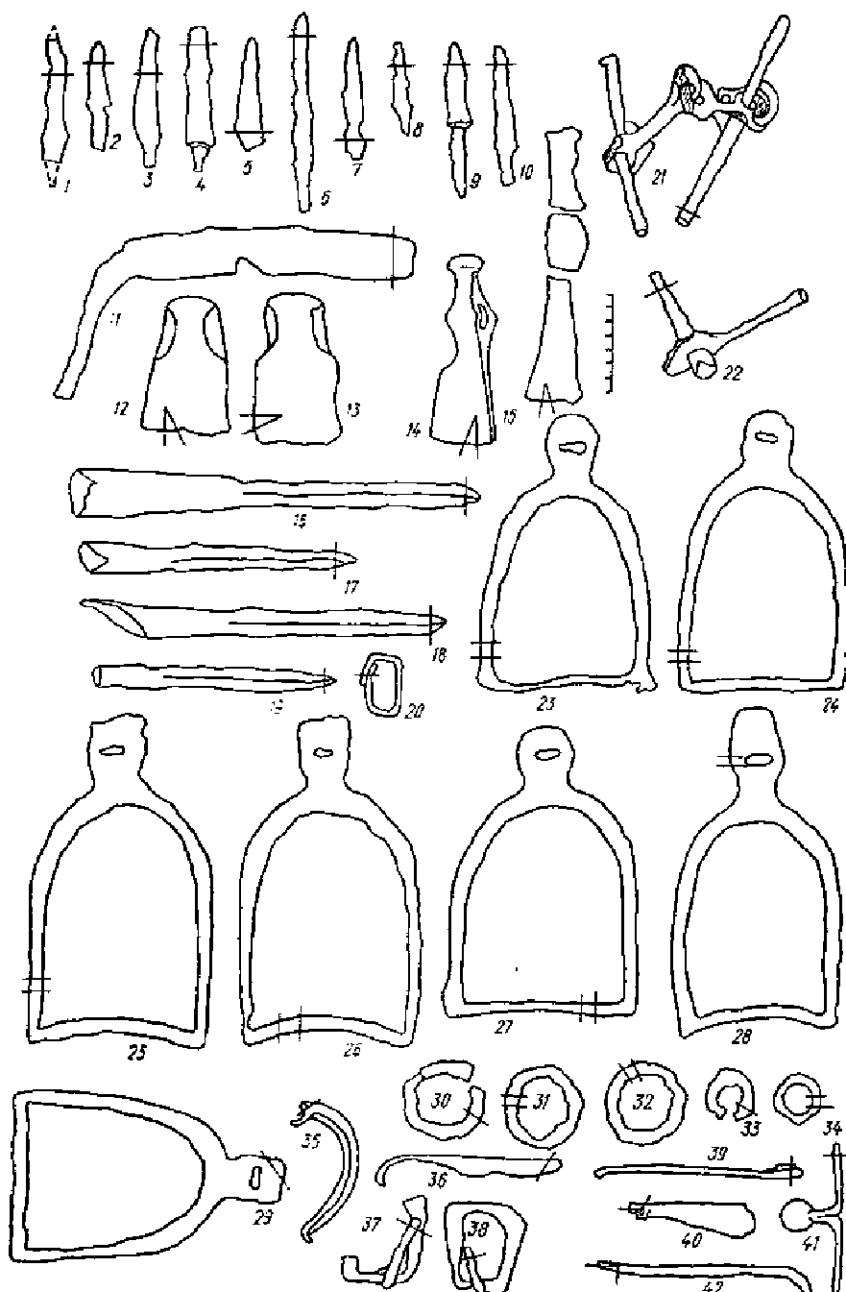

Рис. 1. Вироби з металу:

1, 2, 18—19, 21, 22, 24—31, 34, 38 — Нетайлівка, могильник; 8—11, 20, 32, 33, 35, 36, 40—42 — Салтів, селище; 12—17, 37 — Салтів, могильник; 23 — Хотомля; 39 — Нетайлівка, селище.

(рис. 3, 4). Лезо однієї з мотичок близько поверхні має окрім павутглекований ділянки. Можливо, це залишки цементації. Виявлено їх і на лезі коси, від якої зберігся уламок довжиною 275 мм та вагою 135 г (рис. 3, 5). Коса мала майже пряме лезо із зігнутим кінцем, що не зберігся. Товщина леза біля спинки 4, ширина 32,5 мм. Черешок вузький, прямий, відгнутий униз під тупим кутом в одній площині з лезом. Деформація цементованої зони свідчить про цементацію саме заготовки, а не готового виробу. Сліди термічної обробки відсутні.

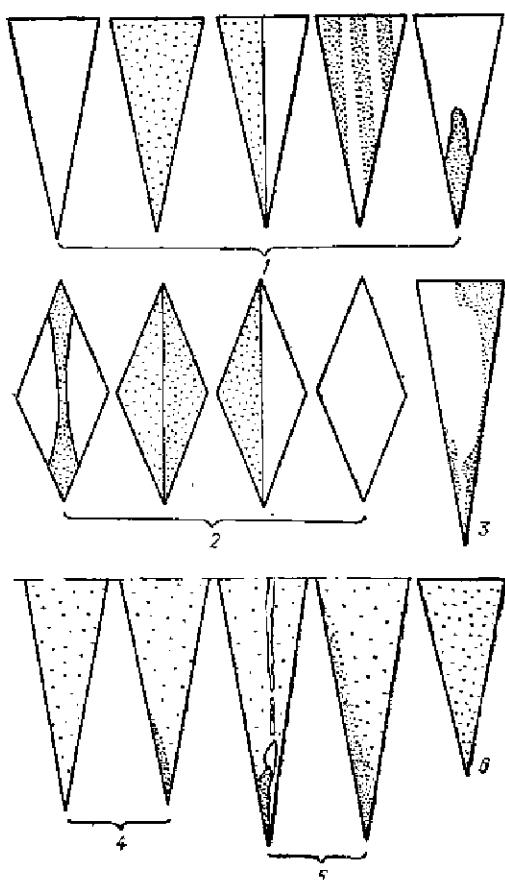

Рис. 2. Технологічні схеми виробів:
1 — ножі; 2 — списи; 3 — коса; 4 — мотички; 5 — сокири;
6 — бритва.

Другу, більшу за розміром сокири (рис. 1, 5) виготовлено з малоуглецевої сталі. Біля робочої кромки вміст вуглецю поступово збільшується до 0,06% (рис. 4, 1). У даному випадку ми маємо локальну цементацію робочої частини знаряддя, або, вірніше, його заготовки, бо цементована зона зміщена до однієї з бокових площин леза та деформована. Сліди термообробки відсутні. Мікроструктура леза — ферит та перліт, мікротвердість 193 кг/мм². Верхня частина сокири настільки пошкоджена корозією, що про ковалську технологію її виготовлення майже нічого сказати не можна. Проте спосіб її виготовлення дещо інший, ніж у попередньої,— лезо відковано з суцільного металу без зварки або наварювання.

Всі чотири наконечники списів конструктивно майже одинакові: конічна втулка для ратища та вузьке ромбічне лезо в перерізі. Вони відносяться до відділу V типів I, II, за класифікацією В. К. Міхеєва та інших¹⁷. Наконечники досить масивні, довжина близько 275 мм, вага в сучасному стані до 212 г. Три наконечники зварені та термічно оброб-

Дві досліджені бойові сокири мають довге вузьке лезо та високий, відтягнутий у вигляді бойка обушок. Лезо меншої сокири (рис. 1, 4) виготовлено з кричного заліза з невеликим вмістом вуглецю (близько 0,1—0,2%). Посередині леза через весь мікрошліф проходить вертикальний зварний шов у вигляді феритної полоси з шлаковими включеннями (рис. 3, 6). Біля ріжучої кромки знаходиться чітко відділена від залізної основи невелика сталева зона з вмістом вуглецю близько 0,4%. Це, очевидно, залишки сталевої пластини, яка була зварена у залізну основу. Отже, технологія виготовлення сокири, мабуть, така: залізна заготовка розрубувалася на дві частини, після чого між ними вставлялася оправка, на якій формувалася втулка сокири. Потім сокири зварювали із вставленою в робочу частину сталевою пластиною, відковували — відтягували черешок, робочу частину тощо. Термічні обробки сокири не піддавалася.

лені. Один зварено з трьох пластин — двох залізних та сталевої, розміщеної між ними. Мікроструктура сталевої — мартенсит (мікротвердість 724 кг/мм²) та ферит (рис. 4, 2); залізних — ферит, мікротвердість

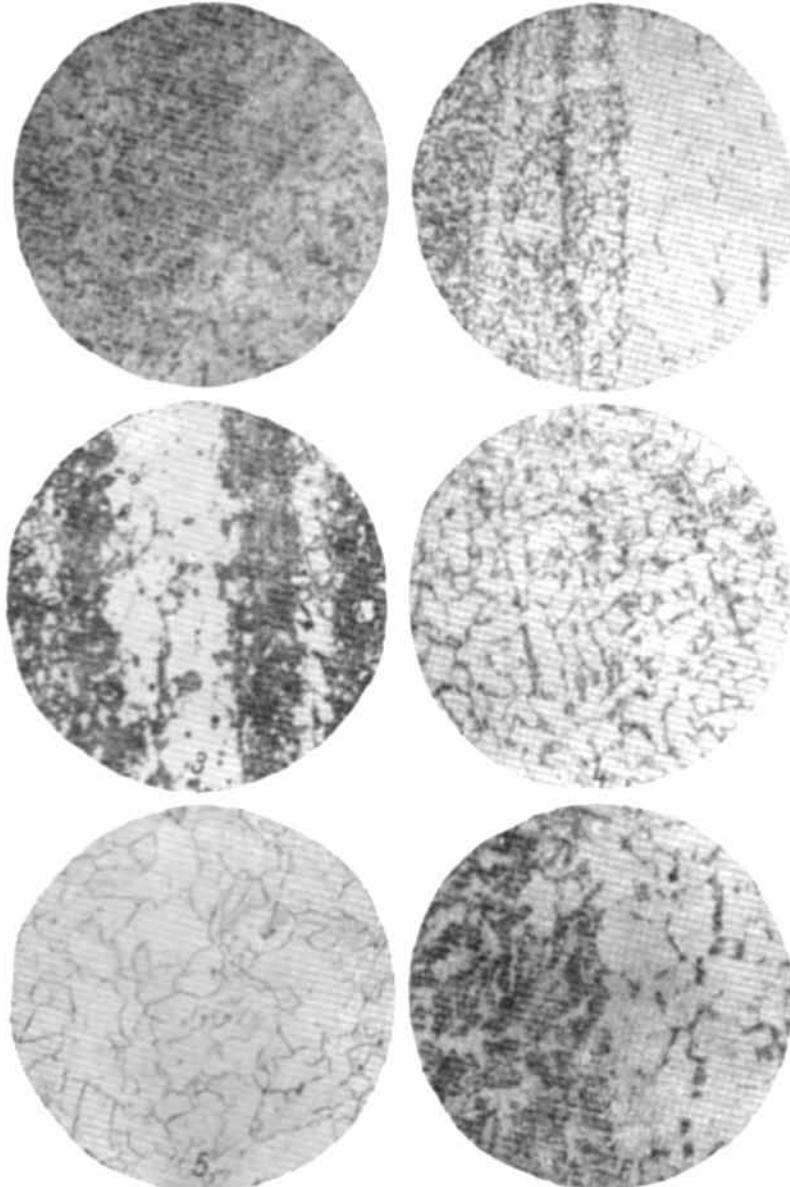

Рис. 3. Мікроструктури шліфів:

1 — Нетайлівка, могильник. Ніж, лезо. Мартенсит, троостит, $\times 270$; 2 — Нетайлівка, могильник. Ніж, лезо. Зварювання. Ферит, перліт, $\times 115$; 3 — Салтів, могильник. Мотика. Ферит, мало перліт, $\times 200$; 4 — Салтів, селище. Ніж, «плакет», ферит та перліт, $\times 26$; 5 — Салтів, селище. Коса, лезо. Ферит, $\times 200$; 6 — Салтів, могильник. Секира, лезо. Зварювання. Ферит, мало перліт, $\times 200$.

193 кг/мм². Наявність в мартенситній структурі зерен фериту вказує на досить низьку температуру нагріву під гартування. Другий наконечник зварено з двох сталевих пластин й загартовано. Мікроструктура леза — мартенсит, мікротвердість 642 кг/мм². Зварені шви чітко виділяються в мартенситній структурі у вигляді світлих смуг з сталевої та залізної пластин також з термічною обробкою (рис. 4, 3). Четвертий наконечник повністю залізний. Мікроструктура — ферит (рис. 4, 4).

мікротвердість низька — 100 кг/мм². Отже, технологія виготовлення списів майже не відрізняється від дослідженого раніше.

Окуття піхов ножа чи невеликого кинджалу виготовлено з прямо-кутної в перерізі залізної пластини.

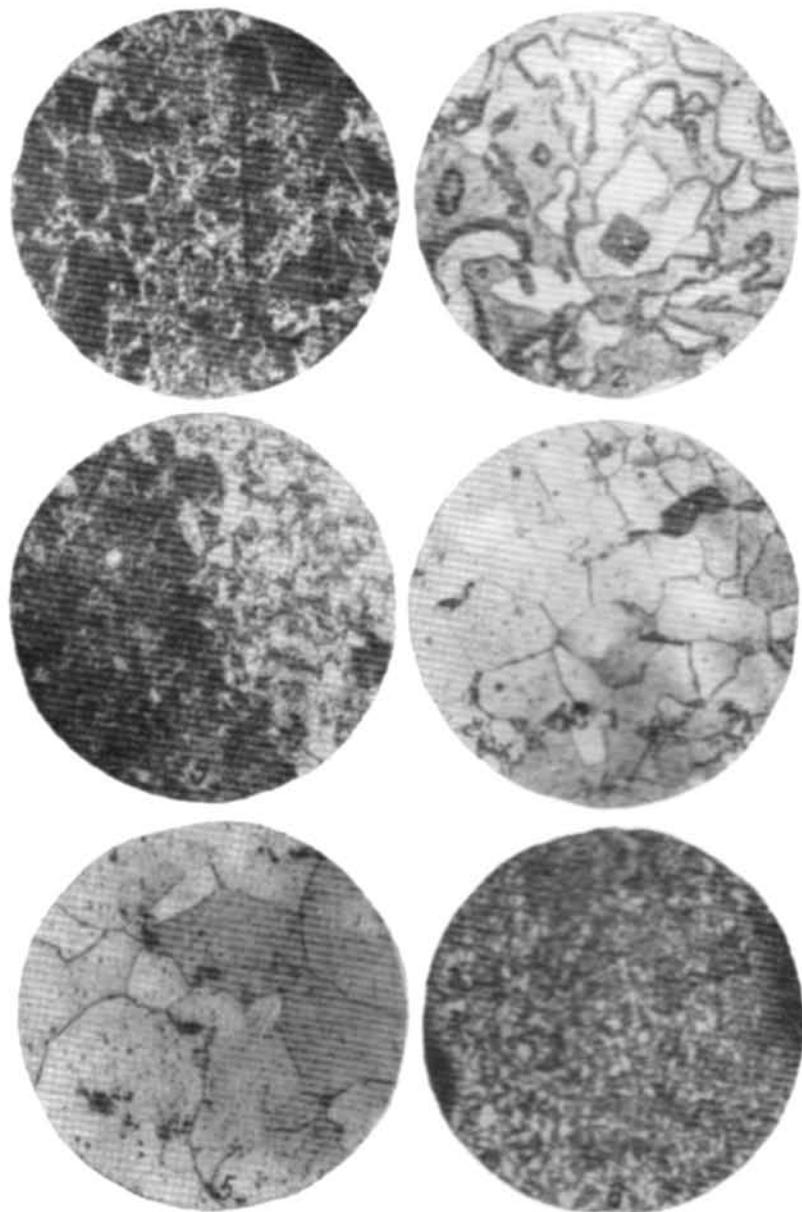

Рис. 4. Мікроструктури шліфів:

1 — Салтів, могильник. Сокира, лезо. Ферит та ісесіт. 200; 2 — Салтів, могильник. Спис. Мартенсит, ферит $\times 340$; 3 — Салтів, могильник. Спис. Зварювання. $\times 200$; 4 — Нетайлівка, могильник. Спис. Ферит. 200; 5 — Нетайлівка, могильник. Вудила. Ферит, $\times 200$; 6 — Салтів, селище. Бритва. лезо. Ферит, мало поріліту, $\times 270$.

Вудила досить хорошої збереженості та уламок від інших вудил, знайдені на Нетайлівському могильнику, виготовлено з погано прокованого кричного заліза (рис. 4, 5). Мікроструктура виробів — ферит, мікротвердість 135 кг/мм² та 160 кг/мм². З кричного заліза відковано шість дослідженіх стрімен, кільця, що, мабуть, відносяться до збрії, та підкова. Серед побутових предметів слід назвати бритву, виготовле-

ну з маловуглецевої сталі, без термічної обробки. Мікроструктура леза — ферит та мало перліту (рис. 4, б), мікротвердість 135 кг/мм².

Інші речі — защіпка, стержень, предмети нез'ясованого призначення, а також залізна пряжка. З побутових предметів лише одну пряжку виготовлено з сирої середньовуглецевої сталі.

Отже, результати досліджень свідчать, що у виготовленні різноманітних побутових речей, знарядь праці та зброй салтівські ковалі одночасно застосовували не лише кричне залізо, а й сталю.

При виготовленні залізних заготовок застосовувалась повна або часткова цементація тієї зони, з якої потім відтягувалася робоча частина. Суцільносталевих виробів небагато, їхні розміри невеликі. До них відносяться лише два ножі.

Більшість досліджених виробів залізні. Це деталі кінської зброй, майже усі побутові предмети, частина знарядь праці, зброй тощо.

Таким чином, сталь і залізо застосовувались диференційовано в залежності від призначення виробу: сталь — для цінних, залізо — для дешевих виробів.

У залізі багато шлаку, воно погано проковано. Нерідко проковка настільки неякісна, що шлаку в металі було стільки, скільки й заліза. Сталь — середньовуглецева, вміст вуглецю невисокий, близько 0,3—0,4%. Найвірогідніше, її отримували шляхом цементації невеликих залізних заготовок з подальшою проковкою, що призводило до рівномірнішого розподілу вуглецю у металі. На це, зокрема, вказують краща в порівнянні із залізом проковка сталі, відсутність великих суцільносталевих виробів та цементація залізних заготовок. Останнім методом виготовлялися й заготовки для пакетного металу.

Ковалі, що обслуговували населення досліджених пам'яток, добре володіли всіма операціями вільної ковки металу — осадкою, висадкою, протягуванням, гнуттям тощо. Широко застосовувалося ковальське зварювання, особливо заліза та сталі, що дозволяло заощаджувати сталь та отримувати вироби з високими технологічними якостями, в яких поєднувались твердість та міцність сталі з пластичністю заліза.

Високого розвитку досягло зварювання невеликих металевих виробів. Вага зварюваних ножів близько 5—16 г.

Мікроструктура заліза здебільшого мілкозерниста. Ковка велася в межах оптимального інтервалу ковочних температур, в якому не виникають надмірні розміри зерна, що буває при куванні з підвищеними температурами, та тріщини. Останні з'являються, якщо температура ковки пізька.

Отже, салтівськими ковалями застосовувалася раціональна технологія, яка могла виникнути лише на базі багатого досвіду.

У порівнянні з ковальським зварюванням термічної обробці сталевих виробів приділялося менш уваги. Іх виявлено лише п'ять штук — два ножі та три наконечники списів. Без термічної обробки — сокири, більшість ножів, коса. Термічна обробка зварюваних наконечників списів свідчить про особливе значення, яке мав цей вид зброй. Один з наконечників залізний, що може вказувати й на існування дешевих списів.

Технологія термічної обробки нескладна. Частіше це гартування на мартенсит шляхом охолодження нагрітого виробу в холодній воді. Лише один ніж після гартування, здається, піддавався відпусканню. Щодо режимів гартування, то для остаточних висновків наявних даних поки недостатньо. Мілкоголчастість мартенситних структур та наявність в них зерен фериту свідчать про невисоку температуру нагріву під гартування. Вона близька або нижча за точку А діаграми стану залізовуглецу. Контроль нагріву міг вестися лише за кольорами гарту. Найближчим до точки А кольором гарту для середньовуглецевої сталі з вмістом вуглецю 0,3—0,4% є світло-вишневий (780—830° С). Вважаємо, що нагрів під гартування і був близький до світло-вишневого кольору.

Металообробка чорних металів у населення досліджених пам'яток досягає досить високого розвитку. Майстерність виконання та раціональність конструкції виробів, значне поширення ковальського зварювання, чітке дотримання ковочних температур, термообробка сталевих виробів свідчать про високий професіоналізм ковалів, ремесло яких вже виділилося в окрему галузь.

¹ Зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

² Березовець Д. Т. Раскопка в с. Салтове в 1959—1960 рр.—КСИА АН УССР, 1962, вип. 12, с. 18 і далі.

³ Відкриття В. А. Бабенком у 1900 р. Див.: *Ізвестия XII АС в Харькове* 15—27 августа 1902 г. Харьков, 1902. (Сообщение А. М. Покровского), с. 6—11.

⁴ Шовкопляс А. М. Отчет о раскопках поселения в с. Нетайловка Старосалтовского района Харьковской области в 1960 г.—НА ИА АН УССР, ф. е. 1959—1961/6 д.

⁵ Класифікація та детальній опис кераміки пам'яток салтівської культури складно подати в працях багатьох дослідників. Див.: Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури.—Учен. зап. ХДУ. Труды істор. фак., т. 7. Харків, 1959; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, с. 275—277; Плетнєва С. А. Керамика Саркела—Белой Вежи.—МИА, 1959, № 75; Плетнєва С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.—МИА, 1967, № 142, с. 103; Лялушкін И. И. Памятники салтівско-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.—МИА, 1958, № 62, с. 107; Лялушкін И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа.—МИА, 1961, № 104, с. 193—196; Михеев В. К. Достижения ремесленников салтовской культуры. Харьков, 1968, с. 10—15.

⁶ Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. К., 1967, с. 147, 153.

⁷ Там же, с. 146.

⁸ Шрамко Б. А., Михеев В. К. До питання про виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури.—ВХУ, 1969, № 36, вип. 3, с. 74—81.

⁹ Там же, с. 78, рис. 2.

¹⁰ Сміленко А. Т. Железоплавильный горн из Новой Покровки.—КСИА АН УССР, 1956, вип. 6, с. 64—67.

¹¹ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси.—МИА, 1953, № 32, с. 20—54.

¹² Бібізілла В. І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі.—Археологія, 1983, т. 15, с. 123—144.

¹³ Михеев В. К. До питання про ремісниче виробництво салтівської культури.—ВХУ, 1968, № 17, вип. 1, с. 91—95, 97, рис. 4, 1, 3—6.

¹⁴ Михеев В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Зброя салтівської культури та її виробництво.—В кн.: Питання історії народів СРСР. Харків, 1967, с. 163—171; Михеев В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво.—Археологія, 1973, 9, с. 90—99.

¹⁵ Класифікація подається за статтею Михеєва В. К., Степанської Р. Б., Фоміна Л. Д. Ножі салтівської культури...

¹⁶ Шрамко Б. А., Солінцев Л. А., Фомін Л. Д. Техника оброботки жалеза в Лесостепной и Степной Скифии.—СА, 1963, № 4, с. 40.

¹⁷ Михеев В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Зброя салтівської культури...

В. Д. ГОПАК,
О. В. СУХОБОКОВ

**О салтовском
железообрабатывающем ремесле
(По материалам раскопок
Д. Т. Березовца)**

Резюме

Настоящая статья имеет своей целью введение в научный оборот чрезвычайно интересных материалов, полученных в ходе исследований комплекса памятников у с. Верхний Салтов (руководитель Д. Т. Березовец). Публикуемые материалы и наблюдения способствуют более полному изучению этнического состава и уровня социально-экономического развития алано-болгарского населения Днепровского Левобережья в последней четверти I тысячелетия н. э. Излагаемые результаты металлографических анализов ряда железных предметов с салтовских поселений и могильников (Верхний Салтов, Нетайловка) дают основание говорить о высоком уровне развития железообрабатывающего ремесла среди населения, оставившего эти памятники. Технология производства исследованных ножей и наконечников копий почти полностью совпадает с прослеженной ранее (В. К. Михеев, Р. Б. Степанская, Л. Д. Фомин) на материалах других памятников салтовского круга. Полученные данные позволяют утверждать, что кузнечное ремесло салтовских племен уже выделилось в особую отрасль.

А. П. САВЧУК

(Київ)

Пам'ятки лебедівського типу

Для вивчення часу пізньої бронзи в північній частині Середньої Наддніпрянщини, крім широко відомих скарбів ливарних виробів і нещодавно виявлених курганних поховань з типовими ознаками зрубної культури, велике значення мають поселення і поховання з трупоспаленням, які вказують на відмінність від степових типів¹. Йдеться про пам'ятки лебедівського типу або навіть про окрему культуру під цією самою назвою, про що вже зазначалося у літературі². Вперше вони виявлені під час робіт експедиції «Великий Київ» у 1950 р. і були визначені В. М. Даниленком³. Серед дослідників ця культура відома під назвою «пам'ятки лебедівського типу»⁴.

Поселення розташоване поблизу с. Лебедівки Києво-Святошинського району, на лівому березі Дніпра, за 10 км вище гирла Десни. Тут, на західній околиці села, по дорозі до с. Сваром'я, на розорюваному полі систематично з 1950 по 1964 рр., тобто до часу утворення Київського моря, проводились збирання підйомного матеріалу та численні зачистки ділянок культурного шару, в результаті яких майже весь вміст культурного шару цього поселення було вичерпано. Поселення займало площу близько 2 га. Тут виявлено сліди вогнищ, у заповненні яких багато фрагментів кераміки. Форми жителі і планування поселень встановити не вдалося. Зібрано численні фрагменти кераміки (до 2 тис. екз.). З них вдалося визначити і значною мірою реконструювати графічно щонайменше 40 окремих посудин⁵.

Посудина виготовлено з жирної глини з домішкою жорстків, що характерно для кераміки тшинецько-комарівської культури часу середньої бронзи, широко представленої на північних межах Київщини. Проте вона вже не має старанного вигладжування стінок, ангобування зовнішньої поверхні. Лебедівська кераміка в цілому дуже груба, випал слабкий. За розмірами посудини невеликі, діаметр вінець не перевищує 30 см. Профіль посудини маловиразний, горщиковидний, денця непропорційально вузькі.

Всі посудини орнаментовані, як правило, рядом «негативних перлин» під вінчиками (рис. 1, 1—8, 13). Орнамент ускладнюється наявністю насічок по краю вінчика і тулубу. Особливо цікаві досить складні геометричні візерунки з відбитків гусеничок, утворених паличкою, обмотаною шнуром (рис. 1, 1, 2, 7—12).

Вироби з кременю майже повністю відсутні, що може свідчити про відносно високий рівень культури.

Залишки поселень з такою самою керамікою, як і в Лебедівці, відмічені поблизу с. Хотянівки в уроч. Кут та с. Бирки на правому березі р. Ірпеня (затоплене Київським морем). Названі села утворюють район, для якого характерне найбільше поширення орнаменту гусеничка⁶.

Вище по Даїпру поселення лебедівської культури відоме в гирлі р. Прип'яті, в уроч. Баштан, коло с. Осташів Чорнобильського району (затоплене Київським морем). Воно розташоване на низькому березі Прип'яті. В двох видувах в результаті одноразових зборів, проведених

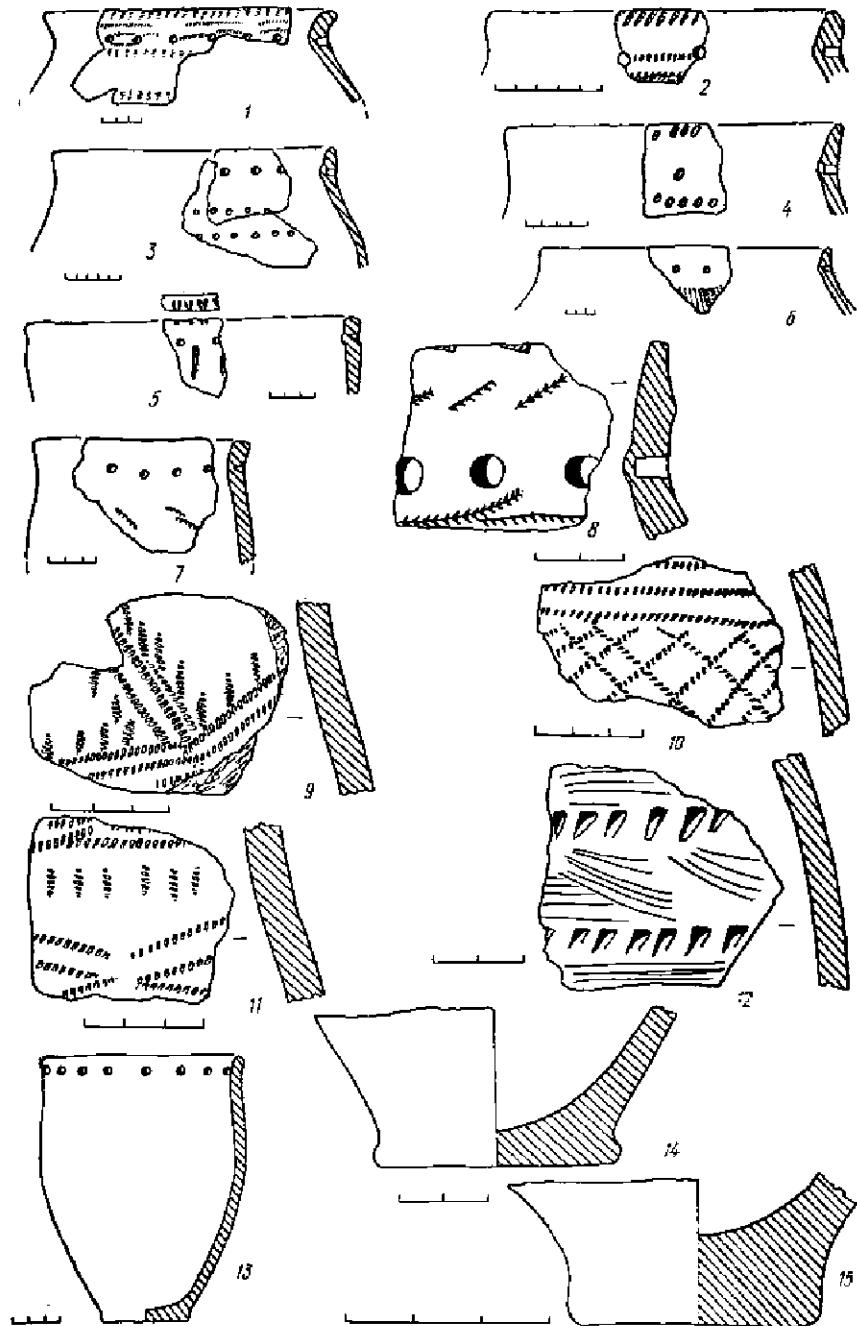

Рис. 1. Кераміка з поселення поблизу с. Лебедівки.

нами знайдено фрагменти двох посудин. Одна з них прикращена відбитками великого зубчастого штампа, друга — відбитками прямого штампа (рис. 2, 4, 5, 7). Трапились уламки великих колесовидних прясл. Характерною є зображені подібним орнаментом (рис. 2, 13, 14). Такі пряслы характерні для пам'яток лебедівського типу. На цьому поселенні знайдено вироби з кременю — три листовидних з дбочіною суцільною ретушшю виконані стріл. Оскільки у видувах іншої кераміки не було, то, маєть місце належать до лебедівської культури.

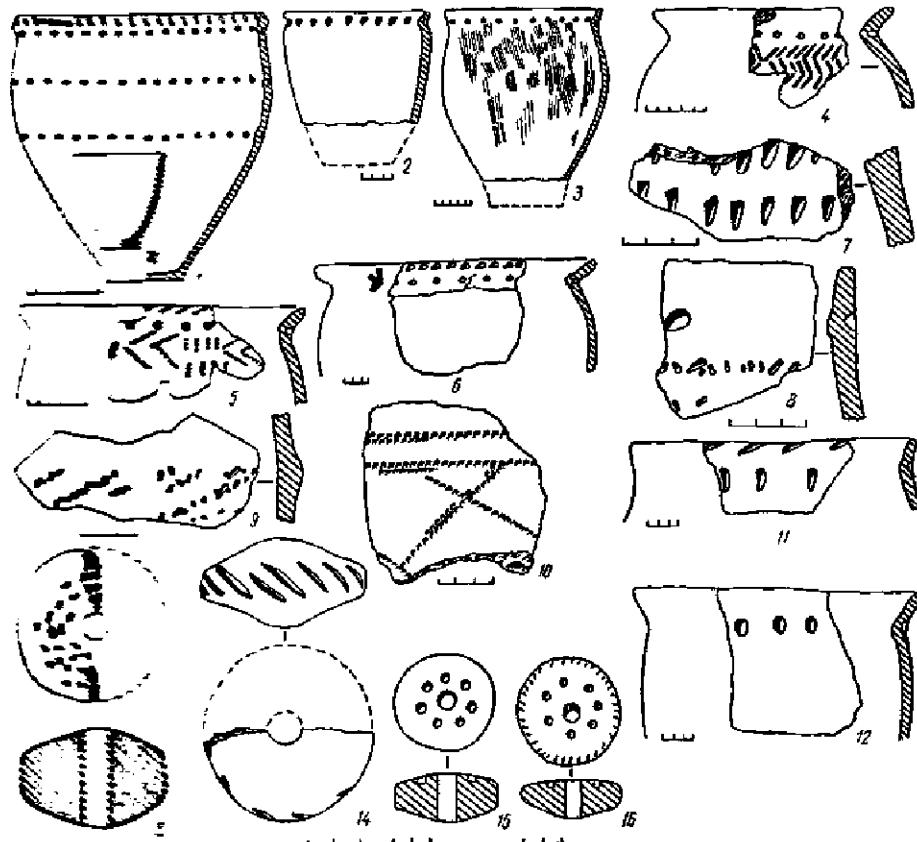

Рис. 3. Елементи лебедівського типу з поселень поблизу сел Певци (1), Нечирів (2—12), та с. Сосівці (4, 5, 13, 14), Плитовище (6).

Близько Прип'яті коло с. Плитовище в уроч. За Акулишиним городом, за 100 м від м. Чорнобиля, на розораному полі траплялись фрагменти кераміки лебедівського типу, що вказує на існування тут поселення. Знайдені лебедівської кераміки відомі по р. Уж поблизу с. Народичі.¹⁰

На Десні кераміка лебедівського типу зустрічається до Чернігова. Особливість цієї знахідки поблизу с. Певци Чернігівського району¹⁰. Знайдені уламки двох посудин. Форма однієї з них нагадує сучасну кашпо. Край вінець потовщенено на зразок «комірця» тишінсько-комарницьких посудин. Зовні комірець прикрашено рядом навскісних рисок. У верхній половині посудини нанесені три горизонтальні ряди так званих вогнівок перлин (рис. 2, 1). За формою і орнаментацією посудина відноситься до енеолітичної кераміки, що, можливо, свідчить про збереження давніх місцевих культурних традицій.

Друга посудина невелика, діаметр вінець 9, висота 10 см. Денце має западину. Глина чорна, без домішок. Такі горщики інколи трапля-

лися серед лебедівських комплексів. Профіль посудини близький до кераміки зрубної культури (рис. 2, 1 а).

Нижче Києва відомі пам'ятки, дещо відмінні по кераміці від вищеписаних, які в перші роки їх вивчення називались, та й тепер деякими дослідниками називаються, бобрицькими, від назви с. Бобриця Канівського району Черкаської області¹¹.

Поселення в уроч. Загай поблизу с. Козинці Переяслав-Хмельницького району в гирлі р. Трубіж (місцевість затоплена Київським морем) було досліджено нами¹². Воно займало більшу частину великого лукового підвищення в заплаві Дніпра розміром 20 га. Поблизу підвищення в уроч. Коло млина у 1957 р. М. І. Сікорським проведено розкопки на площині 300 м². Ним знайдено кераміку¹³ та бронзовий пластинчастий з прокресленням орнаментом браслет лужицького типу (рис. 4, 5)¹⁴. Трапилися кальциновані кісточки — можливо, залишки трупоспалення.

На поселенні кераміку знайдено на розораній поверхні площею близько 500 м. Найбільші скучення кераміки супроводжувались скученням каміння з пісковика, привезеного в будівельних цілях в давнину з протилежного боку Дніпра. Слідів житлово-господарських комплексів було нараховано близько 30. Вони витягнуті більш-менш в одну лінію відповідно до найвищих точок рельєфу урочища.

Вся площа поселення, особливо місця скучення знахідок, систематично шурфувались. При цьому встановлено, що культурний шар зруйновано оранкою. Лише у 1969 р., під час дослідження кайбільшого скучення знахідок на краю поселення, вдалося натрапити на ділянку культурного шару, не зачепленого плугом. Площа скучення досягла 80, а культурного шару — 50 м². Товщина останнього у центрі становила 30 см; по краях він поступово зменшувався. Площа ділянки з культурним шаром мала форму прямокутника і якоюсь мірою передавала план житла наземного типу. Культурний шар виділявся темним забарвленням завдяки безлічі дрібних вуглинок і включав маленькі шматочки печини. В південно-східному кутку житла знайдено багато зрушених плугом каменів, налевно, від печі. Лінза збереженого культурного шару густо насичена кістками тварин і фрагментами кераміки. Помічені навіть прошарки риб'ячої луски, що йшли горизонтально. Кісток знайдено близько 370. Серед них — кістки свійського бика та кози. Фрагментів кераміки — 734; серед них 36 посудин.

Кераміка з поселення і могильника є однотипною, виготовленою за лебедівською технологією. Посудини зrudimentарним денцем відсутні. Майже всі горщики орнаментовані так званими негативними перлинами під вінцями (рис. 3, 6—13). Часто помічається валик на плічках, на одній посудині кінці валика опущені у вигляді «усиків» (рис. 3, 6). Більшість горщиків прикрашено багатим геометричним орнаментом з відбитків крупного зубчастого штампу, траплялися і чисто лебедівські гусенички. На поселенні знайдено кілька великих колесоподібних пряслиць з орнаментом (рис. 3, 14—17), відомих вище Києва.

Після великої весняної повені у 1970 р., а також в наступні роки через поступове розмивання, з'язане з початком заповнення водосховища Канівської ГЕС, на одному боці (ближче до уроч. Коло млина) відкрито сліди кількох жител. На жаль, лише одне з них зберегло свою форму. Подібно до житла, що розкопане у 1969 р., воно було видовженим, прямокутним і мало таку саму орієнтацію: північ — південь. Інші житла виявилися зруйнованими, культурні рештки перевідкладені водою. Чеслені знахідки кераміки виявили деякі нові риси. Цікавим є орнамент з відбитків різноманітних зубчастих штампів. Серед них найчастіше застосовувалось так зване орнаментальне коліщатко. Прокреслені таким коліщатком риски часто вкривають всю поверхню посудини, утворюючи складні системи. Коліщатком здебільшого прикрашенні найкраще виготовлені, з добре вигладженими стінками, посудини. Форма їх майже

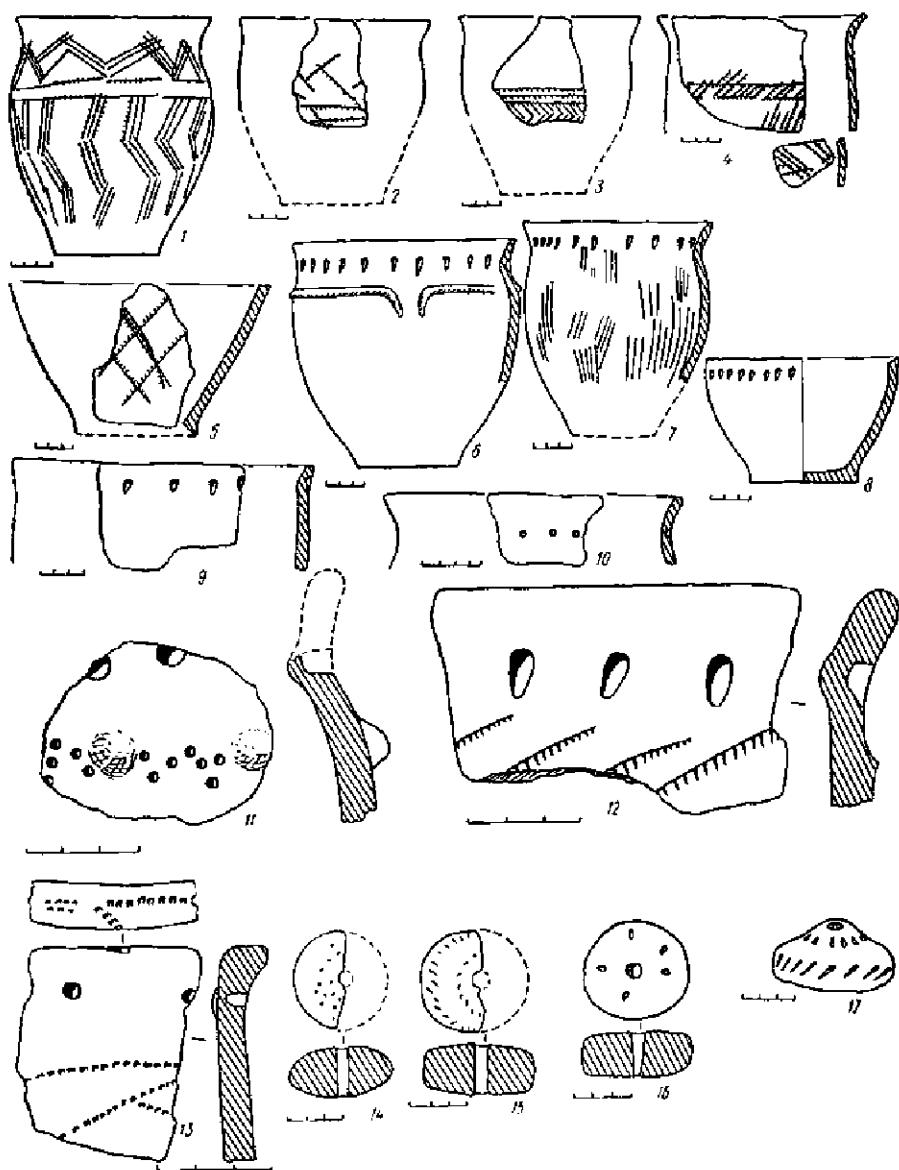

Рис. 3. Кераміка лебедівського типу з поселення поблизу с. Козині.

виключно горщикоподібна (рис. 3, 1—5). Цікаві уламки посудин, прикрашені валиком у верхній частині. Такий орнамент завжди збігається з типовою лебедівською технологією. Навіть самий валик нерідко прикрашено зубчастим штампом (рис. 3, 12). Цікава орнаментація наліпними або відтягнутими шишечками в поєднанні з групами дрібніших ямок (рис. 3, 11). Таким чином, керамічний комплекс з даного поселення, незалежно від деяких нових рис, слід вважати одночасним, лебедівським.

В уроч. Загай знайдено багато виробів з бронзи¹⁵, що характерні для кінця бронзового віку: держакові і втулчасті наконечники до списів, кельти без орнаменту і вушок, уламок серпа (рис. 4, 1—8). Враховуючи відсутність на даному пункті іншої кераміки часу пізньої бронзи, слід гадати, що більшість знахідок припадає на час існування поселення і вони також можуть свідчити разом з відміченою вище відсутністю кременю про високий рівень ремесла у носіїв даної культури. На площі поселення знайдено два великих крем'яних серпи (рис. 4, 9, 10), характерних для часу пізньої бронзи, з густою зашліфованою від вживання.

Численні знахідки бобрицько-лебедівської кераміки походять з поселення поблизу с. Таценки Обухівського району (гирло р. Струги)¹⁶. Тут знайдено два колесоподібних пряслиця з орнаментом (рис. 2, 2, 8—12, 15, 16).

Поселення з такою самою керамікою знайдено на північ від м. Києва коло с. Козаровичі Димерського району в гирлі р. Ірпінь. На жаль, цей пункт залишився малодослідженим, тут на «розвіяній ділянці луки»¹⁷ підібрано лише 16 фрагментів кераміки «часу бронзи і раннього заліза». На одному з них — одинарний валик з «усиками».

Серед поховальних пам'яток привертають увагу залишки могильника в уроч. Келійки на південній околиці с. Погреби Броварського району. Тут, у видувах на високій дюні, на відстані до 100 м знайдено велику кількість кальцинованих кісток; при розкопках¹⁸ — численну кераміку, вироби з бронзи тощо.

Повністю реконструйовано невелику (висотою 20 см) посудину, можливо, урну. Вона типова для лебедівської культури — опуклобока, з маленьким денцем (рис. 5, 9). На інших уламках кераміки є та сама типова орнаментація з ямок і насічок (рис. 4, 10—12). З металевих виробів цікаві бронзові підвіски у вигляді спіралей з дроту, в розрізі — квадратної форми. Вільний кінець зігнуто в петельку (рис. 6, 3). Такі підвіски відомі у Войцехівських курганах¹⁹, в уроч. Загай, а також в найраніших курганах залізної доби на півдні²⁰. Цікава шпилька з відламаною кільцеподібною головкою, типова для часу пізньої бронзи (рис. 6, 2). Типове в цілому для часу бронзи шило з цього пункту (рис. 6, 1) має досить широкий хронологічний діапазон. На площі могильника, у межах поширення кальцинованих кісток, знайдено щість кремнієвих наконечників стріл, переважно держачкових. Вони могли належати до поховального інвентаря (рис. 6, 4—9).

В похованні поблизу Гостомеля знайдено посуд. Автор розкопок повідомляє про «кісткові рештки», виявлені разом з ним²¹, що є для нас додатковим свідченням поховального призначення, поскільки в піску довго зберігаються лише спеціально перепалені кістки в дрібному вигляді. Посуд з цього комплексу описано неодноразово²², але недостатньо. На нашу думку, крім рис, успадкованих від тищінецької кераміки, вони мають й інші. Одну з посудин прикрашено по шийці горизонтальною композицією з типових лебедівських гусеничок, що можна розглядати як своєрідний меандр (рис. 5, 5). Другу, тюльпаноподібну, прикрашено по тулубу композицією із слабо прокреслених рисок, розташованих досить безладно, що скоріше нагадують піктографічний малюнок (рис. 5, 4) на зрубних посудинах, ніж чіткий геометричний орнамент на тищінецьких або сосницьких. Ще на одній посудині є прості ряди верти-

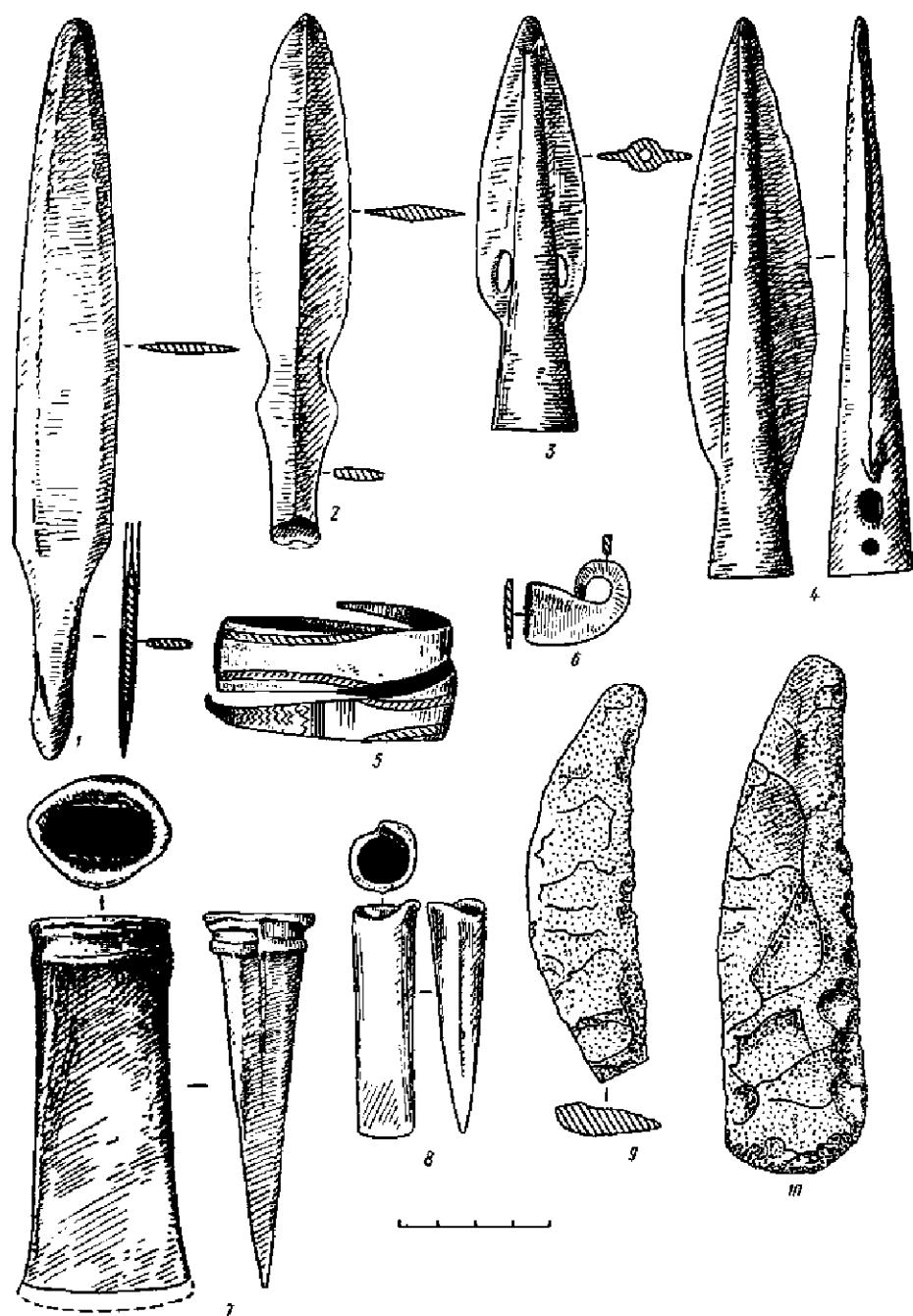

Рис. 4. Випадкові знахідки з поселення лебедівського типу поблизу с. Козинці:
1—5 — бронза; 6—10 — кремінь. (На кремені крапками показано зашлікованість від використання).

кальних, трохи навскісних ліній (рис. 5, б), що не характерно тишінецьким. Лебедівська належність описаної кераміки засвідчується наявністю негативних перлин і технологією виготовлення (грубий черепок).

На горі Струмель поблизу колишнього с. Новосілки на Дніпрі Вище-Дубечанського району (затоплено Київським морем) в ямі знайдено дві типових лебедівських посудини разом із кальцинованими кістками (рис. 5, 7, 8)²³.

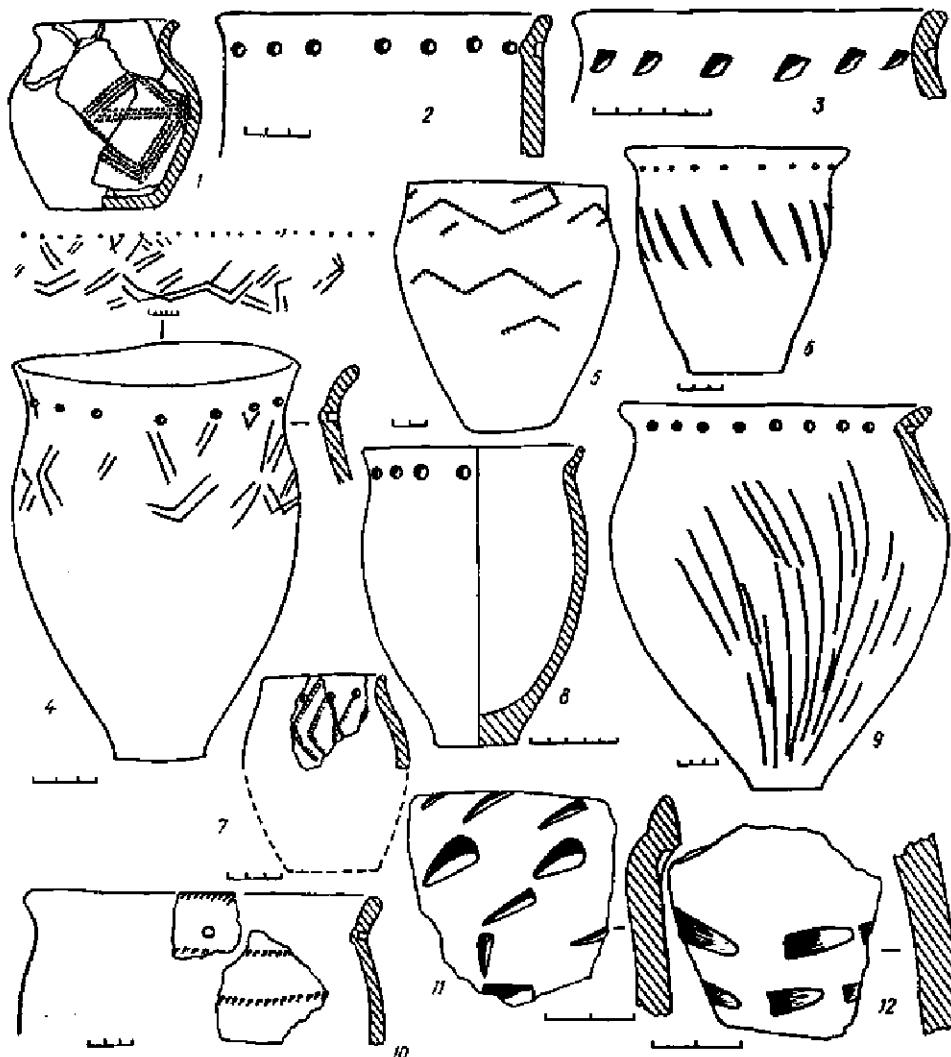

Рис. 5. Кераміка з поховань лебедівського типу поблизу с. Бобриця (1—3), Гостомель (4—6), Новосілки на Дніпрі (7, 8), Погреби (9—12).

У трупоспаленні, що походить з с. Бобриця Канівського району і належить пізньобронзовому часу, знайдено багатий набір бронзових прикрас²⁴. Вони мають західний характер (рис. 7, 1—7) і тому близько стоять до лужицького браслета, знайденого під Козинцями. Серед кераміки (рис. 5, 1—3), зібраної поблизу трупоспалення, виявлено уламки двох невеличких горщиків з типовим лебедівським орнаментом — негативними перлинами. Ще один горщик прикрашено відбитками так званого коліщатка і має аналогії серед матеріалів з Загая. В музеї Канівського заповідника КДУ зберігаються фрагменти кераміки лебедівського

типу з гусеничками, що походять з котловану Канівської ГЕС, розташованого недалеко від с. Бобриця.

Знахідки поблизу с. Бобриці свідчать про південну межу поширення лебедівської культури. Південніше від них трапляється кераміка типу Чикалівки, що належить сабатинівській культурі.

Кераміка з Козинців нагадує знайдену недалеко від с. Хухра Охтирського району на середній Ворсклі²⁵, що може свідчити про південно-

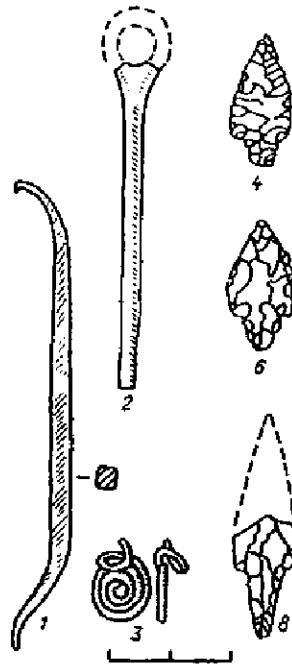

Рис. 6. Знахідки з могильника поблизу с. Погреби:
1—3 — бронза; 4—9 — кремінь.

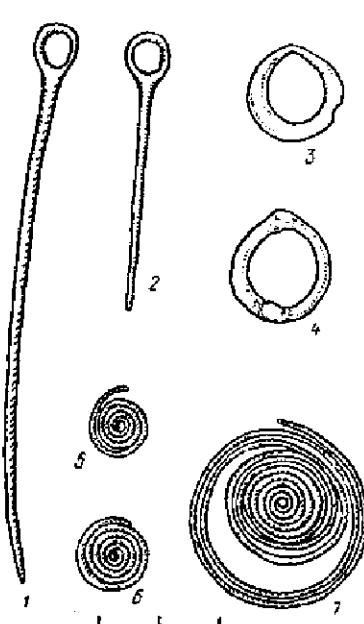

Рис. 7. Бронзові вироби з поховання поблизу с. Бобриця.

східну межу поширення лебедівської чи дуже близької до неї культури в глибокому Лівобережжі.

Ознайомившись з матеріалами 11 поселень і чотирьох поховань (рис. 8), можна назвати їх загальні риси. Пам'ятки поширені по Дніпру — від Прип'яті до Росі (протягом 200 км). Розташовані вони у річкових заплавах, що може свідчити про переважання скотарського господарства. Кераміка має характерну технологію, форми, системи орнаментики посудин. Пряслас — колесоподібної форми. Поховальний обряд — трупоспалення.

Тверду хронологію цієї групи пам'яток можна встановити лише відносно, по її кераміці, що має ознаки поширеної на взятій нами території східно-тщінецької і пізньозрубної, вже характерної для степової зони. Допомагають в датуванні й деякі вироби з металу, характерні для кінцевого періоду бронзового віку. Лебедівські пам'ятки можуть бути поставлені між місцевими культурами часу середньої і найпізнішої бронзи. В абсолютній хронології, в передньому вигляді, спираючись на датування вказаних вище культур²⁶, це може бути XII—X ст. до н. е. Необхідно звернути увагу на певне розшарування лебедівських пам'яток. Їх можна поділити на власне лебедівські, згруповани вище Києва, і бобрицькі, південніші. Перші мають досить виразні архаїчні риси і можуть бути віднесені навіть до середини II тисячоліття до н. е. і пов'язані з ранньою лісовою бронзою (мар'янівська культура). У лісовій смузі лебе-

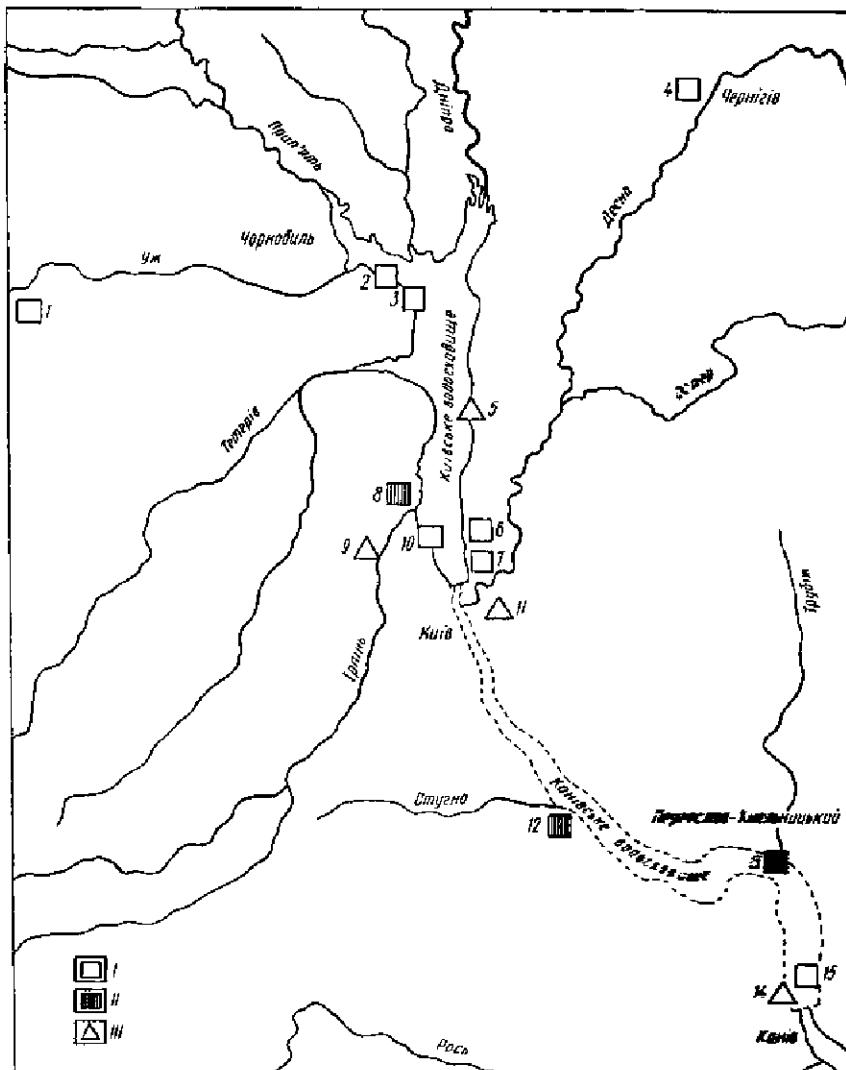

Рис. 8. Карта-схема пам'яток лебедівського типу. Умовні позначення:

I — Народичі; 2, 3 — Плитовище; 4 — Пеазці; 5 — Новосілки на Дністрі; 6 — Лебедівка; 7 — Хотянівка; 8 — Козаровичі; 9 — Гостомель; 10 — Бирки; II — Погребе; 11 — Таденчи; 13 — Козніці; 14 — Бобриця; 15 — котлован Кавівської ГЕС. I — поселення лебедівського типу; II — поселення бобрицького типу; III — місця поховань.

дівські пам'ятки могли існувати досить тривалий час, тому всі дослідники вважають їх попередниками милоградської культури в Білорусії.

Про тісний зв'язок лебедівської культури з попередніми місцевими свідчать матеріали з поселення тщінецької культури недалеко від с. Хотянівки, кераміка якого прикрашена так званими гусеничками або відбитками колючого дроту (за С. С. Березанською), а також негативними перлинами (рис. 9, 1—4, 6, 8, 9). Тут знайдено кераміку з рисами ранньої бронзи, яка за технологією і орнаментацією близька до лебедівської (рис. 9, 10—12) ²⁷.

Серед знахідок на Лебедівському поселенні виділено невелику кількість тщінецької кераміки, аналогічну хотянівській (рис. 9, 14—16). Всі знахідки належать до мало вивченого східно-тщілецької або сосницької (за О. М. Мельниковською) культури ²⁸, матеріали якої виявлено нами поблизу Микільської Слобідки ²⁹, на горі Юрковиці у Києві ³⁰. До

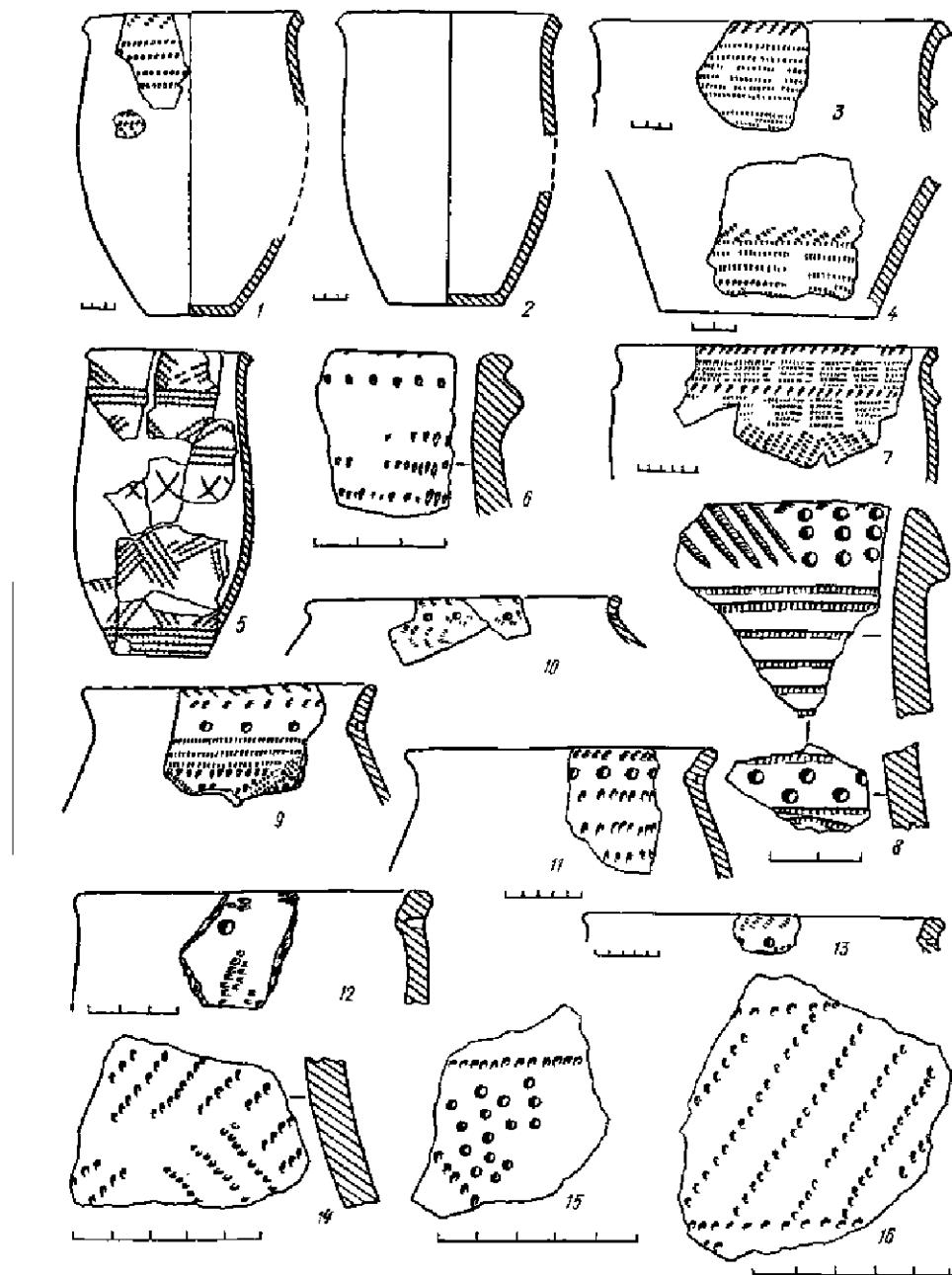

Рис. 9. Знахідки кераміки часу середньої бронзи поблизу с. Хотянівка (1—4, 6, 8, 9—12), Горошков (5), Гориця (7) та Лебедівка (13—16).

цієї самої культури належить багато орнаментований горщик з с. Горошкова³¹, а також великий фрагмент такого самого горщика, знайдений біля с. Гориці Чернігівської області (рис. 9, 5, 7)³².

Сказане щодо лебедівських пам'яток змушує поставити питання про існування лебедівської культури. Можливо, знайдені матеріали слід вважати належними фінальному періоду сосницької культури. Для розв'язання цього питання, на нашу думку, слід дочекатися появи в науковому обігу багатьох матеріалів по пізній бронзі, здобутих І. І. Артеменком у Верхньому Подесенні, а також більших відомостей про пам'ятки сосницької культури на Київщині. На даному рівні вивчення пам'яток лебедівського типу ми знаходимо за можливе все ж виділити їх в окрему культуру, хоча й дуже невелику за територією і часом, і відповідно сказати про існування невеликого і короткосрочного етнічного утворення на Середньому Дніпрі, що якоюсь мірою дає уявлення про середовище, в якому формувалися давні слов'яні.

³¹ Савчук А. П. Нові пам'ятки часу пізньої бронзи на Київщині.—Матеріали XIII конф. ІА АН УРСР. К., 1972, с. 119—121.

³² Сікорський М. І., Савчук А. П. Знайдені в с. Козинці Переяслав-Хмельницького району.—Археологія, 1971, 4, с. 70.

³³ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р.—АП, 1958, т. 6, с. 14; Даниленко В. М. Пам'ятники ранньої пори желеzного віку в южній часті Полесья УССР.—Докл. VI наук. конф. Ин-та археології АН УССР. К., 1953, с. 207.

³⁴ Мельниковская О. Н. Племена южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, с. 20; Березанская С. С. Деякі нові дані про епоху бронзи в північній частині Середнього Подніпров'я.—Археологія, т. 12, с. 116; Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972, с. 165—167.

³⁵ Поселення досліджувалося багатьма авторами, серед яких слід назвати В. М. Даниленко й В. І. Канівця. Всі знахідки систематично бралися на облік і замальовувались нами. Речовий матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР, а в НА ІА АН УРСР—звіт автора про проведену роботу під назвою «Звіт про археологічні розкопки експедиції «Великий Київ» у 1951 р. на території Вище-Дубечанського району Київської області».

³⁶ Відомості про знахідки поблизу с. Хотянівки взяті з вищезгаданого «Звіту» автора за 1951 р. Обстеження місцевості поблизу с. Бирки проводилося пізніше.

³⁷ Деякі відомості про ці знахідки надруковані: Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии...

³⁸ Знайдені автора.

³⁹ Левицький І. Ф. Станія в ур. Піщаному біля Народич. —Археологія, 1931, 4, с. 232.

⁴⁰ Знайдені О. О. Попка зберігаються в ІА АН УРСР.

⁴¹ Даниленко В. М. Вкaz. праця, 1956, с. 14—16.

⁴² Савчук А. П. Звіт про розвідки в Переяслав-Хмельницькому р-ні за 1970 р.—НА ІА АН УРСР.

⁴³ Сікорський М. І. Поселення епохи бронзи.—В кн.: Нове в музеях України. К., 1963, с. 40.

⁴⁴ Рыбалова В. Д. О связях Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа.—Исследования по археологии СССР, Л., 1961, с. 89. Наша знахідка є четвертим по рахунку браслетом такого типу на Україні.

⁴⁵ Зберігаються в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї.

⁴⁶ Матеріали експедиції «Великий Київ».

⁴⁷ Тереножкін О. І. Звіт про роботу Києво-Поліської експедиції 1964 р.—НА ІА АН УРСР.

⁴⁸ Канівець В. І. Звіт про розвідувальні розкопки біля с. Погреби Броварського р-ну Київської обл. в 1952 р.—НА ІА АН УРСР.

⁴⁹ Лагодівська О. Ф., Захарук Ю. М. Нові дослідження Войничівського могильника.—АП, 1965, т. 6, с. 80, рис. 1, 1.

⁵⁰ Покровська Е. Ф. Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин.—Археологія, 1953, т. 8, с. 133, рис. 3, 5.

⁵¹ Естропов Н. Т. Стоянка периода поздней бронзы в районе с. Гостомель.—КСИА АН ССР, 1960, № 9.

⁵² Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972, с. 167—168.

⁵³ Матеріали експедиції «Великий Київ» зберігаються в фондах ІА АН УРСР.

⁵⁴ Даниленко В. М. Вкaz. праця, с. 16.

⁵⁵ Ковпакенко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967, с. 15, рис. 5, 6.

⁵⁶ Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине, с. 174; Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971, с. 402. Слід зауважити, що в перелічених

працях відсутній проміжок між датами, запропонованими для східнотищівської й біло-грудівської культур, наче вони безпосередньо переходять одна в другу, не залишаючи місця лебедівським пам'яткам. На нашу думку, це свідчить про неузгодженість в питаннях хронології часу бронзи Середнього Подніпров'я.

²⁷ Звіт автора за 1951 р.

²⁸ Мельниковская О. Н. Вказ. праця.

²⁹ Розкопки В. М. Даниленка у 1949 р., фонди ІА АН УРСР.

³⁰ Західки В. Дяденка. Зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

³¹ Мельниковская О. Н. Вказ. праця, с. 20.

³² Інформація В. А. Іллінської.

А. П. САВЧУК

Памятники лебедовского типа

Резюме

На территории Киевского Поднепровья многочисленным находкам в курганах и кладам литых изделий периода поздней бронзы соответствует несколько разновременных групп поселений, различных в основном по характерной керамике. Наиболее изучены памятники лебедовского типа, характеризующие специфической керамикой, компактностью территории, пойменной топографией поселений, преобладанием обряда трупосожжения, что позволяет рассматривать их в качестве особой археологической культуры, связывающей соскиндскую и милоградскую культуры.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

(Київ),

І. Б. КЛЕЙМАН

(Одеса)

Житловий будинок і укріплення Тіри перших століть нашої ери

Серед відкритих залишків споруджень стародавньої Тіри найзначніші й цікавіші комплекси належать до перших століть нашої ери¹. Добре збереглися вулиця II—III ст. н. е. з розташованими обабіч житловими будинками², будинок римського гарнізону цього самого часу³ й інші об'єкти.

Найвищий горизонт античного шару значно, а місцями й повністю був порушенний у середні віки, коли під час зведення житлових і виробничих будівель золотоординського міста⁴, що швидко розширювалось, проводилося нівелювання території. Внаслідок цього будівельні залишки попереднього часу частково або повністю були розібрани. Середньовічні будівлі Білгорода різнилися від античних типами споруд, прийомами будівельної техніки, а також поворотом й зсувом їх планувальних сіток. Значні порушення пізньоантичного шару були викликані улаштуванням господарських ям, які трапляються скрізь між будинками міста XIV ст.

Все це значно утруднювало встановлення чіткої стратифікації Тіри перших століть нашої ери. Досі не було також археологічно твердо визначено й час припинення життя античного міста. Так, частина авторів, які займаються гірською проблематикою, закінчують історію міста, спираючись в основному на нумізматичні дані, під час яких у другій чверті III ст. н. е.⁵ Інші вважають, що, подібно більшості античних міст Північного Причорномор'я, Тіра припинила своє існування у IV ст. н. е.⁶

У зв'язку із сказаним певний інтерес становлять завершені у 1970 р. розкопки житлового будинку, залишки якого залаягали в найвищому горизонті античного шару городища (західна частина центрального розкопу, розташованого на схід від головної брами Білгород-Дністровської

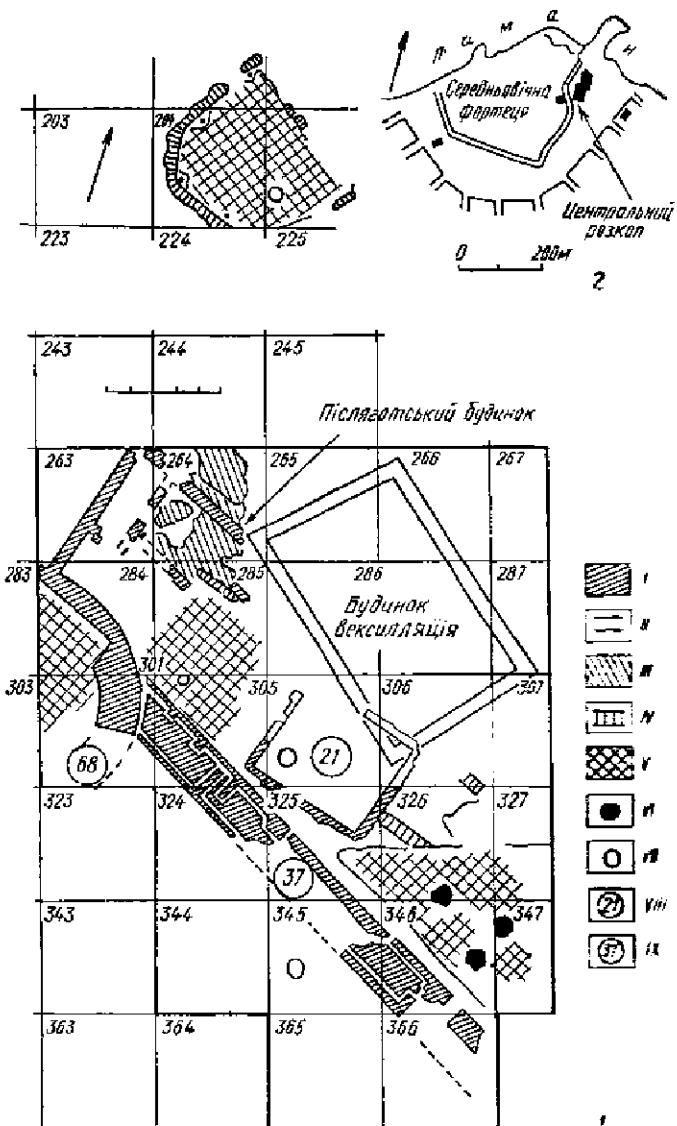

Рис. 1.

1 — центральний розкоп (схематичний план); 2 — план розміщення розкопів. Античні залишки: I — стіни, розкриті у 1969—1970 pp.; II — стіни, розкриті до 1969 р.; III — кам'яні вимостки. Середньовічні залишки: IV — стіни; V — глиняоббиті волни; VI — печі; VII — тондири; VIII—IX — номери приміщення, кріпосної стіни та вежі.

фортеці). Цей будинок тісно пов'язаний з іншим важливим об'єктом — оборонним комплексом (рис. 1)⁷. Розкопки останнього лише розпочато, але виявлені матеріали уже тепер дають змогу докладніше й чіткіше намітити відносну періодизацію життя Тіри перших століть нашої ери й визначити час припинення життя міста. Цим, однак, значення згаданих об'єктів не вичерpuється, оскільки до цих розкопок не було виявлено ні оборонних споруд, ні жителі, які б цілком відносились до найпізнішого періоду Тіри.

Нижче ми подаємо опис залишків будинку, його планування та можливого об'ємного вирішення.

Залишки будинку в період середньовіччя були головним чином пerekриті невеликими будівлями, в яких частково використані лише верхні частини стін № 60, 68 та 23. Вторгнення в період середньовіччя в ан-

тичний шар з повним знищеннем будівельних залишків житла, що розглядається, відбулося в центральній частині (приміщення № 2 і частково двір та приміщення № 1), де викопано яму № 78 (діаметром 2,25—2,35 м), та в східній частині будинку. Тут в південному кутку було віднайдено напівлідівальне приміщення, решта території перекопана при будівництві на залишках колишньої вексилляції середньовічної керамічної печі⁸. В місцях, де будівельні залишки пізньоантичного будинку збереглися, непошкодженим залишився культурний шар, що утворився в мо-

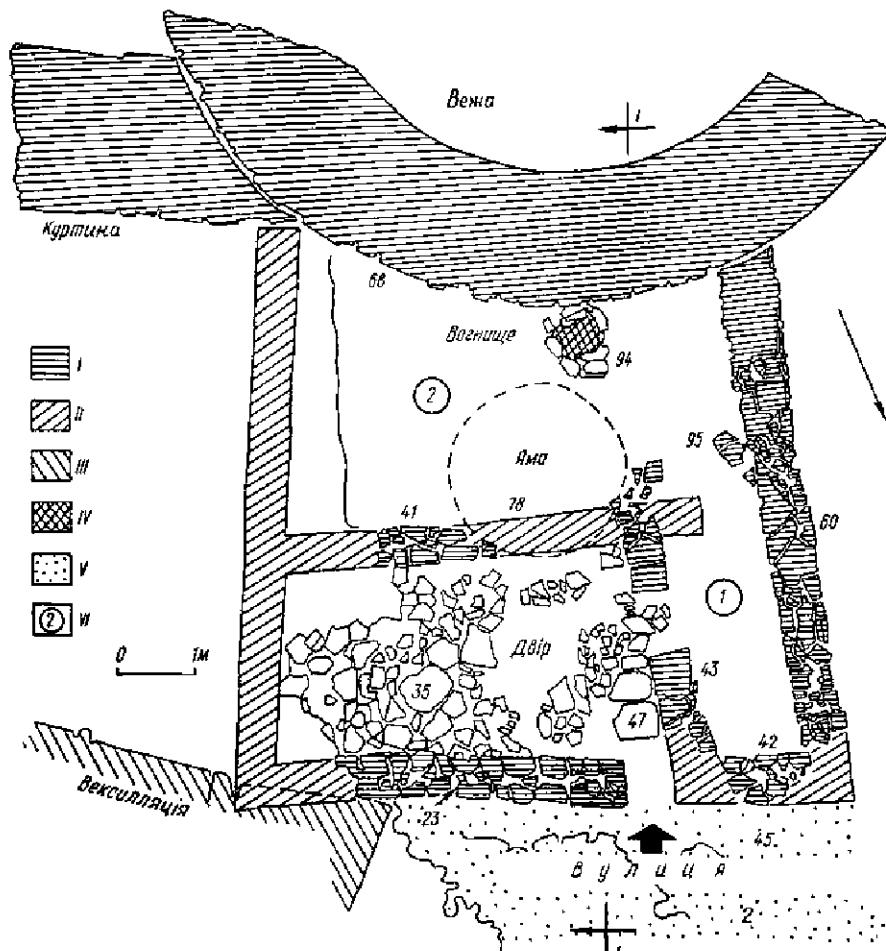

Рис. 2. План післяготського будинку;

I — залишки кам'яних кладок, що збереглися; II — реконструйовані стіни будинку; III — кладки будинку вексилляції; IV — вогнище; V — кам'яна бруківка; VI — номери приміщень будинку.

мент загибелі будинку. Речі з цього шару (цілі або роздавлені *in situ*) становлять єдиний закритий господарський комплекс, що хронологічно охоплює час від середини III ст. н. е. до середини — другої половини IV ст. н. е. Комплекс описано В. М. Корпусовою та Н. М. Кравченко⁹.

Згаданий будинок (рис. 2; 3) прибудовано до північно-східної частини фасаду вежі, що правила за його південну зовнішню стіну (№ 68).

Досить надійно встановлюються й дві інші межі будинку: західна — кладка № 60, північна — кладки № 23—42. Про те, що кладка № 60 дійсно обмежувала будинок з заходу, свідчить відсутність у цій стіні дверних прорізів. Відсутність будь-яких слідів виборок у створах з кладками № 42 і 60 з північного боку кута, який вони утворюють, свідчить, що

стіни № 60 і 42 в місті перетину закінчувалися. Це, в свою чергу, дає підстави вважати, що стіна № 23—42 обмежувала будинок з півночі, що підтверджується й характером культурних нашарувань як у самому будинку, так і зовні, де нашарування були типові для незакритих комплексів. На північ від будинку досліджено два горизонти кам'яних бруківок: нижня — № 45 — на 0,15—0,2 м вища від рівня двору будинку. Верхню (№ 2) зроблено, напевно, після загибелі будинку — її рівень співпадає з залишками стіни № 23, верхня площа якої має сліди стерності, типові для бруківок. Рівень бруківки № 2 як за межами будинку, так і всередині його безпосередньо перекрив середньовічним шаром.

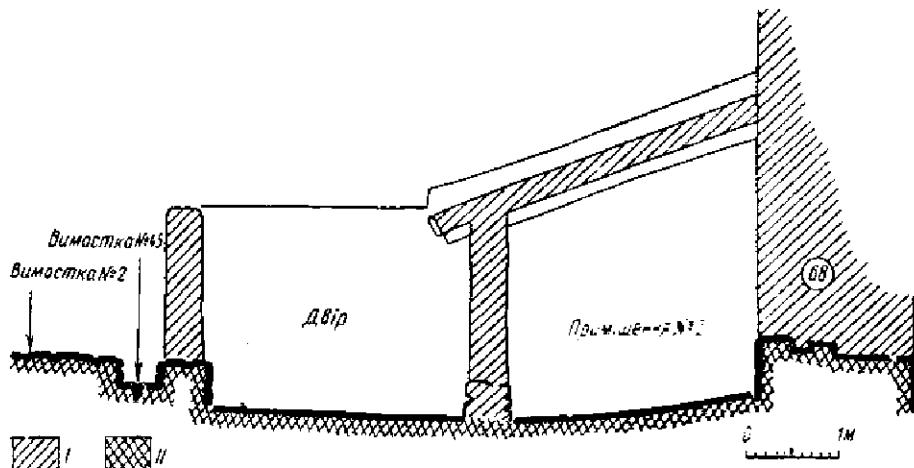

Рис. 3. Розріз I—IІ;

I — реконструйовані частини; II — лівія розрізу будівельних залишків, що збереглася

Бруківка № 2 відносилась до того самого будівельного періоду, що й середньовічне напівпідвальне приміщення, врізане у півленно-східну частину будинку. Нижню бруківку № 45 перекривав культурний шар античного часу. Вона виникла раніше зведення будинку, але продовжуvala використовуватися під час його функціонування.

Найважче встановити східну межу будинку, оскільки тут будь-яких залишків пізньоантичного часу, як це вже відмічалося, не збереглося. Проте таку межу здається можливим намітити хоча б приблизно. Так, проміжок, у якому могла існувати стіна, обмежується на заході вимосткою (№ 35) двору будинку, а на сході — напівпідвальним приміщенням перших століть нашої ери (№ 21), яке виникло після загибелі будинку вексилляції (приміщення № 21 перекриває південний кут вексилляції). Приміщення № 21 навряд чи мало відношення до отисуваного будинку, оскільки воно дещо випадає з планувальної сітки будинку і при його зведенні не було використано розташовану поруч куртину, хоча саме цього слід було б чекати, враховуючи аналогічну ситуацію в районі приміщення № 2. I, нарешті, техніка кладки стін приміщення № 21 значно різнилась від тієї, що була використана в стінах будинку.

Таким чином, будинок з заходу на схід міг мати довжину (по лінії двору) не менш як 7,7 і теоретично не більше 11,7 м (тобто різниця становить 4 м). Найвірогіднішою є цифра 7,7 м, оскільки якщо припустити, що довжина будинку дорівнювала 11,7 м, то вийде, що до його складу повинна увійти не лише вежа, а й куртина. З конструктивної точки зору це створило б значні утруднення. Крім того, є підстави вважати, що під час існування будинку куртина була вже зруйнована, оскільки в засипці, яка відокремлювала її від шару середньовічного міста, знайдено досить багато речей другої половини III ст. н. е. Враховуючи вищесказане, найвірогіднішим, мабуть, є варіант, при якому південно-східна стіна будин-

ку підходила до місця примикання куртини до вежі, що цілком відповідає наміченій мінімальній довжині будинку.

Внутрішнє планування будинку досить просте. Судячи з залишок стін № 41, 43, будинок складався з двох критих приміщень (№ 1, 2) і двору. Останній (рис. 4) розмірами $2,45 \times 4,90$ (?) м містився у північно-східній частині будинку. З трьох боків двір був обмежений кладками № 23, 41, 43, а з четвертого, за принятим варіантом реконструкції,— зовнішньою східною стіною будинку. Його положення в плані будинку не типове для античного домобудівництва, але підтвердженнем * того, що тут був саме двір, є наявність кам'яної вимостки (полігональні плити довжиною 0,1—0,5 м) з включенням уламків керамід та мармуру, відсутність будь-яких залишків вогнища, досить значний (подібно вимосткам, розташованим ззовні будинку) нахил на схід (перепад висот близько 20 см), чого не мають долівки в критих приміщеннях. Нахил вимостки двору був викликаний, напевно, необхідністю забезпечити скид дощових вод у напрямку на схід, оскільки денна поверхня того часу навколо стін № 60 і 23—42 була вища за вимостку двору.

Найвірогіднішим місцем входу в будинок з вулиці — проміжок між стінами № 42 і 23 шириноро 1,3 м. На користь цього свідчить і наявність у дворі в цьому місці трьох сходинок (№ 47), що компенсували різницю в рівнях між вимостками двору (№ 35) і вулиці (№ 45). Верхня площа на крайній сходинки міститься на одному рівні з вимосткою № 45. У стіні № 43, що обмежує двір з заходу, зберігся дверний проріз шириною 0,86 м, який вів у приміщення № 1.

Приміщення № 1 мало розміри $1,35 \times 3,00$ (?) м. Місцерозташування південної стіни, внаслідок поганої збереженості тут будівельних залишків, точно не з'ясовано. Вона могла проходити у створі з кладкою № 41 або трохи південніше — на місці каменів № 95 (стіна № 60 просіла по обидва боки від них). Останнє малоямовірно, оскільки в такому випадку приміщення № 1 виступало б у приміщення № 2. Подібне рішення незвичайне, і тому в реконструкції південна стіна показана у створі з кладкою № 41. Відсутність будь-яких залишків штроби на східному фасаді кладки № 60 дає підставу вважати, що південна стіна приміщення № 1 не доходила до кладки № 60 і мала в цьому місці дверний проріз. Характер планування, зокрема невеликі розміри та витягнуті пропорції, відсутність також вогнища, нечисленний і невиразний інвентар, дозволяють припустити, що приміщення № 1 було передпокоєм. Воно з'єднувало приміщення № 2 з двором. Виходячи з цього слід думати, що в приміщенні № 2 проріз у стіні № 41 для з'єднання з двором був відсутній.

Приміщення № 2 має розміри $2,75 \times 4,00$ (?) $\times 6,26$ (?) м (довжина частини долівки, що збереглася, становить 5,5 м). Його східна частина не збереглася, і положення стіни відтворюється гіпотетично, на підставі наведених вище міркувань відносно розташування східної стіни будинку. Центральну частину зруйновано великою ямою середньовічного часу (№ 78).

У приміщенні виявлено два рівні добре зробленої глинобитної долівки. На нижній з них, що залягає на 0,2 м нижче верхньої, біля стіни № 68 виявлено кам'яне вогнище (94). Стіни топки розташовані у плані П-подібно. Черінь викладено з плит. Розміри топки в плані $0,38 \times 0,43$ м, висота бічних стінок 0,26—0,35 м, що свідчить про її функціонування

* Дослідження 1970 р. дозволяють відмовитись від висловленого припущення, що тут було приміщення (Крижевський С. Д., Клейман І. Б. Розкопки в Білгород-Дністровському. — Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., вип. 4, 1972, с. 179). Аргументом на користь цього була наявність у двірі ряду предметів загадуваного комплексу. Проте в ході робіт 1970 р., при остаточному розчищенні двору і розкритті приміщень № 1, 2, встановлено, що посудини у двірі (на відміну від критих приміщень) не заражали лежали безпосередньо на самій вимостці. Тобто, як видно, частина з них потрапила у двір з приміщення № 2 при зруйнуванні стіни № 41.

й тоді, коли існувала верхня долівка. Нижня долівка розміщена на 0,2—0,3 м нижче підошви південного кінця кладки № 60. Це, здається, могло б вказувати на ранішу появу нижньої підлоги. Але слід зазначити, що для подібних невеликих будівель цього часу прийом розміщення підошв обгороджуючих стін вище рівня долівок більш-менш звичайний. З приводу сказаного необхідно додати, що, хоч у двох місцях будинку при дальншому заглибленні й відкрито залишки, які щодо рівня залягання їхніх верхніх частин могли співіснувати з нижньою долівкою приміщення № 2, проте характер їх розміщення відносно решти кладок і приміщень (як горизонтально, так і вертикально) виключає можливість будь-

Рис. 4. Бруківка двору будинку.

якого взаємозв'язку. Тобто два будівельні періоди могли мати місце тільки стосовно приміщення № 2, а не будинку в цілому. Наявність у приміщенні № 2 вогнища і характер виявленого інвентаря дають підстави вважати, що воно мало житлове призначення.

Таким чином, в цілому будинок складався з двох критих приміщень, розташованих Г-подібно по відношенню до вимощеного каменем внутрішнього двору. Двір розміщувався у північно-східній частині будинку. Площа забудови близько 55 м². Площа двору 13,0 м², що становить приблизно 24% площини забудови. Будинок має чітку і відносно прямоугутну розбивку плану. За типом він належить до групи безордерних будинків нетипової схеми (нетиповість полягає в незвичайному розміщенні двору) малої площині¹⁰.

Для повної характеристики особливостей будинку подаємо опис його найважливіших будівельних залишків.

Західна стіна будинку № 60 (рис. 5) завдовжки 6,35 м при ширині 0,60—0,67 м збереглася на висоту до 1,0 м (1—9 рядів кладки) і підходить впритул до південно-західної стіни № 68 (оборонна вежа). Північний кінець кладки № 60, що не зберігся, з'єднано з північно-східною стіною будинку (№ 23, 42), як видно, в перев'язку, на користь чого свідчить

розміщення підошв обох кладок на одному рівні та одинакова техніка кладки стін. Необхідно відмітити нерівномірність глибини закладення підошви стіни, яку навряд чи можна пояснити тільки просадками ґрунту: підошва північного кінця кладки на 0,1 м нижче південного; поряд з цим мають місце і незначні (до 0,05 м) просадочні деформації в північному і особливо південному кінцях. Подібна недбалість у закладенні підошв кладок типова для описаного будинку взагалі. В кладці простежується два будівельних періоди: три верхніх ряди по ширині тонші за розташовані нижче, вони викладені з більших каменів і від частини стіни, розміщеної нижче, відокремлені рядом черепиці. Проте другий бу-

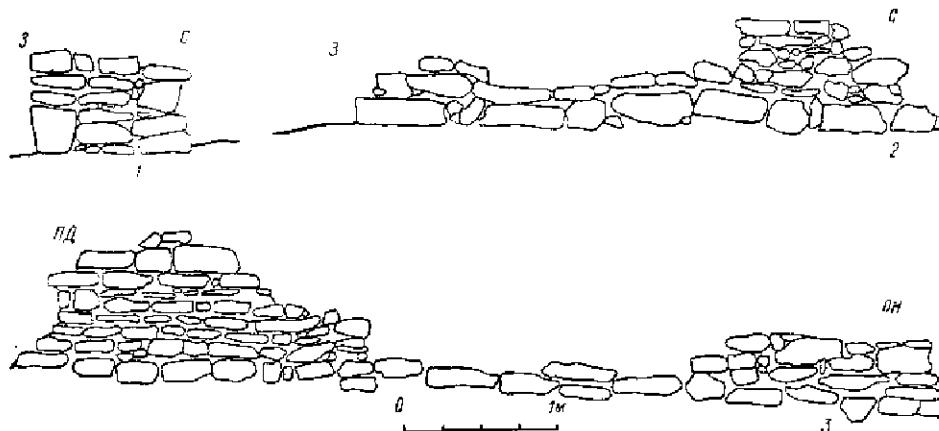

Рис. 5. Фасировки кладок стін:

1 — південний фасад кладки № 42; 2 — південний фасад кладки № 23; 3 — східний фасад кладки № 60.

дівельний період цієї кладки ніякого відношення до даного будинку не мав і відноситься до часів середньовіччя. Фундаментна частина загалом нічим не виділена. Судячи з максимальної висоти кладки, що збереглася, її було викладено з каменю, найімовірніше на всю висоту.

Північна стіна (№ 23, 42) складається з двох частин загальною довжиною 6,3 при товщині 0,55—0,6 м. У висоту збереглася до 0,7 м (два — шість рядів кладки). Обидва кінці зруйновано. Наявність проміжку (довжина 1,3 м) між її двома частинами з урахуванням викладеного вище дає підстави припустити існування дверного прорізу. Глибина закладення підошви на 0,03—0,05 м вище вимостки № 35 двору будинку. Східна частина стіни просіла на 0,1 м і похилилася в південному напрямку. Перша деформація сталася, очевидно, ще за існування будинку. Нахил стіни на південь, як видно, виник вже за часів середньовіччя у зв'язку з появою в центрі колишнього будинку ями № 78 (просадки в напрямку до цієї ями простежуються майже по всій території будинку). Фундаментний ряд стіни № 23 виступає на 0,02—0,04 м від площини обох фасадів. Загиблість двору відносно рівня декількох поверхні вулиці (?), розташованої на північ від будинку, дозволяє припустити, що в давнину ця ділянка загалом мала спільній нахил у східному напрямку.

Обидві описані кладки^{*} дволицьові, викладені на глині з грубо обтесаних, іноді зовсім необроблених, погано викадруваних, в основному полігональних і частково прямокутних плит й блоків світло-жовтого черепашника. Система кладок однорядна постеліста, здебільшого ложкова, місцями наближається до ірегулярної, в поперечному перерізі тришарова. Розміри каменів по фасаду: довжина 0,1—0,5, висота 0,1—0,2 м. Товщина швів до 0,03 м. Середній шар — бут. Будь-яких залишків обмазки фасадів стін не зафіковано.

* Південну стіну будинку, за яку правила оборонна вежа, буде описано нижче.

Від внутрішніх стін збереглися незначні залишки. Ця кладка № 43 з дверним прорізом та стіна № 41. Стіна № 43 в довжину збереглася до 3,6 м при товщині 0,5 м і висоті 0,3 м (1—2 ряди каменю); в поперечному перерізі — одно-, двошарова; в інших відношеннях викладена аналогічно зовнішнім стінам. Південний кінець просів відносно північного на 0,05 м. Особливістю є те, що дверний проріз (його бічні грані), на відміну від решти стіни, викладено з добре викадрованих прямокутних плит. Подібний прийом типовий для будівництва, особливо перших сторіч нової ери, при використанні низькоякісних систем кладок, і відомий в Північному Причорномор'ї в багатьох місцях. Стіна № 41 дещо відрізняється від описаних вище. Частина стіни, що збереглася, має довжину 1,4 м, товщину 0,5 і висоту 0,5 м. Кладка тришарова, зволишьована. Фундамент

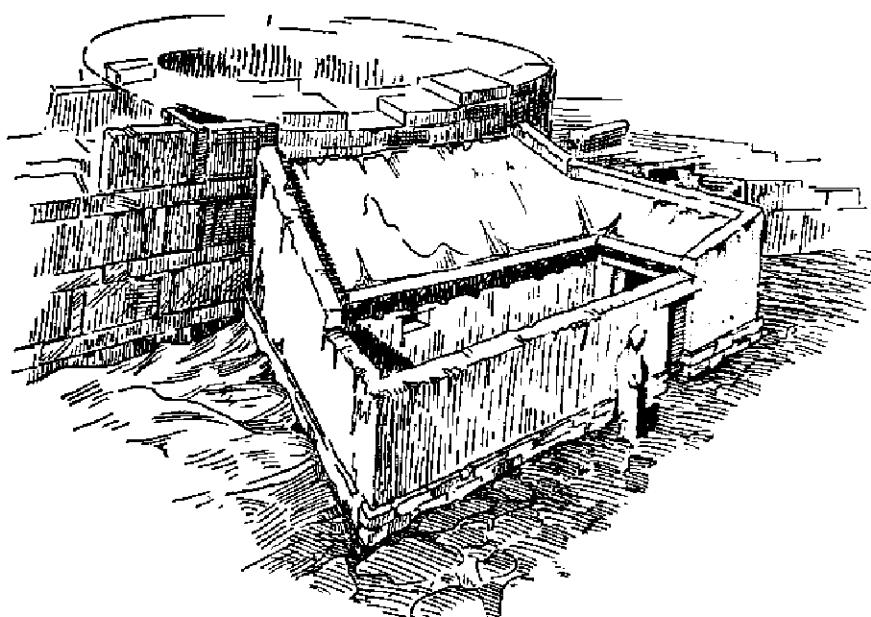

Рис. 6. Загальний вигляд будинку з північного сходу. Реконструкція.

нічим не виділено; його підошву розміщено на тонкому вирівненому шарі дрібного буту. Від південного фасаду зберігся тільки один камінь; північний складається з одного орфостатного і двох укладених постіллю каменів. Обидва фасади викладено з прямокутних з поганим викадруванням плит за однорядною системою.

Загалом на підставі даних планувальної реконструкції будівельних залишків та заповнення приміщень можна запропонувати об'єму реконструкцію цього комплексу (рис. 6). Будинок був одноповерховий, на що вказує як відсутність залишків сходинок або будь-яких слідів їх у заповненні приміщень, так і низька якість та конструктивні дефекти кам'яних кладок. Відсутність ордера, невеликі розміри будинку та його окремих приміщень дають підстави при побудові висотних габаритів виходити з мінімальних величин висоти дверних прорізів в інтервалі 1,8—1,9 м. При цьому висота стін двору становитиме не менш як 2,0—2,1 м від рівня вимостки № 45 (2,15—2,25 м від рівня вимостки двору), а мінімальна висота критих приміщень в інтервалі 2,0—2,5 м від рівня їх долівок. Той факт, що будинок прибудовано на півдні впритул до оборонної вежі — споруди досить масивної з товщиною стіни близько 2 м й круглої в плані, — дає підстави реконструювати над приміщенням № 2 односхилу покрівлю з нахилом на північ — у бік двору. В цьому разі при куті підйому покрівлі в інтервалі 17—21° і перекритому прольоті до

4,5 м верхня межа даху буде вище карнизу на 1,2—1,6 м. При висоті карнизу над вимосткою двору близько 2,1—2,6 м (виходячи з прийнятої мінімальної висоти приміщення) найвища точка покрівлі знаходитьться в інтервалі 3,3—4,2 від рівня двору, тобто під час існування будинку оборонна вежа ще, видимо, мала висоту не меншу ніж 3,3—4,2 м. Характер об'ємного рішення даху над приміщенням № 2 та невеликий проліт приміщення № 1 дають підстави прийняти над приміщенням № 1 також односхилу покрівлю з нахилом у бік двору. Судячи з відсутності в заповненні приміщень уламків черепиці, покрівля, найімовірніше, була самання.

Як уже зазначалось, заповнення приміщень будинку, за винятком вказаних місць середньовічних вторгнень, збереглося майже непорушним. Воно складалося з буту (очевидно, верхні частини зовнішніх стін) і обгорілих прошарків глини, вугілля та золи. Під завалами у дворі, й особливо у приміщенні № 2, безпосередньо на верхній долівці, виявлено понад два десятки посудин. На деяких з них є сліди вогню. Все це дозволяє припустити, що будинок зруйнувався внаслідок пожежі, причому досить раптової.

Керамічний комплекс складався з півдесятка червоноглиняних широкогорлих амфор з жолобчатими стінками, однієї вузькогорлої світлоглиняної амфори, кількох ліпних горщиків, ліпної миски з вінчиком, орнаментованим защипами, ліпного ладдеподібного світильника, червонолакової миски з високими бортами, сіроглиняних глечиків, сіроглиняних простих і ліскованих мисок, сіроглиняного ліскованого кубка та іншого посуду. Крім того, при розкопках було виявлено уламки залізних ключів, залізний і бронзовий персні, намистини, уламки скляних посудин тощо. Комплекс становить істотний інтерес, оскільки тут поряд із звичайною античною керамікою виявлено посудини черняхівського вигляду і лілії горщики раніше невідомих у Тірі форм. У цьому слід вбачати посилення впливу навколоїшніх місцевих племен, які оточували античні центри Північно-Західного Причорномор'я в останній період їх життя. Не менш важливе поєднання у комплексі п'яти типів амфор пізньоримського часу (форми іх цілком відновлюються), раніше відомих здебільшого на пам'ятках черняхівської культури.

Датування речей, знайдених в приміщеннях описаного будинку, охоплює період від середини III до другої половини IV ст. н. е.¹² Виходячи з цього верхня межа існування будинку, найвірогідніше, є приблизно середина — друга половина IV ст. н. е.

Стосовно нижньої дати таких можливостей серед матеріалу комплексу значно менше і, крім того, датування найраніших матеріалів не завжди безперечне. Тут надійніше використовувати дані стратиграфічних досліджень.

Так, житловий будинок, що розглядається, частково перекриває лівнічно-західний ріг будинку загону I Італійського легіону, побудованого не раніше першої половини III ст. н. е.¹³, тобто житловий будинок могли збудувати лише після зруйнування споруди вексилляції.

У цей час, як видно, оборонний комплекс взагалі перестав служити бойовим цілям. Як уже зазначалося, знахідки монет середини — другої половини III ст. н. е.¹⁴ у шарі, що безпосередньо перекривав куртину, дозволяють припустити, що куртину в цей час було значною мірою зруйновано і продовжувала існувати лише вежа. Подібне становище могло мати місце лише в тому випадку, якщо з Тіри були виведені римські війська. Найвірогіднішою подією в інтервалі між будівництвом вексилляції та зруйнуванням куртини, тобто приблизно у другій чверті III ст. н. е., яка могла призвести до виведення римських військ з Тіри, було готовське нашестя у 232—238 рр. н. е. Звідси випливає, що розглядуваний будинок навряд чи міг виникнути раніше кінця другої чверті III ст. н. с. Сказане знаходить підтвердження і в тому, що при розкритті середньо-

вічної ями № 78 в Її стіні серед просілих каменів кладки № 41 виявлено тірську монету з надчеканкою імператора Олександра Севера (222—235). Якщо взяти до уваги, що останні роки на центральному розкопі відкрито будівельні залишки, які виникли в післяготський час і передували спорудженню розглядуваного будинку, то час спорудження останнього буде ще пізнішим.

Отже, є всі підстави вважати, що розкопаний житловий будинок належить в цілому до останнього, післяготського періоду життя міста і міг бути побудований десь наприкінці III — початку IV ст. н. е.

Рис. 7. Оборонна стіна. Вигляд з заходу.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що досі будівельні залишки, які можна було б досить вневено віднести до післяготського часу, нам ще не були відомі, хоч є значна кількість матеріалів, що досить твердо датуються серединою — другою половиною III ст. н. е. Це монети, фібули, світильники, амфори. Зокрема, на досить інтенсивний грошовий обіг у другій половині III ст. вказують нумізматичні дані. Тільки за останні роки на центральному розкопі у верхніх горизонтах античного шару знайдено монети Філіппа Араба (244—249), Галєна (233—268), Валеріана (253—260), Клавдія Готського (268—270), Діоклетіана (284—305)¹⁵. Знайдені монети свідчать, що місто не лише пережило готську навалу 232—238 рр.¹⁶, а й підтримувало певні зв'язки з Римською імпе-

рією. Відкриття описаного житлового будинку дає підстави вважати встановленим факт наявності культурного шару післяготського часу.

В цілому необхідно зазначити, що незначні розміри будинку, небагатий, хоч і численний, інвентар сугубо господарського призначення, у складі якого відсутня привізна червоноолакова кераміка, велика кількість ліпного посуду свідчать про належність власника будинку до відносно небагатих середніх верств місцевого тірського населення.

Археологічними розкопками 1969—1970 рр. відкрито також оборонні споруди Тіри перших століть нашої ери і почато їх систематичне дослідження. За два роки розкопано частину оборонної стіни (№ 37)

Рис. 8. Оборонна вежа. Деталь кладки стіни.

протяжністю 22 м і сектор (близько 90°) круглої в плані вежі (№ 68), до якої з північного сходу примикав описаний вище будинок. Стіна орієнтована по лінії південний схід — північний захід майже паралельно сучасній лінії берегового урізу.

Стіна (рис. 7) викладена з жовтуватого черепашника на глині. Кладка тришарова, дворядна, складна орфостатна. Зовнішні (фасадні) шари викладено з масивних прямокутних плит довжиною до 3,5 м при висоті до 1 м і середній товщині 0,20—0,35 м з відносно доброю викадровкою і обтісуванням фасадів. Середній шар — бут на глині. Перея́зка між шарами добра. Ряд орфостатних плит має у верхній площині спеціальні пази в формі ластівчиного хвоста, призначенні, очевидно, для встановлення поперечних дерев'яних в'язей, що не збереглися. На всій розкритій ділянці широта стіни 2,15—2,23 м. Куртина збереглася на висоту одного-двох рядів кладки. Північно-західний кінець стіни підходить під гострим кутом впритул до оборонної вежі, яка по зовнішньому фа-

саду відкрита на висоту до 1,5 м. Зовнішній діаметр вежі, судячи з відкритого сектора, повинен становити близько 11 м при товщині стін 1,95—2,00 м.

Кладка стіни вежі також тришарова, але, на відміну від куртини, однорядна, постелиста. Розкритий північно-східний сектор зовнішнього фасадного шару викладено з масивних, ледь закруглених у плані по зовнішніх фасадах прямокутних плит і блоків довжиною до 1,25 м, шириною 0,6 м при висоті до 0,25 м (рис. 8). У III і IV рядах від верху вежі фасади каменів мають трубо рустування. У західній частині фасаду по всій висоті стіни проходить неглибокий вертикальний паз¹⁷. Верхній з рядів кладки, що зберігся, у середньовічний час використовувався як цоколь для стіни будинку XIV ст. (рис. 9). Вежа збереглася на висоту не менше 3 м (її підошва ще не виявлена).

Рис. 9. Оборонна вежа. Фрагмент північного фасаду.

У плані вежа значно виступає на південний захід від фасаду куртини. Характер з'єднання куртини з вежою, відмінності в системі кладки й обробці будівельного матеріалу дозволяють припустити, що споруджувалися вони, очевидно, у різні часи, зведення вежі передувало будівництву куртини.

Підсумовуючи сказане, можна дійти деяких загальних висновків з приводу як відносної, так частково й абсолютної хронології розкопуваної ділянки.

Найранішою будівлею з об'єктів, що розкриваються, судячи з глибини закладення та взаємного розміщення споруд, є вежа і оборонна стіна. Час їх виникнення поки що встановити важко, хоч можлива верхня хронологічна межа встановлюється досить чітко — часом появи споруди вексилляції, що відноситься до початку III ст. Звідси випливає, що оборонний комплекс мав виникнути не пізніше другої половини II ст. (можливо, і раніше — з елліністичного часу)¹⁸.

Виходячи з стратиграфії ділянки, оборонний комплекс функціонував до нашестя готів, коли будинок вексилляції і куртина, як видно, припинили своє існування.

До останнього періоду життя античної Тіри відноситься житловий будинок, прибудований до вежі, що своїм східним рогом перекрив зруй-

новану на той час будівлю вексилляції. Саме тоді, як видно, оборонні споруди перестали використовуватись за своїм прямим призначенням.

Необхідно визначити, що припинення функціонування оборонного комплексу, зв'язане, насамперед, як видно, з готського навалою, свідчить на користь припущення про вихід з Тіри військ I Італійського легіону не пізніше середини III ст., хоч факт наявності певних зв'язків з Римською імперією у другій половині III ст. н. е., судячи з нумізматичних даних, сумнівів не викликає.

У цілому антична Тіра у найпізніший період свого існування, як видно, ще зберегла деякі риси (головним чином у галузі будівництва), типові для античних міст. Це знайшло певне відображення у будівництві: у плануванні розглянутого будинку і в його конструкціях досить виразно простежується вплив античних традицій. Проте елементи варваризації прийомів будівельної техніки, порушення типових прийомів планування, нарешті, характер господарського комплексу свідчать про поширення на той час у культурі тіритів сильного впливу оточуючих Тіру місцевих племен. Сильні місцеві впливи в мистецтві й матеріальній культурі міста простежуються досить виразно ще й раніше — у II — початку III ст. н. е.¹⁹ За всіма ознаками в етнічному відношенні населення Тіри в II—IV ст. н. е. вже було досить змішаним.

Звичайно, наведені міркування мають попередній характер — вивчення культури та історії Тіри цього часу тільки почато, воно потребує подальших широких досліджень та нагромадження значних матеріалів.

¹ Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери. — Археологія, 1957, т. 10, с. 80—83.

² Дмитров Л. Д. Основні підсумки Ізмайлівської експедиції 1949—1950 рр. — АП, 1955, т. 5, с. 111—114; Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки..., с. 83.

³ Клейман І. Б. Раскопки помешкання вексилляції I Італійського легіона в Тіре. — МАСП, 1971, вип. 7, с. 225—283.

⁴ Полевий Л. Л. Археологические материалы к истории Молдавии XIV в.—СА, 1965, № 3, с. 76.

⁵ Фурманська А. І. Античний город Тира. — АГ, 1963, с. 60. Пізніше, коментуючи знахідки монет Клавдія Готського (268—270) і Діоклетіана (284—305), А. І. Фурманська пише про можливість життя міста наприкінці III і, можливо, початку IV ст. н. е.; Фурманська А. І. Исследование Тиры. — КСОАМ, Одеса, 1964, с. 63.

⁶ Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, с. 182—183.

⁷ Попередні публікації по результатах робіт 1969—1971 рр. див.: Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Открытие оборонительных сооружений Тиры. — АО, 1970. М., 1971, с. 258—259; Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Розкопки в Білгороді-Дністровському. — АДУ, 1969, вип. 4, 1972, с. 177—181; Кравченко Н. М. Комплекс римського часу з Тири. — АДУ, 1969, вип. 4, 1972, с. 181—184; Крижицький С. Д. Итоги и задачи археологического исследования Тиры—Белгорода. — Теза плenарних і секційних допов. (результати польових археол. досліджень 1970—1971 років на території України). Одеса, 1972, с. 223—227; Крижицький С. Д. Стан і завдання археологічних досліджень Тири—Белгорода. — Вісн. АН Української РСР, 1972, с. 47—53.

⁸ Кравченко А. А. Средневековая гончарная печь в Белгороде-Днестровском. — АО 1968 г. М., 1969, с. 322—324.

⁹ Корпусова В. М., Кравченко Н. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри. — Археологія, 1976, 18, с. 20—42.

¹⁰ Про класифікацію будинків див.: Крижицький С. Д. Елліністичні житлові будинки Ольвії. — Археологія, 1969, т. 20, с. 92, рис. 3.

¹¹ Про методику реконструкції див.: Крижицький С. Д. Деякі питання методики реконструкції житлових будинків Північного Причорномор'я елліністичної епохи. — Археологія, 1971, 1, с. 56—68.

¹² В інформаційних замітках будинок і комплекс залишок за попередніми даними були датовані II—III ст. н. е. Кравченко Н. М. Комплекс римського часу з Тири, с. 184; Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Розкопки в Білгороді-Дністровському, с. 179. Проте матеріали, одержані в ході дальших розкопок, її аналіз усієї сукупності таких дав змогу дещо пересунути межу датування у бік омоложення комплексу. Див.: Корпусова В. М., Кравченко Н. М. Деякі риси матеріальної культури..., с. 40.

¹³ Клейман І. Б. Раскопки помешкання вексилляції I Італійського легіона в Тіре, с. 280—283.

¹⁴ Крім монет в засилу куртні між її залишками і шаром золотоордынського міста, що безпосередньо перекрив її, було знайдено й інші предмети того ж часу: сві-

тильників кінця III ст. н. е. (*Bernhard M. Lampki starożytne. Warszawa, 1955, s. 184, № 331*), уламки амфор III—IV ст. н. е. тощо.

¹⁵ Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки Тіри..., с. 84; Зограф А. Н. Аянтичные монеты.—МИА, 1961, № 16, с. 115.

¹⁶ Карышковский П. О. Найдены позднеримских и византийских монет в Одесской области.—МАСП, 1971, вып. 7, с. 85. До цього висновку, очевидно, схилялась й А. І. Фурманська. Див.: Фурманська А. І. Исследование Тиры, с. 63.

¹⁷ Аналогічні пази в кладках оборонних споруд відомі і в інших місцях, зокрема в Херсонесі (Гриневич К. Э. Стены Херсонеса Таврического.—Х сб. 1927, вып. 2, с. 18, рис. 10). У Херсонесі, проте, ці пази майже вдвічі ширші (0,2 м), ніж у Тірі.

¹⁸ Крижицький С. Д. Стати і завдання археологічних досліджень Тіра—Білгорода, с. 51.

¹⁹ Фурманська А. І. Новые памятники скульптуры из Тиры.—КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 78—83.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ,
И. Б. КЛЕЙМАН

Жилой дом и укрепления Тиры первых веков нашей эры

Резюме

Исследования последних лет в районе центрального раскопа позволили выявить ранее не известный культурный слой города послегреческого времени. В статье описываются остатки жилого дома Тиры, существовавшего от конца III—начала IV вв. н. э. до второй половины IV в. н. э. Предлагается объемная реконструкция дома. Приводится также описание оборонительной стены и башни. Оборонительный комплекс возник не позднее второй половины II в. н. э. и функционировал до готского нашествия. В статье приводится относительная хронология культурных напластований II—IV вв. н. э. на данном участке.

Д. Н. КОЗАК

(Київ)

Могильник початку нашої ери у с. Звенигороді на Львівщині

У вивчені історичних процесів, що проходили в східноєвропейському лісостепу на рубежі нашої ери, важлива роль належить району верхів'їв Західного Бугу і Подністров'я. Розташований на перехресті доріг, вздовж великих річкових артерій, що з'єднували Північну Європу з Півднем, він з найдавніших часів був місцем стику різних культурних груп стародавнього населення, які просувалися сюди з півночі, заходу, сходу і півдня.

Особливо складна ситуація виникла тут в останні століття до нашої ери і в перші століття нашої ери, коли з північного заходу по Західному Бугу сюди проникають племена пшеворської культури, а з південного сходу й з районів Середнього Подністров'я — зарубинецькі племена. Дещо пізніше тут з'являється і південне дакійське населення липицької культури.

Рубіж ери — це час, який, на думку більшості вчених, був періодом формування слов'янства, привертає особливу увагу дослідників, що вивчають етнокультурні процеси в зоні стику різних культур, шукаючи шляхи вирішення багатьох проблем слов'янської археології. В цьому світлі зрозуміла вага кожної пам'ятки, виявленої на Подністров'ї. Однією з них є могильник перших століть нашої ери в с. Звенигороді.

Могильник випадково виявлено у 1974 р. М. Г. Великачем під час земляних робіт на території садиби. Він розташований на східній околиці села і займає підніжжя південного схилу пагорба, верхня частина якого має назву Гоєва Гора. Основна площа могильника зайнята господарськими й житловими будівлями, при спорудженні яких було знищено більшість поховань. Непорушену залишилась невелика ділянка

розміром 30×12 м, де колись проходила дорога (тепер використовується під горбд).

На площі 300 м^2 досліджено 24 поховання і яму, призначення якої не встановлено.

Досліжені на могильнику поховання розташовано в шарі чорнозему на глибині 0,3—0,7 м від сучасної поверхні, залежно від висоти схилу. Поховальні ями круглої або підквадратної форми, розмірами $1 \times 1,2$ м. Приблизно в центрі як стояли урни, часто перевернуті набік і майже всі роздавлені.

Поховання № 1 виявлено на глибині 0,7 м від сучасної поверхні у шарі заболоченого чорнозему. Залишки кремації містились в гончарній посудині світло-сірого кольору. Кальциновані кістки, які були в середині урни, очищені від слідів вогнища. Над кістками лежав розколотий на дві частини невеликий ліпний горщик. Одна його половина закривала отвір урни. Поховання супроводжувалося фрагментами ліпної посудини, прикрашеної на бочках наліпним валиком, розчленованим пальцями вдавленнями, а також кількома уламками гончарної кераміки, що лежали біля західної стінки урни. Кераміка повторно перепалена у вогні.

Поховання № 2 відкрито на глибині 0,8 м від сучасної поверхні у шарі заболоченого чорнозему. Кальциновані кістки, старанно очищені від залишків вогнища, лежали у вигляді невеликого скручення розміром $0,2 \times 0,15$ м на дні поховальної ями, контури якої простежити не вдається. На кістках виявлено глиняне прясло, сильно перепалене у вогні.

Поховання № 3 (глибина 0,8 м від сучасної поверхні) впущено у підквадратну в плані яму розміром $1 \times 1,2$ м і глибиною 0,2 м від рівня поверхні. Урна, що стояла посередині ями, являла собою гончарну посудину сірого кольору. Горщик доверху наповнено кальцинованими кістками, очищеними від залишків вогнища. За 0,2 м на північ від урни лежав залізний ножик, а біля її східної стінки — залізна пряжка від пояса.

Поховання № 4 виявлено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Поховальна яма овальної у плані форми розмірами $1 \times 1,2$ м і глибиною 0,3 м від рівня виявлення. Кальциновані кістки, очищені від залишків вогнища, складені у ліпну посудину, що стояла приблизно в центрі ями. Урна з усіх боків обкладена уламками ліпної кераміки, що належали трьом різним посудинам липицької культури. Серед них фрагмент гончарної кераміки. Деякі фрагменти мають сліди повторного перепалення у вогні.

Поховання № 5. Глибина 0,7 м від сучасної поверхні. Контури поховальної ями не простежено. Очищені кальциновані кістки лежали у гончарному горщику сірого кольору. Над кістками і по боках урни виявлено уламки ліпної і гончарної кераміки липицької культури із слідами повторного перебування у вогнищі. Біля південної стінки урни знайдено залізну пряжку від пояса.

Поховання № 6. Глибина 0,8 м від сучасної поверхні. Ліпна посудина світло-буруватого кольору заповнена кальцинованими кістками, очищеними від залишків вогнища. Над кістками лежали уламки кераміки від шести ліпних і двох гончарних посудин. Деякі фрагменти повторно перепалені.

Поховання № 7. На глибині 0,7 м від сучасної поверхні виявлено напівзотлілу урну, від якої зберігся бочок. Посудина ліпна, за складом тіста і формою близька до урни з поховання № 6. Серед очищених кальцинованих кісток знайдено по одному уламку ліпної і гончарної кераміки липицької культури.

Поховання № 8 виявлено на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Урна являла собою гончарний горщик світло-сірого кольору, в якому знаходилася незначна кількість кальцинованих кісток, очищених від слі-

дів вогнища. На дні посудини, під кістками, лежав залізний ножик. Зверху урна була обкладена уламками повторно перепаленої ліпної кераміки липицької культури.

Поховання № 9. Глибина 0,7 м від сучасної поверхні. На дні урни, для якої використано невеликий гончарний горщик світло-сірого кольору, містилися кальциновані кістки з незначними залишками вуглинок. На кістках лежав уламок глянняного прясла із слідами повторного перепалення. Біля східної стінки урни знайдено фрагмент ліпної кераміки із спеціально ошершавленою поверхнею, повторно перепалений у вогні.

Поховання № 10. Глибина 0,8 м від сучасної поверхні. Від зотліої урни збереглися дрібні фрагменти денця і бочків, за складом тіста аналогічні посудинам з поховань № 6, 7. На дні лежали кальциновані кістки, очищені від залишків вогнища. Поблизу урни — залізна пряжка, під урною — залізний ножик і шило.

Поховання № 11. На глибині 0,8 м від сучасної поверхні лежали купкою очищені кальциновані кістки (розміри скручення $0,35 \times 0,25$ м). Поруч з кістками виявлено два уламки ліпної кераміки і залізну пряжку.

Поховання № 12. На глибині 0,8 м від сучасної поверхні розкопано горщик, до країв заповнений кальцинованими кістками, очищеними від залишків вогнища. Зверху урна прикрита повторно перепаленою і перевернутою дограми дном чашею з відламаною ніжкою. Над урною і навколо неї знайдено вісім фрагментів ліпної кераміки, що належали двом різним посудинам. Деякі з них повторно перепалені. Біля західної стінки горщика — залізний ножик.

Поховання № 13. Глибина 0,3 м від сучасної поверхні. Здійснено у ліпній посудині, від якої збереглися уламки денця і нижня частина бочків. На дні лежала невелика кількість кальцинованих кісток, серед яких наявні окремі вуглинки, а зверху — уламки ліпного горщика, повторно перепаленого у вогні. Поблизу південної стінки урни знайдено кам'яне точило, біля західної — залізну пряжку.

Поховання № 14. На глибині 0,6 м від сучасної поверхні виявлено гончарний горщик темно-сірого кольору, наполовину заповнений кальцинованими кістками, очищеними від залишків вогнища.

Поховання № 15 (глибина 0,6 м від сучасної поверхні) здійснено у ліпній посудині, прикритій зверху кам'яною плиткою. Кальциновані кістки також очищені.

Поховання № 16 виявлено на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Очищені кальциновані кістки містилися у гончарному горщику темно-жовтого кольору. На них лежала розломана на дві частини залізна фібула, серед кісток трапилась намистина. Фібула і намистина перепалені у вогні.

Поховання № 17. На глибині 0,5 м від сучасної поверхні лежали дрібні фрагменти денця від ліпної посудини, на яких залишилися спресовані кальциновані кістки. Їх скручення мало форму нижньої частини горщика. На кістках, очищених від залишків вогнища, виявлено залізний ножик і глянняне пряслице. Над похованням, у поховальній ямі, контури якої не простежені, знайдено кілька уламків ліпної кераміки.

Поховання № 18. На глибині 0,5 м від сучасної поверхні виявлено залишки зотліої ліпної урни темно-жовтого кольору. Серед уламків кераміки лежали очищені кальциновані кістки, а на них — кілька уламків гончарної кераміки, повторно перепалених у вогні.

Поховання № 19. Від зотліої ліпної урни, виявленої на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, збереглися фрагменти денця, за тістом і кольором поверхні аналогічні посудині з попереднього поховання. На дні лежали очищені від залишків вогнища кальциновані кістки, а поблизу них — фрагмент товстостінної гончарної посудини із слідами повторного перепалення.

Поховання № 20 виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Під урну використано гончарну вазу, на дні якої лежала невелика кількість очищених кальцинованих кісток.

Поховання № 21 (глибина 0,5 м від сучасної поверхні) здійснено в гончарній посудині світло-сірого кольору. Кальциновані кістки, що до половини заповнювали урну, очищені від залишків вогнища. Над ними виявлено уламок ліпної кераміки.

Поховання № 22. Виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні ліпна посудина темно-брунатного кольору була роздавлена і частково зотліла. На дні урни лежали кальциновані кістки, очищені від залишків вогнища. Поруч з нею знайдено уламок залізного ножика.

Поховання № 23 виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. За урну правила гончарна посудина сірого кольору, в якій лежали кальциновані кістки, очищені від залишків вогнища. Біля урни — переплавлений у вогні залізний предмет невиразного призначення.

Поховання № 24. Глибина 0,7 м від сучасної поверхні. У ліпній посудині темно-брунатного кольору лежали очищені кальциновані кістки, а на них — кілька уламків повторно перепаленої ліпної кераміки. Довкола урни і над нею траплялися дрібні уламки кераміки і кальциновані кістки.

Поховання № 25 (випадково виявлене). Ліпна посудина темно-брунатного кольору містила очищені кальциновані кістки, на яких лежали перепалене у вогні залізне кільце невиразного призначення, чотири уламки ліпної і три уламки гончарної кераміки.

На дослідженій площі могильника виявлено яму видовжено-овальної форми. Стінки і дно погано простежувалися у заболоченому черноземі. Її розміри $4 \times 1,7$ м, глибина 1,2 м від сучасної поверхні. Заповнення ями — чернозем із значними включеннями попелу та вуглинок. У заповненні виявлено невелику кількість ліпної кераміки. Призначення ями неясне. Можливо, вона використовувалася для кремації, хоча кальцинованих кісток в ній не знайдено.

Bei відкриті поховання трупоспалальні. З них 23 урнові та два ямні. Останні являють собою компактну кулку кальцинованих кісток, очищених від зони поховального вогнища. На кістках або поруч з ними розташовано нечисленний інвентар: в одному випадку глиняне прясло, в другому — залізний ножик.

Урнові поховання досить однотипні. За урни правлять гончарні або ліпні посудини. Кальциновані кістки перед засипанням в урну або поховальну яму старанно очищалися від залишків вогнища. Лише в похованнях № 9 і 13 серед кісток траплялися незначні вкраплення вуглинок. В семи похованнях посудини закривалися уламками ліпної і гончарної кераміки. Урну в похованні № 12 накрито ліпною чашею з відбитою піжкою, а в похованні № 15 — кам'яною плиткою. Але більшість урн не закривалася.

Інвентар у десяти похованнях розміщався в урнах: в шести випадках поблизу них, а в трьох — поруч з урною та в середині неї. Лише в похованні № 10 інвентар містився біля урни і під нею.

Важливою рисою поховального обряду на могильнику є наявність повторно перепалених дрібних уламків ліпної і гончарної кераміки. Такий обряд зафіксований в 20 похованнях. Тільки в окремих випадках на черепках не простежено повторної дії вогню.

Набір супровідного інвентаря дуже обмежений і бідний. Крім кераміки у поховальну яму найчастіше клали ножі (в шести похованнях), пряжки (у п'яти), прясла (в двох). В семи похованнях, крім уламків посудин, знайдено по одному предмету, в четырьох — по два і тільки в похованні № 10 — три. Дев'ять поховань супроводжувалося лише фрагментами кераміки. В четырьох — самі урни.

Поховальний інвентар, за винятком кераміки, здебільшого не має

слідів повторного перебування у вогні. Сильно перепаленими були фібули та намистина з поховання № 16 і прясла з інших поховань.

Керамічний матеріал на могильнику представлено гончарними і ліпними посудинами.

Гончарний посуд виготовлено з добре очищеної глини сірого кольору, рідше брунатного. За формою — це горщики й вази. Горщики біконічні, з розширеними вінцями і добре виділеною шийкою. Плічка уступом переходить в заокруглений, звужений донизу тулуб. Дно завжди виділене, на підставці, інколи досить високий (рис. 1, 1, 4; 8; 2, 5; 3, 1, 4).

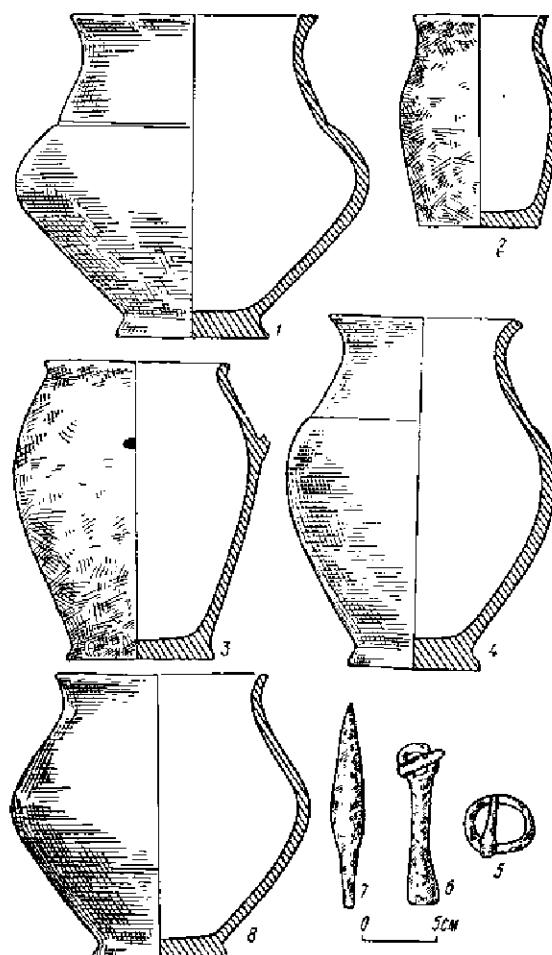

Рис. 1. Могильник поблизу с. Звенигород:
1—2 — поховання № 1; 3 — поховання № 4; 4, 5 — поховання № 5; 6—8 — поховання № 3.

но опуклими у верхній частині плічками й вузьким денцем на кільцевій підставці. Серед керамічних комплексів Подністров'я такі вироби невідомі. Відсутні аналогії і серед дакійської кераміки з інших територій. Посуд подібної форми, але ліпний був досить поширений в пізньолатенський час у пшеворській культурі.

Досить численну групу кераміки могильника становить ліпний посуд. Він використовувався як урні у 12 з 23 поховань (52%). Це дещо більше процентного співвідношення ліпної і гончарної кераміки на інших липицьких могильниках Подністров'я. На Гринівському могильнику ліпний посуд становив 30,3%, на Верхньолипицькому — 45,9%. Якщо вра-

Один з горщиків має злегка прогнуту верхню частину (рис. 2, 6). Подібні посудини добре відомі на могильниках липицької культури в Подністров'ї¹.

Цікавою формою посуду є вази. Вони широкогорлі, низькі, з потовщенями гранчастими вінцями і високими, увігнутими плічками, що гострим заломом або уступом переходят в заокруглений, звужений донизу тулуб. Дно виділене, на профільованій кільцевій підставці (рис. 2, 8; 3, 13).

Вази малоопощирені у липицькій культурі. На Подністров'ї їх знайдено лише на Верхньолипицькому могильнику і на відміну від описаних вони мають кулястий тулуб². Аналогії їм є в дакійських керамічних комплексах на території Румунії, де вони так само малоопощирені³. Близькі до описуваних ваз посудини з кельтських могильників на території Південно-Західної Словаччини⁴. У кельтів, зокрема, запозичено аналогічний спосіб формування вінець й плічок⁵.

Цікава ваза з поховання № 20 (рис. 4, 1). Це широкогорла посудина з короткими, широкими вінцями, силь-

хувати співвідношення не лише урн, а всієї виявленої на могильнику кераміки, то процент ліпних виробів буде значно вищий.

За складом тіста ліліна кераміка поділяється на дві групи. Нечисленні посудини першої групи мають в тісті значні домішки шамоту, поверхня шорстка, інколи горбкувата. Випал добрий, черепок твердий, жовтувато-сірого кольору. Лише в двох похованнях він використовувався як урни. В обох випадках були наявні лише фрагменти денець і бочків. Здебільшого уламки цього посуду супроводжували поховання або

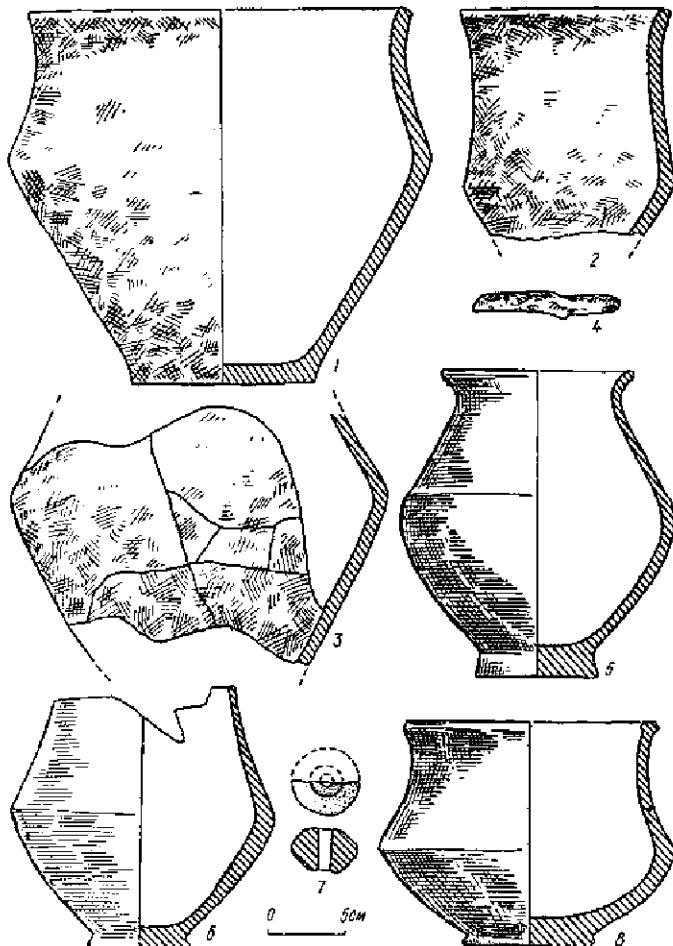

Рис. 2. Могильник поблизу с. Звенигород:

1, 2 — поховання № 6; 3 — поховання № 7; 4, 5 — поховання № 8; 6, 7 — поховання № 9; 8 — поховання № 14.

прикривали урни. Кілька горщиків збереглося. Один з них, невеликий за розміром, має тюльпаноподібну форму, дещо розхилені вінця і довгі, злегка увігнуті плічка, які переходят у звужений донизу тулуб (рис. 2, 2). Аналогій йому відомі на більшості досліджених пам'яток липицької культури⁷. Другий горщик, теж невеликий, з виразно сформованими розхиленими вінцями, плавним переходом плічок до боків і відносно широким, невиділеним у профілі денцем (рис. 1, 2). Такі самі горщики відомі на поселеннях липицької культури⁸.

До липицької кераміки належить і верхня частина чаши на високій ніжці (рис. 3, 2). Чаші є однією з характерних форм керамічних комплексів цієї культури⁹. Від інших ліпних посудин на могильнику чаша

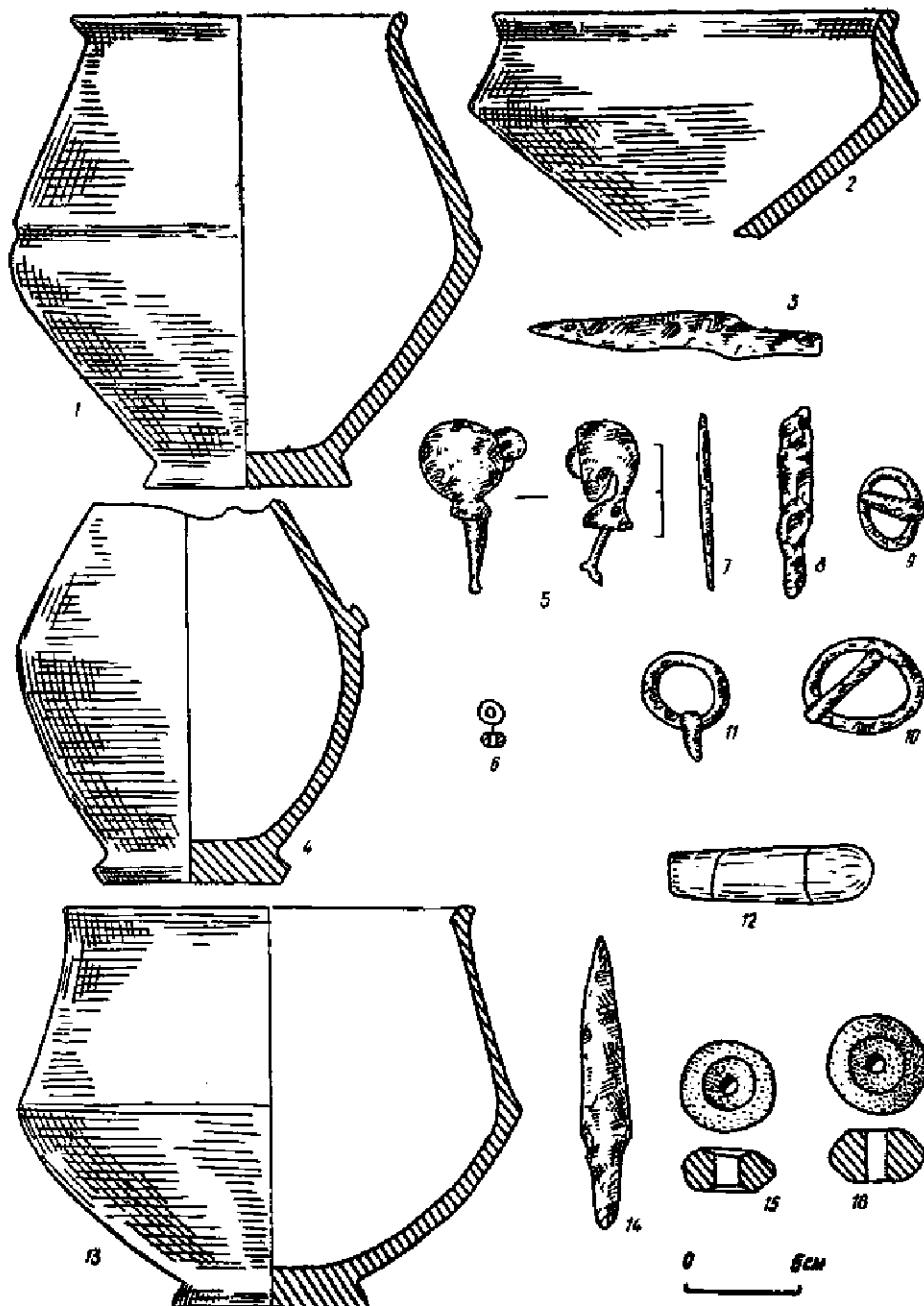

Рис. 3. Могильник поблизу с. Звенигород:

1—3 — поховання № 12; 4—6 — поховання № 16; 7—9 — поховання № 10; 10 — поховання № 11;
11, 12 — поховання № 13; 13 — поховання № 21; 14, 15 — поховання № 17; 16 — культурний шар.

різничається значною кількістю домішок піску в тісті і згладженою поверхнею.

Більшість ліпної кераміки, виявленої на могильнику, має інший характер. В тісті — незначні домішки шамоту, жорстви. Поверхня злегка спечена, згладжена. Черепок м'який, темно-жовтого кольору. Такий посуд використовувався лише під урні і виявлено в дев'яти похованнях. Тісто слабо замішане, випал слабкий. Через низьку якість виготовлення кілька урн майже повністю зотліли в землі.

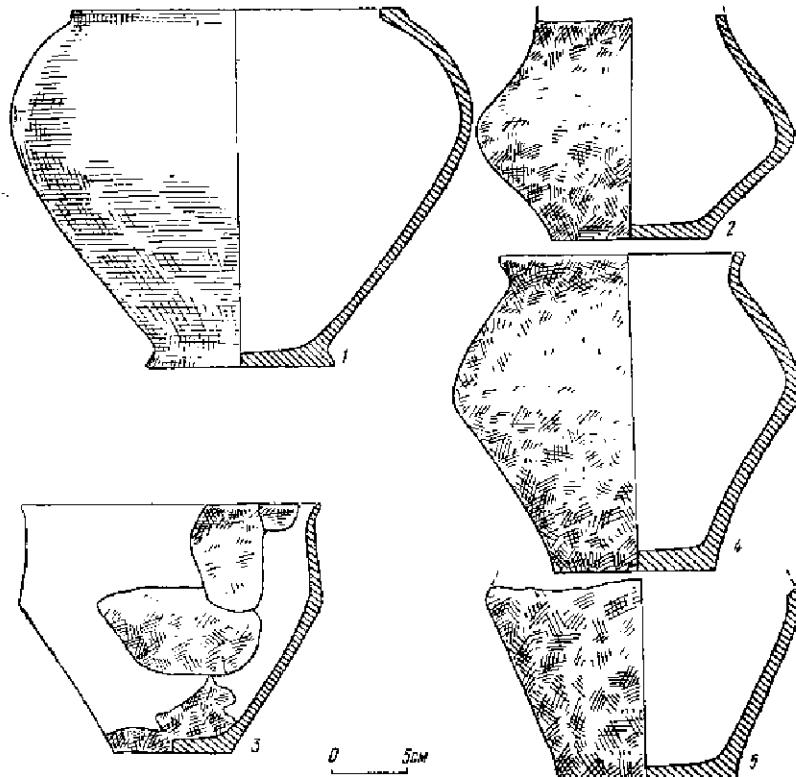

Рис. 4. Могильник поблизу с. Звенигород:

1 — поховання № 20; 2 — поховання № 15; 3 — поховання № 22; 4 — поховання № 25;
5 — поховання № 24.

Ліпна група посуду представлена різними за формою горщиками. Найпоширенішими є широкогорлі посудини з слабо відгинутими вінцями, лукоподібно вигнутими плічками і злегка опуклими бочками, іноді з ребристим заломом (рис. 2, 1, 3, 4, 3, 5). Дно плоске, невиділене в профілі. Такі горщики невідомі в керамічних комплексах липицької культури. Аналогії їм є серед пшеворських пам'яток¹⁰. Ряд подібних горщиків виявлено на поселенні пшеворської культури у с. Підберезії Львівської області.

До іншого типу належить горщик з поховання № 15. Він грушоподібної форми, має довгі, розширені донизу плічки і роздутий у нижній частині тулуб, що спирається на вузьке денце. Вінця не збереглися (рис. 4, 2). Посуд цієї форми широковідомий на могильниках пшеворської культури пізньолатенського часу. Найближчою аналогією йому є посудина з могильника пшеворської культури у Гриневі¹¹.

Кераміка з випадково відкритого поховання має інший характер. Вінця виразно сформовані, розхилені, плітка заокруглені. Ситулоподібно звужений тулуб переходить у рівне, потовщене денце (рис. 4, 4).

Такого типу посудина є на могильнику пшеворської культури у Карчевці (Мазовія)¹².

Цікава урна з поховання № 4 (рис. 1, 3). Вона має низенькі, злегка розхилені вінця, які чітким переломом переходять у заокруглені бочки. Денце рівне, виділене в профілі. На найбільшій опукlosti посудини розміщено невеликий відросток. Від попередніх посудин вона різиться складом тіста, близьким до липицької кераміки. До липицьких елементів належить і прикрашування горщика шипом. Проте за формою він не має аналогій серед липицької кераміки. Такі вироби відомі у пшеворській культурі. Найближчою до описаного горщика є урна з поховання в Ка-пустянцях¹³. Кілька фрагментів таких посудин виявлено й на поселенні пшеворської культури в Підберізцях.

Серед знахідок є залізні пряжки, уламки ножів, наконечник стріли, пряслиця та інший дрібний інвентар (рис. 1, 5—7; 2, 4, 7; 3, 6—12, 14, 16). Заслуговує на увагу фібула, виявлена в похованні № 16 (рис. 3, 5). Вона належить до типу гостропрофільованих трубкоподібних фібул, ареал яких виходить за межі розглянутих нами культур. У системі О. О. Альмгрена точні відповідники її відсутні. Систематизація таких фібул проведена Т. Ліаною. За її схемою, звенигородська знахідка належить до найранішої відміни I трубкоподібних фібул і датується другою половиною I ст. н. е.¹⁴ Саме цим часом й слід датувати могильник в цілому. Такому датуванню не суперечать й інші матеріали, зокрема округлі й напівокруглі поясні пряжки, а також форми кераміки, що мають аналогії в ранніх керамічних комплексах обох культур.

Отже, аналіз речового матеріалу могильника, зокрема кераміки, дає змогу виділити на ньому як липицькі, так і пшеворські поховання. Перші здійснені в гончарних посудинах, і лише у двох випадках за урні правила ліпні горщики. До пшеворських відносяться дев'ять поховань, в яких використовувались як урни ліпні посудини, що різнилися від липицької кераміки складом тіста і формою. Винятком є урна з поховання № 4, яка за складом тіста і орнаментом близька до липицької кераміки, але форма її, очевидно, запозичена у населення пшеворської культури.

Виділення окремих пшеворських і липицьких поховань на підставі обряду є значно складнішим. Поховальний ритуал, простежений в липицьких пам'ятках, нічим не відрізняється від обряду поховань, здійснених у пшеворських посудинах. Як для перших, так і для других є характерним трупоспалення в урні. У всіх похованнях кістки старанно очищалися від залишків вогнища. В ряді випадків окремі посудини-урни закривалися плиткою (пшеворське поховання № 15), іншою посудиною (липицьке поховання № 12), уламком ліпного або гончарного посуду. Останнє простежено в чотирьох липицьких і двох пшеворських похованнях. Більшість липицьких (8 з 13) і пшеворських (6 з 9) урн не мали прикриття. Супровідний інвентар і в перших, і в других похованнях містився здебільшого в урні і поблизу неї. Винятком є пшеворське поховання № 10, де інвентар знайдено біля урні і під нею. Наявність у складі інвентаря дрібних уламків повторно перепаленої ліпної і гончарної кераміки є типово пшеворською рисою поховального обряду й незластичною липицькій культурі¹⁵. Проте на могильнику в трьох похованнях з урнами пшеворської культури такої кераміки не було. В липицьких же похованнях вона відсутня лише в одному випадку, а в пшеворських — представлена ліпними і гончарними уламками посуду липицької культури.

За бідністю інвентаря дещо виділяються пшеворські поховання, з яких походять лише 4 з 17 виявлених на могильнику знахідок, причому три були у похованні № 10 і одна в похованні № 22. Але саме в них відсутня супровідна кераміка. Найбіднішим є поховання № 15, в якому, крім урн, не трапилося ніяких знахідок.

Щодо двох ямних поховань, то їх культурну належність через відсутність супровідного матеріалу визначити важко. Ямні поховання у липицькій культурі досить рідкі¹⁶. Поширення цього обряду у пшеворській культурі на території на схід від Вісли, де такі поховання переважають¹⁷, дає підстави припустити, що у липицькій культурі вони виникли під пшеворським впливом.

Таким чином, поховальний обряд у липицького і пшеворського населення, якому належав Звенигородський могильник, був, по суті, єдиним.

Подібна картина простежується і на могильнику, розташованому на Гоєвій Горі, за 200 м на північний схід від садиби М. Великача. Він досліджувався І. К. Свешниковим і В. П. Савичем у 50-х роках. Як і на Звенигородському могильнику, критерієм для виділення поховань тієї чи іншої культури тут були, насамперед, урни і супровідний матеріал. Виходячи з цього до пшеворської культури можна віднести лише три поховання (№ 8, 2а, 11), що здійснені в характерних для цієї культури ліпних посудинах¹⁸. В одному з них (поховання № 8) виявлено зброю. За іншими рисами обряду вони не відрізняються від решти поховань, досліджених на Гоєвій Горі.

Проте, судячи з матеріалів поховань № 15 та 16, ці критерії не цілком задовільні. За урну в похованні № 15 правив гончарний горщик, прикритий чашею на високій ніжці. У горщику містився супровідний матеріал, до складу якого входили залізний ножик, два уламки бронзової гостропрофільованої фібули, фрагменти окуття пояса і дві залізні пряжки. Сама урна стояла на вбитих у материк зігнутому мечі й наконечнику списа, повернутому вістрям донизу¹⁹. Як бачимо, елементом липицької культури тут є урна, а за обрядом та характером інвентаря — це типово пшеворське поховання. Виникає питання, до якої культури його віднести? Окремі дослідники вважають його за липицьке із запозиченням пшеворських звичаїв²⁰. Зауважується також, що багатство інвентаря вказує на належність поховання представнику знаті, яка щвидше переймає чужі звичаї²¹. Проте з таким самим успіхом його можна вважати й пшеворським, тим більше, що гончарний посуд був в ужитку пшеворського населення, про що свідчать матеріали поселень. Сказане стосується і поховання № 16, в якому разом із гончарним глечиком-урною виявлено ритуально зігнутий наконечник списа²².

З неможливістю виділення на Гоєвій Горі окремих липицьких і пшеворських поховань зустрівся дослідник липицької культури В. М. Цигилник. В результаті детального аналізу 20-и виявленіх тут поховань до липицької культури ним віднесено лише чотири. Інші зараховуються до пшеворської культури²³. На наш погляд, як вже зазначалося, до пшеворських з впевненістю можна віднести лише три поховання.

Дискусії з приводу культурної належності цього могильника, як і могильника у садибі Великача, не можуть дати, очевидно, певних результатів. Найвірнішою, як нам здається, є думка про синкретичний характер цих пам'яток. Деякі поховання ще мають більш-менш чітке культурне визначення, що особливо помітно в характері поховальних урн, але більшість з них вже втратила такі ознаки. І якщо на ранішому могильнику, на садибі Великача, пшеворські поховання ще характеризуються за типами урн (9 з 25), то на пізнішому (Гоєва Гора) це зробити вже важче (3 з 20).

Основою поховального обряду на обох могильниках були традиції липицького населення: переважання урнових поховань, очищення кальцинованих кісток від залишків вогнища, закриття урни. Пшеворськими — супроводження поховань повторно перепаленими уламками кераміки, вкладання зброї до могили воїнів. Впливами пшеворської культури слід пояснювати і наявність ямних поховань на описуваних могильниках. Найконсервативнішим елементом в обряді двох груп насе-

лення був, очевидно, вибір урни, хоч цей звичай поступово втрачається, насамперед, пшеворським населенням.

Співіснування носіїв липицької і пшеворської культур в районі Звенигороди підтверджується і результатами розвідувальних робіт на двох виявлених нами поселеннях. Вони розташовані в уроч. Загорода, на краю болотистої долини за 500—700 м на південь від могильників. Як показали шурфи, одне з них, західніше, має дещо виразніший липицький характер, друге, розташоване за 10—20 м на схід,— більше пшеворських рис. На обох поселеннях виявлено гончарну кераміку, липицький і пшеворський ліпний посуд. Вони різняться між собою лише процентним співвідношенням кераміки. Якщо в західній частині урочища переважає липицька ліпна і гончарна, то на східній — пшеворська ліпна кераміка. Наявні також окремі уламки кераміки зарубинецького типу.

На жаль, розвідувальні роботи не дають можливості в деталях висвітлити надзвичайно цікаву картину співіснування двох різноетнічних груп населення. Проте самий факт не викликає сумніву. Слід підкреслити, що топографія поселень не типова для липицьких пам'яток. Вони влаштовувались на підвищених місцях, південних схилах²⁴, але для пшеворського населення дана місцевість була звичайною, традиційною.

Характер відносин двох груп населення у Звенигороді не може бути прикладом співвідношення цих двох культур Подністров'я в цілому. Очевидно, така картина була характерною лише в зоні їх безпосереднього стику. На більш глибинних територіях ці зв'язки зводилися до культурних вliviv, прояви і ступінь яких добре простежуються при чіткій відмінності основних рис матеріальної культури обох груп населення, зокрема топографії поселень, характеру житлобудівництва, керамічних комплексів. Повне висвітлення цих питань виходить за межі нашої публікації.

Слід лише зазначити, що результатами тісних зв'язків між двома групами населення Подністров'я були певні асимілятивні процеси, що тривали в мірних умовах протягом другої половини I—II ст. н. е. Але це не привело до повного поєднання липицького і пшеворського населення, різноетнічного в своїй основі.

Новий наплив пшеворських племен на Подністров'я в кінці II — на початку III ст. н. е. та їх просування на південь привели до витіснення липицького населення з території, зайятої ним півтора століття тому. Певна його частина, яка залишилась на місці, вилася, очевидно, разом з пшеворськими і зарубинецькими племенами в нову черняхівську культурну спільність, ставши її важливим компонентом у цьому районі.

¹ Smiszko M. Kultury wcześniego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932, tab. VI, 1—4, 6—11; Свешников И. К. Могильники липицкой культуры во Львовской области (Раскопки у сс. Звенигород и Болотное). — КСИИМК, вып. 68, 1957, рис. 22, 1, 19.

² Smiszko M. Ibid., tab. VI, 14—15.

³ Vulpé R. Les fouilles de Pojana.— Dacia. III—IV. Bucureşti, 1927—1929, s. 303—308.

⁴ Benadic B., Vlček E., Ambros C. Keltiske pohrebiska na Juhozápadnom Slovensku. Bratislava, 1957, tab. I, 13; II, 15; VIII, 12; XI, 11.

⁵ Jan F. Keltové ve střední Evropě. Praha, Československa Akademie Ved., 1956, s. 193,rys. 60, 1, 48.

⁶ Цигилік В. М. Населення Верхнього Подніпров'я в перших століттях нашої ери (племена липицької культури). К., 1975, с. 76.

⁷ Там же, рис. 20, 5—8; 21, 12.

⁸ Там же, рис. 22, 6.

⁹ Smiszko M. Ibid., tab. VII, 5, 7—13.

¹⁰ Kietlińska A., Dąbrowska T. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spiecymierz pow. Turek.— Materiały Starożytnie, 1963, t. 9, tab. VIII, 15; X, 6; XVII, 22; Dąbrowska K. Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku I w Piwoniech pow. Kalisz.— Materiały Starożytnie, 1958, t. 4, tabl. IV, 20; XVIII, 22; XXII, 17.

¹¹ Smiszko M. Ibid., tab. I, 1.

- ¹² Dąbrowska T. Cmentarzysko kultury przemorskiej w Karczewcu pow. Węgrów.—
Materiały Starożytnie i Wczesnosredniowieczne, t. 2, 1973, tab. IV, 10.
- ¹³ Smiszek M. Ibid., tab. 1, 7.
- ¹⁴ Liana T. Chronologia wzgledna Kultury przemorskiej we wczesnym okresie rzymskim.— Wiedomości Archeologiczne, 1970, t. 35, z. 4, s. 443.
- ¹⁵ Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim.— Materiały Starożytnie i Wczesnosredniowieczne, 1973, t. 2, s. 203, zest. 12.
- ¹⁶ Цигилук В. М. Вкaz. праця, с. 77.
- ¹⁷ Dąbrowska T. Wschodnia granica..., s. 172.
- ¹⁸ Свешников И. К. Вкaz. праця, с. 64—65, рис. 21, 10—13, 20.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Цигилук В. М. Вкaz. праця, с. 72.
- ²¹ Там же.
- ²² Свешников И. К. Вкaz. праця, рис. 23, 17, 18.
- ²³ Цигилук В. М. Вкaz. праця, с. 71—72.
- ²⁴ Там же, с. 62—63.

д. Н. КОЗАК

Могильник начала нашей эры в с. Звенигороде на Львовщине

Резюме

В статье освещаются материалы исследования нового могильника начала нашей эры в с. Звенигороде Львовской области. Здесь открыто 25 погребений, представляющих собой трупосожжения (23 урновых, 2 ямных). Кальцинированные кости очищены от остатков погребального кострища. Некоторые урны накрывались сверху сосудами или обломками керамики, каменной плиткой. Важным элементом погребального обряда было наличие обломков вторично пережженной лепной и гончарной керамики.

Анализ керамического материала позволил выделить на могильнике липицкие (14) и пшеворские (9) погребения. Однако в обряде захоронений, обнаруженных в липицких и пшеворских сосудах, отличий не наблюдается. Погребальный ритуал на могильнике был единым. Это приводит к выводу о синкретическом характере исследованного памятника, сочетающего липицкие и пшеворские элементы погребального обряда. Подобное явление характерно и для могильника, расположенного в местности Гоева Гора и исследованного И. К. Свешниковым и В. П. Савичем в 50-х годах.

Факт существования липицкого и пшеворского населения в районе Звенигорода подтверждается и результатами разведочных работ из открытых автором поселениях этих культур, расположенных рядом, в местности, характерной для топографии пшеворских поселений.

КРИТИКА И БІБЛІОГРАФІЯ

TERESA DĄBROWSKA

*Wschodnia granica kultury przeworskiej
w późnym okresie lateńskim
i wczesnym okresie rzymskim.
Materiały starożytne i wcześnieśredniowieczne.*
T. 2. Wrocław e. a., 1973, s. 127—255.

ТЕРЕЗА ДОМБРОВСЬКА

*Східна межа пшеворської культури
в пізньолатенський і ранньоримський час.
Матеріали старожитні і ранньосередньовічні.*
T. 2. Вроцлав та ін. 1973, с. 127—225.

За останні роки помітно зрос інтерес дослідників до пам'яток пшеворської культури як на території Польщі, так і за її межами. Пшеворську культуру вивчено ще недостатньо, особливо східні райони її поширення на межі з зарубинецькими, липицькими і, пізніше, черняхівськими пам'ятками. Рецензована праця складається з п'яти частин, містить чимало ілюстративного матеріалу, карт і схем.

Завдання праці є визначення східної межі пшеворської культури до ранньоримського часу включно. Територіально в праці досліджуються райони Польщі на схід від Вісли, Полісся, верхів'я Західного Бугу і Півдністров'я. Оскільки досліджувана територія була зоною контактів багатьох культур, автор бере до уваги можливість існування змішаних їх пам'яток та необхідність вибору критеріїв для визначення тієї чи іншої пам'ятки. Ними, як слушно зауважує автор, можуть бути кераміка і поховальний обряд. Інші знахідки, зокрема зброя, фібули, імпорт, могли бути спільними для багатьох культур (с. 135—137).

У праці розглянуто всі відомі на обраній території пам'ятки пшеворської культури, здійснено їх картографування. Також докладно проаналізовано окремі категорії знахідок, приділено велику увагу характеристиці поховального обряду, визначено хронологію пам'яток.

На тлі розглянутого матеріалу окреслюється східна межа пшеворської культури. Автор приходить до висновку, що в пізньолатенський і ранньоримський часи пам'ятки пшеворської культури незначно переходять лінію Західного Бугу, сягаючи верхньої течії Дністра до р. Лупи (с. 179). Культурна належність південніших пам'яток пшеворської культури переглядається. Правильно інтерпретуючи поховання із Звенигородка, виявлене тут у кінці XIX ст., як липицьке, автор, однак, без достатніх аргументів зараховує до цієї культури інші пшеворські пам'ятки, зокрема поховання у Хотимирі і Лучці. Одним з аргументів автора є територіальне розміщення цих поховань на місцях поширення липицької культури й там, де відсутні пшеворські пам'ятки (с. 178). Проте виявлене біля с. Монастирихи Гусятинського району (на Збручі) поховання, від якого збереглася чорнолощена грушеподібна форми, прикрашена меандровим орнаментом урна, розташовано значно південніше згадуваних вище поховань*. Посудину можна датувати не пізніше I ст. н. е. Не підтверджується і висловлена дослідницею думка про нестійкий, розріджений характер пшеворської культури у верхів'ях Дністра і Західного Бугу (с. 127). Виявлені останнім часом на південь від Львова пшеворські поселення (Чишкі, Підберізці, Зубра, Львів-Наукова та ін.) свідчать про заселення пшеворськими племенами цієї території вже у пізньолатенський час. Сприймаючи визначені автором межі пшеворської культури в цілому, слід, очевидно, рахуватися і з південнішими її пам'ятками,

* Урна зберігається у фондах Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

що свідчать про інфільтрацію певної частини пшеворського населення через Подністров'я на південь і південний схід. Цікавим є наявність на досліджуваних П. І. Хавлюком зарубинецьких пам'ятках Південного Побужжя значної кількості кераміки пшеворської культури (наприклад, поселення у с. Райки Іллінецького району на р. Собі*).

У розглядуваній нами праці подана характеристика липицької і поліської груп пам'яток зарубинецької культури. Зупиняючись на датуванні липицьких пам'яток, автор датує їх першою половиною II ст. н. е. (с. 216—217). Автору залишились, очевидно, невідомими матеріали з досліджених В. М. Цигиликом поселень цієї самої культури (Верхня Липиця, Ремезівці), де виявлено знахідки, що підтверджують існування липицької культури не лише протягом II ст., а й у перших досятиліттях III ст. н. е. (очководіні фібули, гемма із зображенням Гермеса, срібні денарії Фаустини Молодшої, залізні шпори з асиметричними ребристими у розрізі дужками **).

Дискусійним є також питання щодо наявності зброї у липицьких похованнях. В найширше дослідженому могильнику липицької культури — Верхній Липиці — зброя відсутня. Свої висновки автор базує, зокрема, на матеріалах могильників у Звенигороді, пам'ятках дуже складних в культурному відношенні, де переплітаються пшеворські й липицькі риси поховального обряду. Наявний матеріал дав змогу дослідниці простежити характер зв'язків між пшеворською, липицькою і поліською групою пам'яток зарубинецької культури. Порівнюючи риси поховального обряду пшеворської і зарубинецької культур, автор вказує на їх цілковиту відмінність, що є результатом різних систем звичаїв і вірувань населення (с. 220). Різняться також основні форми кераміки й металеві предмети (с. 221). Проте відомі в обох культурах поховання з очищеними від залишків вогнища кістками і неперепаленим інвентарем свідчать про їх генетичні зв'язки (с. 221).

Набагато жвавіші контакти, як зазначає автор, між пшеворською і липицькою культурами, що, можливо, пояснюється безпосереднім територіальним стиком. Цілком відмінний характер кераміки двох культур дав змогу простежити проникнення окремих форм пшеворської ліпної кераміки в липицьку. Правда, більшість вказаних форм знову таки походить із вищезгадуваних могильників у Звенигороді. Свідченням липицько-пшеворських зв'язків автор вважає і наявність на липицьких пам'ятках деяких типів фібул, характерних для пшеворської культури, наконечників списів з хвилястими краями та інших знахідок (с. 224).

Наприкінці монографії розглядається характер зовнішніх впливів на поселення трьох культур, які, на думку дослідниці, можуть проявлятися як у загальному стилі археологічного матеріалу, так і в поховальному обряді (с. 225). Підкреслюється значний вплив латенської культури на характер пшеворських пам'яток. Щодо зарубинецької культури, то, на думку дослідниці, вплив латену на неї мав опосередкований характер і лише на початку її розвитку. Проявом таких впливів є середньо- і пізньолатенські форми фібул та деякі риси в кераміці (с. 226). Напрям цих впливів ішов не з заходу, через пшеворську культуру, а через Поділля. Римські впливи простежені лише в пшеворській і липицькій культурах і зовсім відсутні у поліській групі пам'яток зарубинецької культури (с. 231). Ця цікава думка підтверджена картографуванням римських імпортів на розглядуваній території.

Праця Т. Домбровської побудована на широкій джерельній базі й високому науковому рівні. Вона є важливим внеском у вивчення історії племен першої половини I тисячоліття нашої ери.

Д. Н. Козак
(Київ)

* Інформація П. І. Хавлюка.

** Цыгильськ В. М. Население Верхнего Надднестровья в первых веках нашей эры (племена липицкой культуры). Автореф. канд. дис. К., 1971, с. 12.

А. О. СТОЛБУНОВ

(Сімферополь)

Знахідка стели епохи бронзи в Криму

Стела епохи бронзи з Криму.

У 1972 р. під час будівництва дороги на трасі Північнокримського каналу, за 1,5 км на північ від с. Іллічеве Радянського району Кримської області, зруйновано курган епохи бронзи. За обліковими даними Кримського краєзнавчого музею висота насипу була 3,5, діаметр 40 м. В результаті обстеження встановлено, що в центрі кургану містилось поховання ямної культури. Яма прямокутна, довжиною 2,2 м, шириною 1,5, глибиною 1,3 м. Довгою віссю вона орієнтована по лінії південь—північ. Кістяк небіжчика був сильно пофарбований, але його позу й орієнтацію визначити не вдалося. В похованні знайдено чотиригранне бронзове шило і списоподібний бронзовий ніж розміром 15×4 см.

Яма, очевидно, була перекрита дерев'яними колодами, залишки яких виявлено на її плічках. Поверх колод поперець ями верхньою частиною на схід лежала кам'яна стела великих розмірів: висота 2,8 м, ширина 2,8, товщина 0,2 м. Виготовлена вона з щільного вапняку, голова модельювана у вигляді стовпчика, плечі трохи опущені. Від лівого плеча до правого боку її перетинає подвійна заглиблена лінія (рисунок). По діагоналі стела, на жаль, розбита, частина однієї половинки втрачена. Знахідка з Іллічева має найближчі аналогії в матеріалах цього типу кемі-обінської культури. Форма ями, перекриття, наявність вохри та інвентар дають підставу відносити це поховання до епохи міді—бронзи. Стела використана, можуть, повторно замість кам'яної плити.

О. Я. ПРИВАЛОВА

(Донецьк)

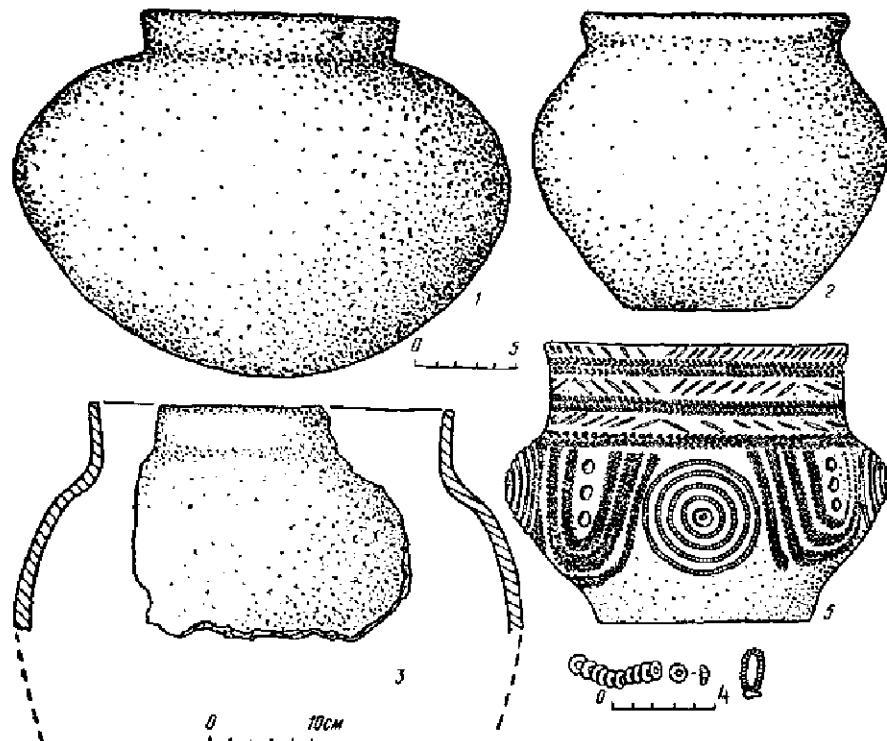
Дослідження Олександрівського кургану

У зв'язку із спорудженням колгоспного водосховища поблизу с. Олександрівки Старобешівського району Донецької області частково пошкоджено один з курганів, розташований на другій терасі лівого берега р. Кальміуса, за 2 км на південний схід від с. Олександрівки.

Улітку 1972 р. археологічний загін Донецького краєзнавчого музею проводив охоронні дослідження цього кургану. Земляний насип округлої форми мав висоту 2,5 і діаметр 27 м. Він був задернований, складався з чистого чорнозему і двох підсліпок, причому перша порушена впускним похованням. Поховальний ґрунт потужністю 0,5 м простежено на глибині 2,5 м від вершини кургану. Жовта материкова глина починається на глибині 3 м. Курган розкопано по шарах із залишенням центральної бровки. Усього відкрито вісім поховань: два енеолітичних, три катакомбних, два зрубних і одне кочовницьке.

Основне поховання (№ 2) виявлено на відстані 5,5 м на північний схід від центру кургану на глибині 3,5 м у материковому суглинку. Могильну яму перекривали великі кам'яні плити, що провалилися усередину могили, зруйнувавши її стінки. Розміри ями

визначити не вдалось. Кістяк зберігся погано; як свідчать залишки кісток, похований лежав скорчено на лівому боці, головою на захід. Ліворуч від черепа знайдено розбиту червоночорнняку посудину з прямою невисокою шийкою, майже кулястим тулубом і круглим денцем, по якому просвердлені дрібні отвори (рисунок, 1). Посудину виготовлено з добре відмаленої глини та добре випалено, товщина стінок 0,4—0,6 см. В глинняному тісті є домішки дрібноточеченої черепашки. Поверхня старанно загладжена і підошвена як зовні, так і зсередини. За формою посудина наближається до майкопської. Подібні вироби відомі на Нижньому Подонні, у Північному Криму та Нижньому

Знахідки з Олександрівського кургану:

1 — глиняка посудина з поховання № 2; 2 — посудина з катакомбного поховання № 7; 3 — фрагмент катакомбної посудини; 4 — намисто з черепашок (поховання № 6); 5 — орнаментований горщик з катакомбного поховання № 8.

Подійпров¹¹, що дає можливість датувати основне поховання другою половиною IV—III тисячоліття до н. е.

На Лівобережній Україні, в тому числі й на території Донеччини, посудина, аналогічні описаній, трапляються дуже рідко. Знахідка типової майкопської посудини в донецькому кургані свідчить про існування зв'язків між енеолітичними племенами Донеччини і Північного Кавказу, а, можливо, й проникнення деяких груп північнокавказького населення у донецькі степи.

Друге енеолітичне поховання (№ 6) палежить до ямної культури. Воно розташоване за 6,5 м на південний схід від центру на глибині 3,7 м. Могильна яма прямокутної форми. Кістяк лежав випростано на спині, руки витягнуті відовж тулуба, ноги зігнуті у колінах й повернуті праворук. Дно могили та кістяк густо посыпані червоною вохрою. Похованій інвентар відсутній.

З трьох катакомбних поховань найдавнішим є № 7 та 8. Поховання № 7 відкрито в південній половині кургану, за 2 м на південний схід від центру. В поховальній камері виявлено два небіжчики, орієнтовані головами па південний захід. Вони лежали скорчено на правому боці, обличчям до входної ями. Черепи деформовані, ступні ніг пофарбовані вохрою. Біля узголів'я небіжчиків стояла посудина з невисокими, ледь відігнутими назовні вінцями, округлим тулубом і плоским денцем. Посудина неорнаментована, за формуєю характерна для катакомбної культури доби бронзи (рисунок, 2).

Вхідну яму поховання № 8 виявлено безпосередньо поблизу ніг кістяків з могили № 7. Вхід у катакомбу завалений камінням. Глибина входної ями 0,75 м від вершини кургану. В плані вона чотирикутної форми. На порозі поховальної камери знайдено великий фрагмент жаровні, який містив залишки вугілля (рисунок, 3). Катакомба в плані мала овальну форму. Висота її 0,55 м, ширина 0,9, довжина 1,35 м. Виявлений тут кістяк дитини був пофарбований вохрою. Його покладено скорчено на правому

боці, головою на південний захід і обличчям до входу в катакомбу. Ліворуч від черепа знайдено мідні намистини, на грудях намісто з черепашок (рисунок, 4), а поблизу ніг глиняний горщик жовтувато-бронзового кольору, з високою шийкою, дуже олуклими круглими бочками та плоским денцем (рисунок, 5). Поверхню горщика прикрашено багатим орнаментом: по шийці нанесені горизонтальні відбитки тасьми, між якими прохреслені коші глибокі насічки; на тулубі — візерунок у вигляді фестонів, концентричних кіл та спектральних фігур; по зрізу вінець тягнуться коші насічки. Орнаментальні заглиблення заповнені червоною вохрою. Поруч з посудиною лежали кістки тварин (коня, вівці).

За влаштуванням могильної ями, похованням обрядом, характером інвентаря поховання № 8 можна віднести до донецької групи пам'яток катакомбної культури². Катакомбне поховання № 5 безінвентарне.

Зрубні поховання № 3 та 4 виявлені в південній половині кургану. Положення кістяків в обох могилах однакове: в скорченому стані на лівому боці, головою на північний схід. Поховання № 4 супроводжувалося інвентарем — розбитою банкоподібною посудиною сірувато-чорного кольору, з сплющеним денцем.

Поховання № 1 — пізньокочовницьке. Воно відкрите в центрі кургану на глибині 1,95 м. В могилі на спині лежав кістяк, орієнтований головою на захід; руки втягнуті вздовж тулуба. Ліворуч від кебіжчика знайдено череп і ноги коня, покладені в анатомічному порядку. Поруч з головою коня лежали залізні вудила без перегину з кінцями по боках та фрагменти попружних пряжок. Вздовж хребта похованого виявлено бронзові підвіски-бубони, що використовувались як гудзинки: на грудях — простий залізний ніж; на тазі — залізна поясна пряжка; біля лівої скропи — золоте скроневе кільце, ромбоподібне в перетині. Вздовж тулуба вершника знайдено залішки шовкового одягу та хутра.

Поховання № 1, очевидно, належить до вечеңізьких і датується кінцем IX—першою половиною XI ст.

Дослідження Олександровського кургану доповнюють важливими даними матеріали пам'яток міді—бронзи і середньовіччя на території Долини Чепеліни.

¹ Максименко В. Е. Новые материалы по эпохе ранней бронзы на Нижнем Дону. — СА, 1973, № 1, с. 249; Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присибирье в V—I тысячелетиях до н. э. Симферополь, 1969, с. 61; Телегин Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973, с. 82, 83, 90, 91.

² Братченко С. Н. Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона. Автореф. канд. дис. К., 1969; Археология Украинской РСР. Т. 1. К., 1971, с. 320 — 322.

Олексій Іванович Тереножкін

(до 70-річчя від дня народження)

В 1977 р. сповнилося 70 років від дня народження доктора історичних наук, завідувача відділом археології раннього залізного віку Інституту археології АН УРСР, професора Олексія Івановича Тереножкіна.

О. І. Тереножкін народився 26 листопада 1907 р. в м. Пугачові Саратовської області. Після закінчення середньої школи він вступає на археологічне відділення Вищих курсів краєзнавства в м. Самарі й продовжує освіту на історико-археологічному відділенні етнологічного факультету Московського університету, який успішно закінчує 1930 р.

Самостійна польова діяльність О. І. Тереножкіна починається ще за студентських років розкопками та розвідками у Поволжі та Середній Азії. Середньоазіатська археологія на довгі роки стає головною його закоханістю. Ще будучи аспірантом ІМК, у 1937 р. він відкриває видатні пам'ятки домусульманського Хорезма, що зробили можливим вивчення славнозвісної тепер хорезмської цивілізації.

З 1938 р. О. І. Тереножкін стає співробітником Інституту історії і археології Узбецької РСР і зосереджує свої зусилля на вивчені городища Ак-тепе поблизу м. Ташкента, що виявилося руїнами чудового за архітектурними і фортифікаційними спорудами согдійським замком V—VII ст.

Велика Вітчизняна війна перервала дослідження молодого вченого, але і в ці роки він не припиняє наукової діяльності. Результатом її була участь О. І. Тереножкіна у написанні великої праці з історії 4-ї гвардійської армії, у лавах якої він пройшов шляхи від Сталінграда до Відня.

Починаючи з 1945 р., він досліджує Афрасіаб і встановлює, що Самарканд виник у VI ст. до н. е., на підставі чого в Узбекистані відбулося ювілейне святкування 2500-річчя цього відомого центру давньої культури. Підсумки дослідження були підве-

дені ним у кандидатській дисертації «Согд і Ча», яку він захищає 1948 р. Цього самого року О. І. Тереножкін переїздить до Києва і незабаром очолює відділ археології раннього залізного віку, яким керує і поині.

По переїзді на Україну О. І. Тереножкін провадить розкопки відомого Глеваського кургану VI ст. до н. е. і розпочинає вивчення передскіфського часу в Лісостеповому Правобережжі. В результаті проведення широких польових досліджень і вивчення музеїчних колекцій йому вдається виділити серед середньодніпровських старожитностей чорноліську культуру пізньої бронзи і, таким чином, заповісти відчутиу прогалину в знаннях з історії найдавнішого населення території України. Дослідження білогрудівської і чорноліської культур стали підвалиною докторської дисертації О. І. Тереножкіна, яку він захищив 1958 р., а згодом і для фундаментальної монографії «Передскіфський період на Дніпровському Правобережжі» (К., «Наук. думка», 1961).

Одночасно із вивченням передскіфського періоду на Дніпровському Правобережжі О. І. Тереножкін багато уваги приділяє вивченню археологічних старожитностей Степової України. У 1951—1954 рр. під його керівництвом провадяться розкопки великого кургану енеолітичної доби Сторожова Могила, здійснюються широкі охоронні дослідження в залівлі р. Молочної та розкопки славновісного царського кургану в м. Мелітополі — однієї з найбагатших скіфських пам'яток IV ст. до н. е. Протягом 60-х — на початку 70-х років ним було проведено цілу серію досліджень скіфських старожитностей на Київщині, Дніпропетровщині, Херсонщині, Запоріжжі, Черкащині.

Значний внесок у зазначений період було зроблено О. І. Тереножкіним в теоретичне вивчення скіфської історії та культури. Результатом цих досліджень поряд з численними статтями було створення відповідної частини другого тому «Археології Української РСР» (К., «Наук. думка», 1971), що носіла визначене місце в світовій археологічній літературі.

Але і в ці роки найулюбленішою темою досліджень вченого залишається передскіфський період. Вінцем його пошуків у цій галузі стала монографія «Кіммерійці» (К., «Наук. думка», 1976) — взірець наукової вимогливості і принциповості вченого.

Поряд із організаційною та науковою роботою О. І. Тереножкін провадить велику редакційну і педагогічну діяльність. Під його редактуванням побачили світ численні монографії і збірники. Багато його учнів самі стають провідними вченими, захистили кандидатські й докторські дисертації. Вихованці згадують свого вчителя з незмінним теплом як вимогливого і доброзичливого керівника, чуйку людину, що може не тільки націлiti на пошук, але й підтримати в будь-якій ситуації. Багатьом сучасним археологам країни О. І. Тереножкін дав напрям у науку в якості опонента при захисті кандидатських і докторських дисертацій.

Бойовий і трудовий шлях О. І. Тереножкіна відзначено орденом Червоної Зірки, багатьма медалями та Почесною Грамотою ЦК КП Узбекистану, Верховної Ради та Ради Міністрів Узбецької РСР. У 1977 р. О. І. Тереножкіну рішенням Верховної Ради УРСР присвоєно звання Заслуженого діяча науки Української РСР.

Свое 70-річчя О. І. Тереножкін зустрічає в повному розквіті творчих сил і невтомній працевідданості. Зараз в співдружності з В. А. Іллінською він працює над створенням грунтовної монографії «Велика Скіфія», в якій буде підведене підсумок багатолітньому вивченю історії скіфського суспільства як авторами, так і численними їх сучасниками та попередниками. Знаючи вимогливість О. І. Тереножкіна до своїх праць, можна не сумішуватися, що ця книга стане гідним внеском у розвиток радянської археологічної науки. То ж від душі бажаємо йому довгих літ здоров'я, творчих успіхів і нових відкриттів на ниві улюбленої його науки.

Б. М. Мозолевський, Є. В. Черненко
(Київ)

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГ — Античный город. М., 1963
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВДАЭ — Волго-Донская археологическая экспедиция
ВДИ — Вестник древней истории
ДХМ — Державний Херсонеский музей
ЖМВД — Журнал Министерства внутренних дел
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
ІАК — Известия Археологической Комиссии
ИГУАК — Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии
КБН — Корпус Боспорских надписей
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОАМ — Краткие сообщения Одесского археологического музея
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ОДАМ — Одеський Державний археологічний музей
РАЖ — Российский антропологический журнал
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СХМ — Сообщения Херсонесского музея
Труды... АС — Труды Археологического съезда
ХГУ — Харьковский государственный университет
Хсб — Херсонесский сборник
АМ — *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts: Athenische Abteilung.*
BCH — *Bulletin de correspondance hellénique*
CIL — *Corpus Inscriptionum Latinarum*
IPE — *Inscriptions antique Orae septentrionalis Ponti Fuxini*
MS — *Materiały starożytne*
NH — *Plin. Naturalis Historia*
RM — *Rheinisches Museum*

ЗМІСТ

СТАТТІ

Клюкін О. А., Колосов Ю. Г. Палеогеографія мустєрського місцево-находження Червона балка в Криму	3
Залізняк Л. Л. Рудообрітська мезолітична культура	12
Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини	21
Пічкян І. Р. Іонійський храм акрополя Пантікапея (Датування та реконструкція)	32
Островерхов А. С. Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні	41
Зубар В. М. Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса	50
Голак В. Д., Сухобоков О. В. Про салтівське заливообробне ремесло (За матеріалами розкопок Д. Т. Березовця)	60

ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Савчук А. П. Пам'ятки лебедівського типу	71
Крижильський С. Д., Клейман І. Б. Житловий будинок і укріплення Тіри перших століть нашої ери	83
Козак Д. Н. Могильник початку нашої ери у с. Звенигороді на Львівщині	96

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Козак Д. Н. Т. Домбровська. Східна межа пшеворської культури в пізньолітенський і ранньоримський час	108
--	-----

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Столбунов А. О. Знахідка стели епохи бронзи в Криму	110
Привалова О. Я. Дослідження Олександровського кургану	110
Мозолевський Б. М., Черніenko Є. В. Олексій Іванович Терепожкін (до 70-річчя від дня народження)	112
Список скорочень	114

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Клюкин А. А., Колосов Ю. Г. Палеогеография мустырского местонахождения Красная балка в Крыму	12
Зализняк Л. Л. Рудоостровская мезолитическая культура	21
Кучера М. П. Древнерусские городища в западной части Переяславщины	31
Пичикин И. Р. Ионийский храм акрополя Пантикея (Датировка и реконструкция)	41
Островерхов А. С. Античная стекольная мастерская на Ягорлыцком поселении	49
Зубарь В. М. История раскопок и топография античного некрополя Херсонеса	59
Голак В. Д., Сухобоков О. В. О салтовском железообрабатывающем ремесле (По материалам раскопок Д. Т. Березовца)	70

ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ

Савчук А. П. Памятники лебедовского типа	83
Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б. Жилой дом и укрепления Тиры первых веков нашей эры	96
Козак Д. Н. Могильник начала нашей эры в с. Звенигороде на Львовщине	107

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Козак Д. Н. Т. Домбровская. Восточная граница пшеворской культуры в позднелатенское и раннеримское время	108
--	-----

ОХРАНА АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Столбунов А. А. Нахodka стелы эпохи бронзы в Крыму	110
Привалова О. Я. Исследование Александровского кургана	110
Мозолевский Б. Н., Червленко Е. В. Алексей Иванович Тереножкин (к 70-летию со дня рождения)	112
Список сокращений	114

«НАУКОВА ДУМКА»